

اقبال کے شعری ماخذ

مثنوی رومی میں

سید وزیر احسن عابدی

اقبال کے شعری ماخذ

مثنوی رومی میں

تالیف

سید وزیر احسن عابدی

نیشنل کمیٹی برائے ترقی و ترویج زبان و ادب علامہ محمد اقبال

مجلس ترقی ادب - لاہور

جملہ حقوق محفوظ

طبع اول : نومبر ۱۹۷۷ء

تعداد : ۱۱۰۰

ناشر : احمد ندیم قاسمی

ناظم۔ مجلس ترقی ادب ، لاہور

طابع : محمد زرین خان

مطبع : زرین آرٹ پریس ، ۶۱ ریلوے روڈ ، لاہور

قیمت : ۳۷ روپے

تقسیم کنندگان

اقبال اکادمی پاکستان

90/بی - 2 ، گلبرگ III ،

لاہور

LIBRARY

Adhman I stand (the Hindi)

مندرجات

۷	-	-	-	-	-	-	-	-	-	دیباچہ
۱۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	مقدمہ
۳۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	فہرستِ موضوعات
۵۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	منتخب کتابیات
۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	متنِ کتاب
۳۳۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	مثنوی روسی کے حوالوں کا اشاریہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جهانِ کهنهءِ نو کن

اقبال

چو روسی در حرم دادم اذان من
ازو آموختم اسرارِ جانِ من
به دورِ فتنهءِ عصرِ کهن او
به دورِ فتنهءِ آخرِ زمانِ من

روسی

ایها العشاقِ اقبالِ جدید
از جهانِ کهنهءِ نو کتب رسید
زان جهانِ کو چارهءِ بیچاره جوست
صد هزاران نادره دنیا دروست

أَبشِرُوا يَا قَوْمُ إِذْ جَاءَ الْفَرَجُ
 أَفْرِحُوا يَا قَوْمُ قَدْ زَالَ الْحَرَجُ
 آفتابے رفت در کازہ ہلال
 در تقاضا کہ ارِ حنا یا بلالِ رُخِ
 زیرِ لب می گفتی از بیمِ عدو
 کوریِ او بر منارہ رو بگو
 می دمد در گوشِ هر غمگین بشیر
 خیز ای مدبرِ رہِ اقبال گیر^۱

دیباچہ

اقبال کے وہ شعری مآخذ کیا ہیں جن سے اُن کے فلسفہٴ خودی و بیخودی کے ترکیبی اجزا فراہم ہوئے ہیں؟

اقبال نے اپنے معنوی مرشد مولوی رومی سے کیا استفادہ کیا ہے، اور اس استفادے کے صحیح حدود کیا ہیں؟ اقبال کی انفرادیت نے اس اخذ و اقتباس کی بنیاد پر اپنے زمانے کے تقاضوں کو نظر میں رکھتے ہوئے کس طرح کی پُرشکوہ اور حسین و جمیل عبارت تعمیر کی ہے؟

اقبال کے فلسفیانہ کلام میں رومی کے کلام کے نقوش کس طرح نمایاں ہوئے ہیں اور اقبال کی عظیم انفرادیت نے رومی کے ارشادات کی نئی تعبیر و توجیہ کہاں کہاں اور کن الفاظ میں کی ہے؟ ان مسائل کے بارے میں مطالعہ کرنے والوں کے لیے ہم نے یہ کتاب ایسے نہج پر مرتب کی ہے کہ اقبال و رومی کے مشترکہ کلام و پیغام کی ایک توضیحی موضوعاتی فرہنگ کے طور پر استعمال ہو سکتی ہے۔

اس کتاب میں مثنوی رومی کے اُن تمام مقامات کی کامل نشاندہی

اور ان قطعات کا حصر و احصا کیا گیا ہے جو اقبال کے افکار اور فلسفے پر اثر انداز رہے ہیں اور فلسفہ خودی و بیخودی کی شاعرانہ ترجمانی میں منعکس ہوئے ہیں۔

اقبال اور رومی کے کلام سے ضروری شواہد کی جامعیت کے ساتھ ساتھ کتاب کے حجم کو مناسب حدود میں رکھنے کے لیے صرف ان ابیات کو منتخب کر کے درج کیا گیا ہے جو متعلقہ مفہوم کی نشاندہی کے لیے کافی ہیں۔

ساتھ ہی تتبع و تحقیق کرنے والوں کے لیے، جو مثنوی رومی میں ان شواہد کا سیاق و سباق دیکھنا چاہیں گے، حوالوں کا ایک ایسا اشاریہ مرتب کر کے درج کیا گیا ہے جس کی مدد سے یہ اشعار مثنوی کے اس نسخے کے علاوہ، جس کے حوالے ہم نے حواشی میں دیے ہیں، دوسرے نسخوں میں بھی باسانی مل سکتے ہیں۔

اشارے سے معلوم ہوگا کہ اقبال کے شعری مآخذ کے دائرے میں مثنوی کے چھ کے چھ دفتر آ گئے ہیں۔

اس کتاب میں جو تقابلی شواہد پیش کیے گئے ہیں ان سے واضح ہے کہ اقبال نے مثنوی کے مطالب و معانی کو کیسی قوت و شدت سے اپنایا تھا کہ ان کے فلسفہ و پیغام اور زبان و بیان میں رومی کے حقائق و معارف کا پورے کا پورا سلسلہ ابھر آیا ہے اور فلسفہ خودی و بیخودی کے سلسلہ افکار کا پوری طرح ساتھ دیتا نظر آتا ہے۔ جہاں کہیں کچھ فرق ہے، اقبال کی طرف سے جدتِ تعبیر اور تفسیرِ مزید کا ہے، اگرچہ یہ حقیقت ہے کہ:

اک بحرِ پر آشوب و پر اسرار ہے رومی

راقم الحروف کو طہران یونیورسٹی میں عصرِ حاضر کے عظیم
 رومی شناس استادِ مرحوم علامہ بدیع الزمان فروز انفر کے کلاس
 لیکچروں سے استفادے کا موقع نہ ملتا تو رومی کے بحرِ پُراسرار تک
 رسائی میسر نہ آتی اور باوجود سالہا سال کے توسیعی مطالعے کے ، جس
 کا سلسلہ بہت پہلے سے جاری رہا تھا ، اس حقیقت کا درک نہ ہو پاتا
 کہ رومی کی مثنوی کیا ہے اور اس میں کیا کہا گیا ہے ۔ میری
 خوش نصیبی تھی کہ یونیورسٹی میں ۱۹۴۷ع کے وسط سے ۱۹۵۲ع
 کے اوائل تک پانچ تعلیمی سال گزارتے ہوئے استادِ مرحوم سے
 تحصیل و اکتساب کا شرف حاصل رہا ۔ مقررہ نصاب کی تکمیل کے
 لیے میرا تحقیقی مقالہ اقبال اور رومی پر تھا جس کے لیے استادِ مرحوم
 ہی میرے رہنما تھے ۔ زیرِ نظر کتاب اسی مقالے کی تشکیلِ نو ہے ۔

اس تالیف میں چونکہ مثنوی معنوی سے فکرِ اقبال کا رشتہ
 معین کرنا ہے اس لیے اقبال کے کلام سے بھی بنیادی طور پر فارسی
 اشعار پیش کیے گئے ہیں ۔ اردو اشعار صرف چند مقامات پر ضمناً
 آگئے ہیں ۔ کلامِ اقبال سے شواہد کے انتخاب میں یہ اصول نظر میں
 رہا ہے کہ وہ اشعار ہوں جن کا اسلوبِ بیان مفہوم کی صراحت سے
 نسبتاً قریب تر ہے ۔ ساتھ ہی یہ التزام بھی ملحوظ رہا ہے کہ ایسے
 اشعار ہوں جو اقبال کا مغربی مفکرین سے رشتہ قائم کرتے ہوئے پیش
 کیے جاتے ہیں ، تاکہ اس بارے میں متنازعہ فیہ حقائق کا جائزہ لیا
 جا سکے اور متخالف دعاوی کا فیصلہ ہو سکے ۔

رومی کے کلام سے استشہاد تمام تر مثنوی پر مبنی ہے ۔ دیوان
 کے اشعار صرف ایک دو جگہ ضرورتاً آگئے ہیں ۔

اقبال شناسی کے ادب میں اس ضرورت کو اب سے تقریباً انتیس سال پہلے محسوس کیا گیا تھا کہ اقبال اور رومی کے باہمی رشتوں کے بارے میں صحیح فیصلے کے لیے دونوں کے کلام سے تقابلی شواہد کا احصا ہونا چاہیے۔ اقبال پر ایک اہم کتاب ”اقبالِ کامل“ میں، جو دسمبر ۱۹۴۸ء میں شائع ہوئی، مصنف نے ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم کے مقالے ”رومی، نطشے اور اقبال“ پر تبصرہ کرتے ہوئے لکھا تھا: ”افسوس ہے کہ خلیفہ عبدالحکیم نے اس موقع پر اجمال سے کام لیا ہے ورنہ ضرورت یہ تھی کہ مولانا روم اور ڈاکٹر صاحب دونوں کے کلام سے بالمقابل شواہد پیش کیے جاتے۔“ (مولانا عبدالسلام ندوی: اقبالِ کامل، طبع اعظم گڑھ، ص ۳۱۲)۔

جیسا کہ عرض کیا جا چکا ہے، راقم الحروف نے اس طرح کے مطالعے اور تحقیق کا آغاز ۱۹۴۷ء میں کیا تھا۔ کتاب کا ابتدائی مسودہ گزشتہ تیس سال کی طویل مدت کے فواصل میں تہذیب و تجدید اور تشکیلِ نو کے مرحلوں سے گزرتا رہا۔ اشاعت میں اس تاخیر کی یہ بہترین تلافی ہے کہ اب اس کتاب کو علامہ اقبال کی صد سالہ تقریباتِ ولادت کے تاریخی موقع پر مجلسِ ترقیِ ادب، لاہور کے توسط سے اقبال شناسوں کی خدمت میں پیش کرنے کی فضیلت حاصل ہو رہی ہے۔

مقدمہ

”اقبال کے شعری ماخذ“ — جیسا کہ دیباچے میں اشارہ کیا جا چکا ہے، عنوان کتاب کے ان الفاظ میں اقبال سے مراد فلسفہ خودی و پیخودی کا شاعر اقبال ہے اور ظاہر ہے یہی وہ تصور ہے جو اقبال کے نام سے ذہنوں میں ابھرتا ہے۔ اس بنا پر وہ اشعار کتاب کے موضوع سے خارج ہیں جن کا تعلق فلسفہ اقبال کے اجزائے ترکیبی سے نہیں۔

شعری ماخذ سے مراد منظوم ماخذ ہیں، یعنی وہ اشعار جن سے اقبال نے اپنے فلسفے کی تشکیل کے لیے مضامین لیے، نیز وہ اشعار جن کے مطالب کو اقبال نے ابتدائی حوالہ گاہ بنا کر اپنے منفرد انداز میں حیات و کائنات کی ایسی فلسفیانہ تعبیر کی جو عصر حاضر کے تقاضوں پر محیط ہے۔

ظاہر ہے صرف مولانا جلال الدین محمد بلخی رومی ہیں جن کا کلام اس خصوصیت کے ساتھ اقبال کا ماخذ بنا اور جن کی مثنوی مسامحہ طور پر اقبال کے کلام و پیغام کا اصل سرچشمہ ہے۔

اس عظیم فلسفی شاعر کے بارے میں بات کرتے ہوئے ماخذ کا

اطلاق ہی صرف ان مآخذ پر ہوتا ہے جو رومی کے افکار و اشعار اور کلام و پیغام میں ہیں۔ کتاب کے عنوان میں ذیلی الفاظ ”مثنوی رومی میں“ اصل عنوان کی توضیح کے طور پر ہیں۔

موضوع کتاب کی اس حد بندی کی روشنی میں واضح ہے کہ تمام دوسرے شعرا کے اشعار کی تضمینیں اور انعکاسات، جو اقبال کے کلام میں ملتے ہیں، مآخذ اقبال کے تحت نہیں آتے۔ ان کی نوعیت ضمنیات کلام کی ہے۔ یہ چیزیں تلمیحات اقبال کے وسیع تر عنوان کے ذیل میں آتی ہیں جو اس کتاب کا موضوع نہیں۔ اس طرح خود رومی سے متعلق وہ اشعار بھی کتاب کے حدود میں نہیں آتے جن میں صرف اظہار عقیدت و تحسین یا بیان واقع ہے؛ رومی کا کوئی حکیمانہ مضمون نظم نہیں ہوا جیسے یہ چند اشعار:

بیا کہ من ز خم پیرِ روم آوردم
سی سخن کہ جوان تر ز بادہ عنبی است

(پیام، ص ۱۹۷)

مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد
سَرِ مرگ و زندگی بر ما کشاد

(پیام، ص ۷)

روحِ رومی پردہ ہا را بردرید
از پسِ کُہ پارہ آمد پدید

(جاوید، ص ۱۳)

آگہی از قصہٴ آخوندِ روم
آنکہ داد اندر حلبِ درسِ علوم

(اسرار ، ص ۷۴)

اسی طرح رومی کے اشعار کی اس نوعیت کی تضمین یا تصرفی صورت بھی خارج از موضوع ہے :

خوشتتر آن باشد کہ سترِ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران

(اسرار ، ص ۶۰)

در درونم نار و اندر سنگ نار
آب را بر نارِ من نبود گزار

(اسرار ، ص ۶۸)

اقبال کے اس شعر میں ؛

شعلہٴ درگیر زد بر خس و خاشاک من
مرشدِ رومی کہ گفت ”منزلِ ما کبریا ست“

(پیام ، ص ۲۰۴)

رومی کی ایک غزل کے اس شعر سے الفاظ لیے گئے ہیں :

خود ز فلک برتریم وز ملک افزون تریم
زین دو چرا نگذریم منزلِ ما کبریا ست

(دیوان ، بیت ۳۹۱۳)

اقبال کے شعر میں ، جس سیاق میں یہ آیا ہے ، صرف بیانِ حال

مقصود ہے اس لیے یہ بھی اپنی نوعیت کے لحاظ سے ہمارے حدود میں نہیں آتا۔

غرض زیر نظر کتاب کا مقصد کلامِ اقبال میں روسی سے متعلق تمام تلمیحات کی تشریح و تدریس نہیں ہے۔ بنیادی مآخذ کی تلاش و تحقیق مقصود ہے۔

اقبال کے شعری مآخذ کے لحاظ سے روسی کی اہمیت پر برعظیم کے دانشوروں نے کافی کچھ لکھا ہے۔ یہاں ہم ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب کی ایک مبصرانہ نگارش سے چند اہم اقتباسات درج کرتے ہیں:

”فکرِ اقبال کے مآخذ میں روسی کو سنگِ بنیاد کی حیثیت حاصل ہے۔ اقبال روسی کو اپنا ہادی اور پیشوا خیال کرتے ہیں اور بار بار اعلان کرتے ہیں کہ میرے میکدے کی شراب دراصل پیرِ روم کے خمستان کی حاصل کردہ ہے۔ اقبال زندگی کے اسرار کی نقاب کشائی کرتے ہیں، مگر اس انکشاف کا سہرا اپنے مرشد روسی کے سر باندھتے ہیں۔“

(تشریحِ اقبال، مقالہ مندرجہ مجموعہ آثارِ اقبال، غلام دستگیر رشید، حیدرآباد دکن، ۱۹۴۶ء)۔

”یہ مولانا جلال الدین الروسی ہی ہیں جو اقبال کی نظر میں کلیم بھی ہیں اور حکیم بھی، مجدد بھی ہیں اور مصلح بھی، شاعر بھی ہیں اور ساحر بھی ہیں، ولی بھی ہیں اور مجذوب بھی، طریقت کے دشوار گزار راستوں کے راہبر بھی ہیں اور حقیقت کے مرحلوں کے ہادی بھی، شریعت کے غوامض کے عقدہ کشا بھی ہیں اور حکمت کے حقائق کے شارح بھی۔ غرض اقبال کے نزدیک

پہاری ”کرم خوردہ“ ملت کے تمام روحانی اور ذہنی امراض کو شفا بخشنے والا روسی ہے، جس کی تعلیمات کو اقبال نے اپنے افکار میں دوبارہ زندہ کرنے کی کوشش کی ہے اور یہ استغراق اس درجہ ہے کہ اقبال اپنے آپ کو ”مثیل روسی“ قرار دیتے ہیں۔ ان کے نزدیک عہدِ قدیم میں روسی ملت کے لیے پیغامِ حیات لائے تھے اور اس پر آشوب دورِ حاضر میں وہ خود اس کے مبلغ اور داعی ہیں۔“ (ایضاً)

”اب تک جس قدر مضامین لکھے جا چکے ہیں ان میں اقبال اور روسی کے مشترکہ خیالات پر بہت کم روشنی ڈالی گئی ہے۔ جہاں تک مجھے معلوم ہے، شاید ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم ہی ایک ایسے شخص ہیں جنہوں نے اپنے مضمون ”روسی، نطشے اور اقبال“ میں واضح طور پر ان خالص تصورات کو ظاہر کرنے کی کوشش کی ہے جو اقبال نے روسی سے اخذ کیے ہیں۔ اسی طرح چند اور بزرگوں نے بھی اشارتاً اور ضمناً اس بنیادی مسئلے کی طرف توجہ کی ہے، لیکن اس سہتم بالشان بحث کے متعلق یہ اختصار بالکل ناکافی ہے کیونکہ فکر روسی کی تجدید و ترویج ہی علامہ اقبال کے مقاصدِ زندگی میں تھی۔“ (ایضاً)

”اقبال کو سمجھنے کے لیے سب سے پہلے روسی کو نہ صرف سمجھنا چاہیے بلکہ اس کو مقبولِ عام بنانا چاہیے۔“ (ایضاً)

ماخذِ اقبال کی بحث میں ایک یہ مسئلہ بھی ہے کہ جو حقائق و معارف روسی نے بیان کیے ہیں وہ روسی سے پہلے کے صوفیہ و حکماء کے ادب میں موجود تھے اور ممکن ہے علامہ نے ان میں سے بعض چیزیں

اس ذخیرے سے براہِ راست لی ہوں جو رومی سے پہلے موجود تھا۔ اس سلسلے میں ہم اول تو یہ کہیں گے کہ زیرِ نظر کتاب کا موضوع بحث شعری مآخذ میں محدود ہے۔ دوسرے یہ کہ اقبال کے کلام میں بزرگانِ سلف کے اقوال سے استفادہ رومی کی وساطت سے ہوا ہے، یہاں تک کہ قرآن و حدیث کے معانیِ عالیہ بھی اقبال نے بنیادی طور پر رومی ہی کے توسط سے لیے ہیں۔ رومی کی اس وساطت کا سراغ کلامِ اقبال کی ہیئت اور لفظیات سے ملتا ہے۔ ایسے مقامات کی نوعیت کا اندازہ کرنے کے لیے یہ دو مثالیں کافی ہوں گی:

مرسلان و انبیا آباے او

اکرم او نزدِ حق اتقائے او

(رموز، ص ۱۲)

اقبال نے اس شعر کا مضمون سورہ مبارکہ حجرات کی تیرھویں آیت سے لیا ہے جس میں فرمایا گیا ہے کہ اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ مکرم وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ صاحبِ تقویٰ ہو۔ یہ مضمون عام اسلامی معلومات کا ہے، لیکن جب ہم دیکھتے ہیں کہ رومی نے حکمتِ قرآنی کا یہ نکتہ اپنے اس شعر میں بیان

۱۔ ملاحظہ ہو راقم الحروف کا مقالہ ”منابعِ مشترک حضرت مولاناؒ و علامہ اقبالؒ در آیاتِ مبارکہ قرآنی و احادیثِ مقدسہ نبوی“ مندرجہ مجموعہ ”ارمغانِ دانشگاہ، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۱ع۔“

کیا ہے :

ھر کہہ در حام شد سیہاے او
ہست پیدا بر رخِ زیبایے او

(مثنوی : ۴ ، ص ۲۱۹ ، س ۳۸)

دونوں ابیات کی فنی ہیئت کا تطابق اور مفہوم کا توافق
نشاندہی کرتا ہے کہ یہاں علامہ کی نظر میں مثنوی رومی کی یہ
بیت ہے -

اسی طرح رومی کا یہ شعر :

باتو او چونست ہستم من چنان
زیر پای مادران باشد چنان

(مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۳ ، س ۱۸)

بتا رہا ہے کہ علامہ نے مشہور حدیث ”الجنة تحت اقدام امہاتکم“
سے اپنے اس شعر میں :

گفت آن مقصودِ حرفِ کن فکار
زیرِ پای امہات آمد جناب

(رموز ، ص ۱۷۴)

استفادہ رومی کے توسط سے کیا ہے -

یہی نہیں بلکہ حکمتِ مغرب میں بھی انہیں جہاں کہیں کوئی
نکتہ ایسا ملتا ہے جو خالصتاً مومن کے تحت آتا نظر آتا ہے ، اُسے وہ
رومی کی تصویب و تائید سے قبول کرتے ہیں - علامہ نے اپنے ایک
مکتوب میں تحریر فرمایا ہے :

”کل مشنوی مولانا روم دیکھ رہا تھا کہ یہ شعر نظر پڑا :

ہر خیالے را خیالے سی خورد

فکر ہم بر فکرِ دیگر سی چرد

[مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۱ ، س ۱]

سبحان اللہ ! ایک خاص باب میں انہوں نے یہ عنوان قائم کیا ہے کہ باری تعالیٰ کے سوا ہر ہستی آکل و ماکول ہے ، اور اس ضمن میں شوپنہار (فلاسفر جرمنی) کے فلسفے کو اس خوبی سے نظم کر گئے ہیں کہ خود شوپن ہار کی روح پھڑک گئی ہوگی ۔“

[اقبالنامہ ، مجموعہء مکاتیبِ اقبال ، مرتبہء شیخ عطاء اللہ مرحوم ، حصہء دوم ، لاہور ، ۱۹۵۱ء ، مکتوب بنام اکبر الہ آبادی ، شمارہ (۲۴) - (۱۱) -]

مغربی زبان و ادب اور فکر و فن کے جو اثرات اقبال کے کلام میں منعکس ہوئے ہیں ان کی تفصیلی نشاندہی کے لیے مغربیات کے ماہرین کی طرف سے مستقل تتبع و تحقیق کی ضرورت ہے ۔ بے شک بعض مجازاتِ کلام ، ترکیبات و تعبیرات اور اسالیبِ بیان ، یہاں تک کہ اپنے عقاید و افکار اور تصورات اور نظریات کو پیش کرنے کے لیے ایک خاص ترتیب و انسجام میں اقبال نے مغربی امثال و نظائر سے فائدہ اٹھایا ہے ۔ اگرچہ ”شاہین“ ، ”شاہباز“ ، ”شیر و شتر“ اور ”خون“ وغیرہ کی ہمارے ادب میں کمی نہیں ، اور خود رومی کے ہاں ان کی مثالیں موجود ہیں ، پھر بھی مجازات اور لفظیات کی سطح پر ہمیں نطشے اور دوسرے مغربی مصادر کے اثرات سے انکار کی

ضرورت نہیں۔ ساتھ ہی کلام کے فنی پیکر میں اقبال کی اپنی ایجاد و اختراع اور انفرادیت بھی ایک مسئلہ حقیقت ہے۔

ہم نے مثنوی رومی سے جو اقتباسات پیش کیے ہیں وہ مثنوی کی ایک نہایت معتبر اشاعت، طبع خاور سے لیے ہیں۔ ان سے متعلق دو مسئلے قابلِ بحث ہیں؛ ایک مختلف نسخوں میں متن کے لفظی اختلافات کا مسئلہ، دوسرا اشعار کی صحتِ انتساب کا۔

اول تو ہمارے پیش کردہ شواہد کے حدود میں ایسے مقامات بہت ہی کم ہیں جہاں لفظی اختلاف اور نسخہ بدل کا وجود ہو۔ دوسرے جہاں کہیں ایسا ہے بھی، وہاں نسخہ بدل کی نوعیت الفاظ کے مترادف اور تقدیم و تاخیر اور اس طرح کی دوسری جزئی چیزوں تک محدود ہے جس سے نفس مضمون میں کوئی تبدیلی واقع نہیں ہوتی جیسے 'قالب' کے بجائے 'پیکر'، 'طعمہ' کے بجائے 'لقمہ' اور بالعکس۔ یا بیت کے مصرعوں کی تقدیم و تاخیر وغیرہ۔ ذیل کی مثالوں سے یہ بات واضح ہو جائے گی:

مثلاً یہ بیت ہے:

بادہ از ما مست شدنی ما ازو

قالب از ما هست شدنی ما ازو

اقبال نے یہ شعر اپنے تیسرے لیکچر^۱ میں رومی کا حوالہ دے

1. The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahore, 1951, p. 71.

کر استعمال کیا ہے اور اس لیکچر میں یوں چھپا ہے :

پیکر از ما ہست شد نے ما ازو

بادہ از ما مست شد نے ما ازو

اس کے علاوہ اقبال کے کلام میں بھی اسی طرح تضمین ہوا ہے۔ مسلمان طور پر رومی کا شعر ہے اور مثنوی کے تمام متداول مطبوعہ نسخوں میں شروع ہی میں تمہید کے اشعار میں ملتا ہے، لیکن اس کے بارے میں علمی حلقوں میں کہیں کہیں یہ غلط فہمی پیدا ہو گئی ہے کہ یہ شعر الحاقی ہے۔ یہ غلط فہمی اس طرح پیدا ہوئی کہ اہل تحقیق نے اس بیت کو تمہید کے اشعار میں الحاقی قرار دیا۔ چنانچہ نامی پریس کانپور کی نہایت نفیس اشاعت میں اس بیت کو مثنوی کے آغاز میں درج نہیں کیا گیا، جس سے عام قاری کو بادی النظر میں یہ تاثر ملا کہ یہ شعر رومی کا نہیں ہے، حالانکہ اس نسخے کے حاشیے میں ضروری توضیح موجود ہے جس میں بتا دیا گیا ہے کہ تمہید کی ابیات کا یہ شعر نہیں ہے، البتہ اسی پہلے دفتر میں آگے چل کر ایک دوسرے مقام پر آتا ہے۔ نہایت اہم کتاب ”مرآة المثنوی“ میں، جو بہت مقبول اور مشہور ہوئی، تمہید کے اشعار میں اس شعر کو قوسین میں درج کر کے نشاندہی کی گئی ہے کہ یہ الحاقی ہے۔ اور چونکہ یہ کتاب مثنوی کی تلخیص تھی اور منتخب اشعار پر مشتمل تھی، زیر بحث شعر پہلے دفتر کے اشعار میں جس دوسرے مقام پر آتا

۱۔ مثنوی مولوی معنوی، طبع محمد رحمة اللہ، نامی پریس کانپور، سال طباعت غیر مذکور۔

ہے وہ انتخاب کے حدود میں نہ آسکا۔ پھر جب پروفیسر نکلسن آنجہانی نے مثنوی کا تنقیدی متن مرتب کر کے شائع کیا جس کی پہلی جلد، جو دفتر اول و دوم پر مشتمل ہے، اسی سال یعنی ۱۹۲۵ع میں، جب ”مرآة المثنوی“ شائع ہوئی ہے، چھپ کر آئی تو اس میں ابتدائی اشعار میں یہ شعر نہ متن میں آیا، اور نہ حاشیے میں اس کے بارے میں کسی توضیح کی ضرورت سمجھی گئی، اس لیے کہ تمہید میں یہ شعر قطعاً الحاقی تھا اور قدیم معتبر نسخوں کے اختلافاتِ متن کے ذیل میں بھی نہیں آتا تھا۔

بہر حال نسخہٴ نکلسن میں دفتر اول کے صفحہ ۱۱۰ پر یہ شعر اس صورت میں ہے :

بـادہ از ما مست شدنی ما ازو

قالب از ما هست شدنی ما ازو

طبع خاور، طہران میں بھی دفتر اول، صفحہ ۳۷ پر اسی طرح ہے۔ ان دونوں نسخوں میں اس بیت سے متعلق کوئی نسخہ بدل درج نہیں۔ دفتر اول میں یہ شعر اس قطعے کے آخری اشعار میں ہے جس کا عنوان یہ ہے : ”تفسیر قول حکیم سنائی“، بہرچہ از راہ وامانی چہ کفر آن حرف و چہ ایمان الخ۔“

زیر نظر کتاب کے اشاریے میں ہم نے مطالعے کی سہولت کے لیے اس شعر کا حوالہ آغازِ دفتر کی بنیاد پر دیا ہے، اس بنا پر کہ تقریباً تمام متداول اشاعتوں میں یہ شعر شروع میں فوراً مل جاتا ہے، البتہ نسخہٴ نکلسن میں شروع میں نہیں ہے۔ یہاں یہ بات بھی قابل ذکر ہے کہ نول کشور کی اشاعت میں یہ شعر تمہید میں لفظ ’قالب‘ کے

ساتھ اور دفترِ اول میں دوسرے مقام پر اس کے بجائے لفظ 'عالم' کے ساتھ درج ہوا ہے۔ اس تحریر کے وقت مشنوی کا ایک اہم قلمی نسخہ ہمارے سامنے ہے جو جناب حکیم محمد نبی خان صاحب جہاں سویدا کے ذاتی کتب خانے کا ہے اور حکیم صاحب محترم نے ہمیں اس سے استفادے کی اجازت دی ہے۔ یہ نسخہ قطب الدین شاہ بہادر شاہ اول (مارچ ۱۷۰۷ء-۱۷۱۳ء) کے چھٹے سالِ جلوس میں مرتب کیا گیا تھا۔ اس کی کتابت عبدالواحد نے لاہور کے قیام کے دوران میں کی تھی۔ کتابت کی تکمیل کی تاریخ ۱۹ محرم ۱۱۲۴ھ (۲۷ فروری ۱۷۱۲ء) ہے۔ اس نسخے کے دوسرے کوائف کا ذکر چھوڑ کر ہم زیر بحث شعر کے بارے میں اس مقام پر یہ اشارہ ضروری سمجھتے ہیں کہ یہ شعر تمہید کے اشعار میں اس نسخے میں بھی نہیں ہے اور دفترِ اول میں دوسرے مقام پر لفظ 'قالب' کے ساتھ آیا ہے۔ اسی طرح ایک دوسرا شعر ہے :

بر سماع راست ہر تن چیر نیست

طعمہ ہر مرغکے انجیر نیست

یہ شعر بھی متداول مطبوعہ نسخوں میں آغازِ مشنوی کے اشعار میں مذکورہ بالا شعر کے بعد آیا ہے، لیکن یہاں الحاقی ہے۔ اس کی صحیح جگہ دفترِ اول میں حسب ذیل عنوان کے اشعار میں ہے :

”فرق میان آنکہ درویش است بخدا الخ“

مشنوی طبع خاور، طہران میں یہ شعر صفحہ ۵۶ پر پانچویں سطر میں ہے۔ یہاں اس میں 'تن' کے بجائے 'کس' اور 'طعمہ' کے بجائے لفظ 'لقمہ' ہے۔ ”بالِ جبریل“ میں پیرِ رومی اور مریدِ ہندی کے سوال و جواب کے ضمن میں یہ شعر استعمال ہوا ہے اور یہاں 'تن' کے بجائے لفظ 'کس' کے

کے ساتھ ہے ، البتہ 'لقمہ' کے بجائے 'طعمہ' لفظ آیا ہے ۔ نسخہ نکلسن میں آغازِ دفتر میں یہ شعر شامل نہیں ، لیکن مذکورہ عنوان کے تحت درج ہے ، لفظ 'کس' اور لفظ 'لقمہ' کے ساتھ (دفتر اول ، ص ۱۷۰ ، بیت ۲۷۶۳) ۔ نول کشور کی اشاعت میں اس شعر کا اندراج دونوں جگہ اسی طرح ہے جیسے طبع خاور ، طہران میں ۔
ذیل میں مشنوی کے ایسے بہت سے نسخوں کی اشاعت کی تاریخیں درج کی جاتی ہیں جو علامہ کی وفات سے پہلے تک پاکستان و ہند کے مختلف شہروں میں چھپتے رہے ہیں :

- ۱- لکھنؤ - ۱۲۵۲ھ (۳۸ - ۱۸۳۷ع) -
- ۲- مرتبہ وقار شیرازی (مخطیہ وقار شیرازی) ، بمبئی - ۱۲۶۲ھ (۱۸۴۷ع) -
- ۳- ایضاً بمبئی - ۱۲۶۳ھ (۴۸ - ۱۸۴۷ع) -
- ۴- مرتبہ وقار شیرازی ، بمبئی - ۱۲۶۶ھ (۵۰ - ۱۸۴۹ع) (مخطیہ محمد باقر اصفہانی/شیرازی) -
- ۵- ایضاً ، بمبئی - ۱۲۶۶ھ (۵۰ - ۱۸۴۹ع) - (مخطیہ وقار شیرازی) -
- ۶- بمبئی - ۱۲۷۰ھ (۵۴ - ۱۸۵۳ع) -
- ۷- بمبئی - ۱۲۷۳ھ (۵۷ - ۱۸۵۶ع) -
- ۸- بمبئی - ۱۲۷۶ھ (۶۰ - ۱۸۵۹ع) -
- ۹- بمبئی - ۱۲۸۰ھ (۶۴ - ۱۸۶۳ع) -

- ۱۰۔ لکھنؤ — ۱۲۸۲ھ (۱۸۶۶ع) -
- ۱۱۔ بمبئی — ۱۲۸۶ھ (۱۸۶۶-۶۷ع) -
- ۱۲۔ لکھنؤ — ۱۲۹۰ھ (۱۸۷۳ع) -
- ۱۳۔ لکھنؤ — ۱۲۹۱ھ (۱۸۷۴-۷۵ع) -
- ۱۴۔ دہلی — ۱۲۹۱ھ (۱۸۷۴-۷۵ع) -
- ۱۵۔ لکھنؤ — ۱۲۹۳ھ (۱۸۷۷ع) -
- ۱۶۔ بمبئی — ۱۲۹۴ھ (۱۸۷۷-۷۸ع) -
- ۱۷۔ بمبئی — ۱۳۰۰ھ (۱۸۸۲-۸۳ع) -
- ۱۸۔ لکھنؤ — ۱۳۰۹ھ (۱۸۹۱-۹۲ع) -
- ۱۹۔ کانپور — ۱۳۱۰ھ (۱۸۹۲-۹۳ع) -
- ۲۰۔ بمبئی — ۱۳۱۰ھ (۱۸۹۲-۹۳ع) -
- ۲۱۔ لکھنؤ — ۱۳۱۴ھ (۱۸۹۶-۹۷ع) -
- ۲۲۔ کانپور — ۱۳۱۵ھ (۱۸۹۷-۹۸ع) -
- ۲۳۔ دہلی — ۱۳۱۵ھ (۱۸۹۷-۹۸ع) -
- ۲۴۔ بمبئی — ۱۳۱۵ھ (۱۸۹۷-۹۸ع) -
- ۲۵۔ بمبئی — ۱۳۱۸ھ (۱۹۰۰-۰۱ع) -
- ۲۶۔ کانپور — ۱۳۱۹ھ (۱۹۰۱-۰۲ع) -
- ۲۷۔ لکھنؤ — ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳-۰۴ع) -

۱۔ اس اشاعت سے صفحات کی جداگانہ ترتیب دفتر بہ دفتر شروع ہوئی اور نول کشور کی بعد کی اشاعتوں میں اسی نہج پر رہی۔ اس سے پہلے پوری مثنوی کی صفحہ بندی مسلسل تھی۔

- ۲۸ - مراد آباد - ۱۳۲۱ھ تا ۱۳۲۳ھ (۱۹۰۳ع تا ۱۹۰۶ع) -
 ۲۹ - لاہور - ۱۳۲۴ھ (۱۹۰۷ع - ۱۹۰۶ع) -
 ۳۰ - لکھنؤ - ۱۳۲۶ھ (۱۹۰۹ - ۱۹۰۸ع) -
 ۳۱ - کانپور - ۱۳۳۱ھ (۱۹۱۲ - ۱۳ع) -
 ۳۲ - کانپور - ۱۳۳۲ھ (۱۹۱۳ - ۱۴ع) -
 ۳۳ - کانپور - ۱۳۳۵ھ (۱۹۱۶ - ۱۷ع) -
 ۳۴ - بمبئی - ۱۳۴۰ھ (۱۹۲۱ - ۲۲ع) -
 ۳۵ - دہلی - ۱۳۴۴ھ (۱۹۲۵ - ۲۶ع) -
 ۳۶ - الہ آباد - ۱۳۴۵ھ (۱۹۲۶ - ۲۷ع) -

ان اشاعتوں میں چند ایک ایسی بھی ہیں جو ناقص رہیں؛ پورے چھ دفتروں کی طباعت نہ ہو سکی۔ بہر حال ان تمام اشاعتوں کے مطبوعہ دفتروں میں وہ سب ابیات موجود ہیں جن کا حوالہ ہم نے زیر نظر کتاب میں دیا ہے اور اس طرح ان شعری مآخذ کی سندیت ثابت ہے؛ یعنی یہ کہ اقبال نے مثنوی رومی کے جس متن سے اثرات قبول کیے ہیں، یہ سب اشعار مسلماً اس متن کا جزو ہیں۔ لیکن پھر بھی یہ سوال باقی رہتا ہے کہ آیا پروفیسر نکلسن کے مرتبہ تحقیقی متن کی اشاعت کے بعد، جس کی رو سے ان میں سے بہت سے اشعار الحاقی قرار پاتے ہیں، اقبال کے یہ شعری مآخذ رومی کے نقوشِ فکر ہیں یا نہیں۔ چنانچہ ہم نے ان تمام اشعار کا اس نقطہ نظر سے بھی جائزہ لیا ہے اور ایک ایک حوالے کے بارے میں اچھی طرح تصدیق کر لی ہے کہ اس حیثیت سے بھی ان کی سندیت اور اصالت مسلم ہے۔

یہاں ضمنی طور پر یہ اشارہ ضروری ہے کہ مشنوی کے نام نہاد دفتر ہفتم کا، جس کے راوی اسماعیل انقروی ہیں، کوئی شعر ہمارے استناد کے دائرے میں نہیں آیا ہے۔ یہاں اس دفتر کی تفصیلی بحث ہمارے مقصد سے خارج ہے۔ اس دفتر میں ویسے کوئی نیا نکتہ بھی نہیں ہے۔ اقبال و روسی کے الفاظ و معانی کا جو تقابلی مطالعہ ہم نے کیا ہے اس کی روشنی میں ہمارے لیے یہ واضح ہے کہ اقبال نے ساتویں دفتر کو کسی حیثیت سے بھی اپنے استفادے کا ماخذ نہیں بنایا۔

پروفیسر نکلسن کے تحقیقی ایڈیشن کا دفتر اول اور دفتر دوم ایک جلد میں لائڈن میں ۱۹۲۵ء میں چھپا، دفتر سوم و دفتر چہارم پر مشتمل جلد ۱۸۲۹ء میں اور دفتر پنجم و دفتر ششم کی جلد ۱۹۳۳ء میں شائع ہوئی۔ علامہ کے فلسفہ خودی کی تشکیل کو نکلسن کی جلد اول کی اشاعت سے پہلے گیارہ بارہ سال گزر چکے تھے۔ انہوں نے اپنا فلسفہ خودی انجمن حمایت اسلام کے ۱۹۱۴ء کے جلسے میں پیش کیا تھا۔ ذہنی طور پر اس فلسفے کی تشکیل وہ شاید اسی وقت سے شروع کر چکے تھے جب انہوں نے ۱۹۰۰ء میں الجیلی کے عقیدہ وحدت الوجود پر مقالہ شائع کیا تھا^۱۔ ”اسرار خودی“ ۱۹۱۵ء کی تصنیف ہے۔ ”رموز بیخودی“ ۱۹۱۸ء میں مرتب ہو کر چھپی، نکلسن کی جلد اول سے سات آٹھ سال پہلے۔ ”پیام مشرق“ چار سال

۱۔ عبدالمجید سالک مرحوم : ذکر اقبال، لاہور، ۱۹۵۵ء۔

۲۔ A Bibliography of Iqbal, K. A. Waheed، کراچی، ۱۹۶۵ء۔

پہلے مرتب ہوئی تھی۔ ”بانگِ درا“ کے مجموعے کی ترتیب ایک دو سال پہلے ہو چکی تھی۔ ”زبورِ عجم“ نکلسن کی اس جلد کے تقریباً دو سال بعد مرتب ہو کر آنے والی تھی۔ ”تشکیلِ جدیدِ الہیات اسلامیہ“ کے چھ لیکچروں کا ہیولہ، جن میں ان کا پورا فلسفہ ہے، نہ معلوم کب سے تیار ہو رہا تھا۔ ان خطبات کی ترکیبی نمود ۱۹۳۰ع میں ہوئی، جس کے تین سال بعد نکلسن کی دفتر پنجم و دفتر ششم والی جلد چھپی ہے۔ خلاصہ یہ کہ اقبال کا روسی نکلسن کے متن سے بہت پہلے موجود تھا۔ لاہور میں اقبال کے زمانہ طالب علمی سے شروع کریں تو ۱۸۹۵ع سے، یعنی تیس سال پہلے سے، ورنہ حق یہ ہے کہ میر حسن کی تدریس و تعلیم اور شیخ نور محمد کی تلقین و تربیت کے وقت سے موجود تھا، اور یہ روسی مثنوی کے آن نسخوں کا روسی تھا جو آنیسویں صدی کے سیالکوٹ اور لاہور میں متداول اور مقبول تھے۔ اقبال نے لاہور میں اپنے زمانہ طالب علمی میں گوجرانوالہ کے سوامی جی، سوامی رام تیرتھ کو روسی کی مثنوی پڑھائی تھی۔ یہ زمانہ ۱۸۹۵ع اور ۱۸۹۹ع کے درمیان کا ہے۔ پھر ۱۹۰۰ع میں اقبال نے پیرزادہ محمد حسین کی مثنوی ”عقدِ گوہر“ کے لیے پانچ تاریخی قطعے کہے جن میں روسی سے اپنی والہانہ عقیدت کا اظہار کیا اور ”عقدِ گوہر“ کی تصنیف کی تاریخ ”تلاک آیات الکتاب“ سے

۱۔ مقالہ ”علامہ اقبال کی خدمت میں چند لمحے“ نگارش ڈاکٹر عاشق حسین انبالوی، مندرجہ کتاب ”آثارِ اقبال“ مرتبہ غلام دستگیر رشید، حیدرآباد دکن، ۱۹۴۶ع، صفحات ۶۴، ۶۵۔

نکالی ۱۔ ”عقدِ گوہر“ مشنوی معنوی کے انتخاب کا منظوم اردو ترجمہ ہے۔

اب ہم اصل موضوعِ بحث کی طرف آتے ہیں، یعنی مشنوی میں الحاقی آیات کا مسئلہ، جس نے عصرِ حاضر میں پروفیسر نکلسن کے ایڈیشن کی اشاعت کے بعد اہمیت حاصل کی ہے، یعنی ۱۹۲۵ ع، ۱۹۲۹ ع اور ۱۹۳۳ ع کے بعد^۲۔ اس سے پہلے برِ عظیم میں مشنوی کی طباعتوں کی بنیاد تین نسخوں پر تھی؛ ایک مولانا عبداللطیف گجراتی کا ”نسخہ نسخہ مشنویات سقیمہ“ جو اورنگ زیب عالمگیر کے زمانے میں شاہی سرپرستی میں اسٹی نسخوں کے مقابلے سے مرتب ہوا تھا، دوسرا وہ نسخہ جو اسماعیل انقروی کی ترکی شرح کے ساتھ احمد آفندی نے بولاق (مصر) سے ۱۲۵۱ھ (۱۸۳۵-۳۶ ع) میں شائع کیا تھا اور پھر تبریز سے ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۷-۵۸ ع) میں اور استانبول سے ۱۲۸۷ھ (۱۸۷۱-۷۲ ع) میں شائع ہوا تھا، تیسرا مولانا احمد وقار بن وصال شیرازی کا مرتبہ نسخہ جو پہلی بار ۱۸۴۷ ع میں بمبئی سے شائع ہوا اور اپنے بعد کی تمام اشاعتوں کی

۱۔ ملاحظہ ہو راقم الحروف کا مقالہ ”منابعِ مشترک حضرت مولانا و علامہ اقبالؒ در آیات مبارکہ قرآن و احادیثِ مقدسہ نبوی“ مذکورہ سابق۔

۲۔ نکلسن کے ایڈیشن کی طباعت و اشاعت علامہ اقبال کی تجویز پر فیروز سنز لاہور کی طرف سے بھی (۳۱ - ۱۹۲۶ ع) ہوئی تھی۔ یہ اس بنا پر کہ علامہ نے اپنے استاد پروفیسر نکلسن سے، جس زمانے میں وہ اپنا نسخہ مرتب کر رہے تھے، اخلاقاً وعدہ کر لیا تھا کہ لاہور میں بھی اس کی اشاعت کا انتظام کرادیں گے۔

بنیاد بنا - نکلسن کے ایڈیشن کا اثر و نفوذ بروخیم (طہران) کی اشاعت (۱۷ - ۱۳۱۴ھ ش ، مطابق ۲۷ - ۱۹۲۶ع) سے شروع ہوا اور اب ایسے نسخے شائع ہونے لگے جن میں نکلسن کی تحقیق و تصحیح کے مطابق بہت سے اشعار الحاقی قرار دے کر نکال دیے گئے ، یا علامت لگا کر ظاہر کر دیا گیا کہ الحاقی ہیں ، جیسے طبع خاور ، طہران (۱۳۱۹ - ۱۳۱۵ھ ش ، مطابق ۳۱ - ۱۹۲۷ع) ، لیکن ساتھ ہی ساتھ وہ نسخے بھی مقبول اور رائج رہے ، بلکہ زیادہ رائج رہے ، جن کی بنیاد نسخہ وقار شیرازی پر تھی - ان نسخوں میں بہترین نسخہ وہ سمجھا جاتا ہے جو ”چاپ علاء الدولہ ، طہران“ کے نام سے مشہور ہے اور پہلی بار ۹۹ - ۱۲۹۸ھ ق (۸۲ - ۱۸۸۰ع) میں شائع ہوا -^۱ زیر نظر کتاب میں موضوع کے شمارے اور صفحے کا حوالہ دے کر چند اشعار پیش کیے جاتے ہیں :

موضوع ۲ ، صفحہ ۶ ، ۷ ، نیز موضوع ۲۴ ، صفحات ۹۴ - ۹۵ :

ہر کہ جو یا شد بیابد عاقبت

سایہ درد ست اصل مرحمت

فرض کر لیں کہ یہ بیت الحاقی ہے ، لیکن جو بات یہاں کہی گئی ہے وہ روسی ہی کی ہے ، اور اس قطعے کے ان دو مصرعوں

۱- ان نسخوں کی کتابیاتی تفصیلات کا بیان کرنا یہاں مقصود نہیں - بعض نسخے اعلیٰ طباعت اور نفاست کے لحاظ سے اہم ہیں ، جیسے میونخ (جرمنی) کا نسخہ ، جو ۱۴ - ۱۹۱۳ع میں شائع ہوا تھا - ایسے نسخوں کا حال لکھنا بھی مقصود نہیں -

میں موجود ہے :

۱- ”تا بیابد طالبے چیزے کہ جست“

۲- ”هر کجا دردی دوا آنجا رود“

پہلا مصرعہ اس شعر سے پہلے کی ابیات میں ہے ، دوسرا بعد کی بیت میں ۔

موضوع ۱۲ ، صفحات ۴۰ - ۴۱ :

آنکہ داند تو نشانش آن شناس

کو ز روح این جہان دارد ہراس

اس سے پہلے یہ بیت ہے :

از ہزاراں کس یکے خوش منظر است

کہ بدانند کو بہ صندوق اندر است

اور اس کے بعد یہ :

آن جہان را دیدہ باشد پیش ازان

تا بدان ضد این ضدش گردد عیان

اصل مضمون انہی دو ابیات میں ہے ۔ زیر بحث شعر صرف ان کے

باہمی ربط کی توضیح کر رہا ہے ۔

موضوع ۱۳ ، ص ۴۹ ، نیز موضوع ۱۴ ، ص ۶۵ ، نیز ۲۷ ،

صفحات ۱۰۲ - ۱۰۳ :

عاملے را زان صلاح آمد ثمر

قوم دیگر را فلاح منتظر

اصل مضمون اس سے پہلے کی حسب ذیل ابیات میں بیان ہوا ہے :

باز نان را زیر دندان کوفتند

گشت عقل و جان و فہم سودمند

باز آن جان چونکہ محو عشق گشت
 یُعجب الزراع آمد بعد گشت
 باز آن جان چون بحق او محو شد
 باز ماند از سکر و سوی صحو شد

زیر بحث شعر میں صرف وہ نتیجہ پیش کیا گیا ہے جو ان ایات کے
 مضمون سے حاصل ہوتا ہے۔

موضوع ۱۳، ص ۵۷ :

علم جوئی از کتب ہائے فسوس
 ذوق جوئی تو ز حلوائے سبوس

اس سے پہلے کی ایات یہ ہیں :

تاج کرمناست بر فرق سرت
 طوق اعطیناک آویز برت
 جوہراست انسان و چرخ او را عرض
 جملہ فرع و سایہ اند و تو غرض

بعد کی ایات یہ ہیں :

اے غلامت عقل و تدبیرات و ہوش
 تو چرائی خویش را ارزان فروش
 خدمت بر جملہ ہستی مفترض
 جوہرے چون عجز دارد با عرض؟
 بحر علمے در نمی پنهان شدہ
 در سہ گز تن عالمے پنهان شدہ

ظاہر ہے اصل مضمون ان شروع کی اور بعد کی ایات میں ہے۔

زیرِ بحث شعر نکال بھی لیں تو قطعے کے حکیمانہ موضوع کا بیان اپنی جگہ مکمل رہتا ہے۔ اس شعر کا مضمون ایک ضمنی اور فروعی بات ہے جو اصل کی تابع ہے۔

موضوع ۱۹، صفحات ۸۰، ۸۱ :

خونِ ایشان خلق را باشد روا

زانکہ انسان را نیند ایشان سزا

قطعے میں یہ مضمون اس سے پہلے آچکا ہے۔ یہاں تاکیدِ مزید کے

طور پر آیا ہے۔ اس سے پہلے کا شعر یہ ہے :

خونِ آن‌ها خلق را باشد سبیل

زانکہ وحشی اند از عقلِ جلیل

موضوع ۱۹، صفحات ۸۲، ۸۳ :

ہست این زنجیر از خوف و ولہ

تو مبین این خلق را بے سلسلہ

اس سے پہلے یہ شعر ہے :

خلق دیوانند و شہوت سلسلہ

میکشد شان سوے دکان و غلہ

بعد کے اشعار یہ ہیں :

میکشاند شان بسوے کشت و کار

میکشد شان سوے کانہا و بچار

میکشاند شان بسوے نیک و بد

گفت حق ”فی جیدھا جبل المسد“

جو مفہوم ان اشعار میں بیان ہوا ہے، زیرِ بحث شعر اسی کے ایک

پہلو کی تکرار اور توضیح کر رہا ہے -

موضوع ۴۶ ، ص ۱۵۵ :

مصلحت دادہ است ہر یک را جدا

مصلحت جو ، گر توئی مردِ خدا

اس سے پہلے کی آیات ہیں :

چون نبی السیف بودہ است آن رسول

استِ او صفدرانند و فحول

مصلحت در دینِ ما جنگ و شکوہ

مصلحت در دینِ عیسیٰ غار و کوہ

اصل بات ان دو آیات میں آ گئی ہے - زیرِ بحث شعر میں اسی [پیغام

کی صراحت ہے جو ان آیات میں مضمیر طور پر موجود ہے -

موضوع ۵۶ ، صفحات ۱۸۸ ، ۱۸۹ :

ذیل کے قطعے میں آیات ۲ تا ۹ اور آخری بیت کو پروفیسر

نکلسن نے الحاقی قرار دے کر متن میں درج نہیں کیا ، لیکن ایک

اہم نسخے کی بنیاد پر حاشیے میں جگہ دی ہے :

در مقامے زھر و در جائے دوا

در مقامے کفر و در جائے روا

در مقامے خار و در جائے چو گل

در مقامے سرکہ ، در جائے چو مل

در مقامے خوف و در جائے رجا

در مقامے منع و در جائے عطا

در مقامے فقر و در جائے غنا

در مقامے قہر و در جائے رضا

در مقامے جور و در جائے وفا

در مقامے بخل و در جائے سخا

در مقامے درد و در جائے صفا

در مقامے خاک و جائے کیمیا

در مقامے عیب و در جائے ہنر

در مقامے سنگ و در جائے گہر

در مقامے حنظل و جائے شکر

در مقامے خشکی و جائے مطر

در مقامے ظلم و جائے محض عدل

در مقامے جہل و جائے عین عقل

گرچہ اینجا او گزندِ جان بود

چون بدانجا در رسد درمان بود

آب در غورہ ترش باشد ولیک

چون بہ انگورے رسد شیرین و نیک

باز درُخُم این شود تلخ و حرام

در مقامِ سرکگی نعمِ الٰہام

این چنین باشد تفاوت در امور

مردِ کامل این شناسد در ظہور

جو مضمون پہلی بیت میں ادا ہوا ہے ، بعد کی ابیات (۲ تا ۹)

میں آس کی توضیح اور تاکید مزید ہے اجہال کی تفصیل کے انداز

میں - رہی آخری بیت تو اس میں بھی اسی ”تفاوتِ امور“ کی صراحت اور اسی حقیقت کی اہمیت کا اظہار ہے جس کا بیان پہلی بیت میں ہو چکا -

موضوع ۵۸ ، ص ۱۹۸ :

ذیل کے قطعے کا آخری شعر الحاقی قرار دیا گیا ہے :

این خریدارانِ مفلس را بہل
 چہ خریداری کند یک مشتِ گل !
 گل مخر ، گل را مخور ، گل را مجو
 زانکہ گل خوار است دایم زرد رو
 دل بچوتا دایما باشی جوان
 از تجلی چہرہات چون ارغوان
 طالبِ دل شو کہ تا باشی چو مُل
 تا شوی شادان و خندان ہمچو گل

دراصل یہ تیسرے شعر ہی کا مضمون ہے جو آخری شعر میں تاکیدِ مزید کے لیے جَدتِ بیان کے ساتھ ادا ہوا ہے -

موضوع ۵۸ ، ص ۲۰۱ :

فکرہا کردند آن دانا گروہ
 کز زمین برکنده شد زان مکرکوه
 کردہ مکر و حیلہ آن قومِ خبیث
 ور ز ما باور نداری این حدیث
 کرد وصفِ مکرہا شان ذوالجلال
 لتزول منہ اقلال الجبال

اس قطعے کا دوسرا شعر الحاقی قرار دیا گیا ہے۔ یہ واضح ہے کہ قطعے کا اصل مفہوم پہلے اور تیسرے شعر میں ادا ہوا ہے۔ دوسرا شعر ان دونوں اشعار کے درمیان ربط کو واضح کر رہا ہے۔ اس شعر کے پہلے مصرعے میں وہی بات دہرائی گئی ہے جو قطعے کے پہلے شعر میں کہی جا چکی ہے۔

موضوع ۶۵، صفحات ۲۳۲، ۲۳۳ :

ذیل کے قطعے میں ایات ۳ تا ۱۰ کو الحاقی قرار دیا گیا ہے، لیکن واضح ہے کہ قطعے کا جو مضمون پہلی دو ایات میں بیان ہو چکا ہے ان ایات میں جدتِ بیان کے ساتھ اسی کی تکرار اور توضیح مزید ہے۔ یہی کیفیت گیارہویں بیت میں بھی ہے جو الحاقی نہیں ہے۔ غرض الحاق کے امکانی دخل کے باوجود قطعے کا پورا پیغام رومی ہی کا رہتا ہے، اور اس کے معانی کا کوئی پہلو مجروح نہیں ہوتا۔ رومی فرماتے ہیں :

از محبت تاخِ ہا شیرین شود

وز محبت مَسِّ ہا زریں شود

از محبت دُردِ ہا صافی شود

وز محبت دردِ ہا شافی شود

اس سے آگے کے اشعار ہیں :

از محبت خارِ ہا گل می شود

وز محبت سرکہ ہا مُل می شود

از محبت دارِ تختے می شود

وز محبت بارِ بختے می شود

از محبت سجن گلشن می شود

بے محبت روضہ گلخن می شود

از محبت نار نورے می شود

وز محبت دیو حورے می شود

از محبت سنگ روغن می شود

بے محبت سوم آهن می شود

از محبت حزن شادی می شود

وز محبت غول ہادی می شود

از محبت نیش نوشے می شود

وز محبت شیر موشے می شود

از محبت سقم صحت می شود

وز محبت قہر رحمت می شود

از محبت مردہ زندہ می شود

وز محبت شاہ بندہ می شود

این محبت ہم نتیجہء دانش است

کے گزافہ بر چنیں تختے نشست

دانش ناقص کجا این عشق زاد

عشق زاید نقص اما بر جہاد

تفصیلات یہاں ختم ہوئیں۔ حاصل کلام یہ کہ اقبال کے انوارِ فکر کا آفتاب رومی کے آفق سے طلوع ہوا ہے، اور یہ ایک مسلم حقیقت ہے جس کا اظہار مغربی محققین نے بھی کیا ہے۔ ان میں معاصر مصنفین میں پروفیسر الیساندرو بوسانی خاص طور پر قابل ذکر

ہیں۔ اب دیکھنا یہ ہے کہ فکرِ اقبال کی شعاعیں اس آفق کے کن کن زاویوں سے ابھری ہیں، کن سمتوں میں بڑھی ہیں اور زندگی کے کن میدانوں میں پھیلی ہیں۔ زیرِ نظر صفحات اسی نوع کے تجزیاتی مشاہدات پر مشتمل ہیں اور یہ مطالعہ اور مشاہدہ اقبال کے ان شعری مآخذ پر متمرکز ہے جو ہمارے ذہن کو اقبال کے فلسفے اور فکر سے قریب تر کرتے ہیں، کسی خارج از مرکز تجسس کی خاطر اصل ہدف سے دور نہیں لے جاتے، کامل یکسوئی کے ساتھ ہمیں اقبال کے رومی اور رومی کے اقبال سے روشناس کراتے ہیں۔

وزیر الحسن عابدی

این ۵۹، سمن آباد، لاہور

یکم ذی الحجہ ۱۳۹۷ھ

مطابق ۱۳ نومبر ۱۹۷۷ع

فہرستِ موضوعات

(بنیادی اور ذیلی موضوعات)

- ۱- آدمؑ - قصہءِ آدمؑ - گناہِ بشر - - - - - ۱
- ۲- آرزو - ارادہ و آرزو کی اہمیت - - - - - ۵
- ۳- ابلیس - انکارِ ابلیس - گناہِ ابلیس - - - - - ۱۰
- ۴- ابلیس - ابلیس کی حقیقت - - - - - ۱۳
- ۵- اختیار - جبر و اختیار - - - - - ۱۵
- ۶- اختیار - جبر و قدر - - - - - ۱۸
- ۷- اختیار - ارادہ و عمل - - - - - ۲۳
- ۸- ارتقاء - ارتقاءِ حیات و کائنات - - - - - ۲۷
- ۹- افلاطون - فلسفہءِ افلاطون - - - - - ۲۹
- ۱۰- افلاطون - شاعری اور نوافلاطونی تخیل - - - - - ۳۱
- ۱۱- انسان اور جہانِ مادی - عالم و آدم - - - - - ۳۴
- ۱۲- انسان اور کائنات - انسان اور عالمِ مادی - - - - - ۳۹
- ۱۳- انسان اور کائنات - اہمیتِ عالمِ مادی - تسخیر - - - - -
- زمان و مکان - - - - - ۴۷

- ۱۴- انسان اور کائنات - جہانِ عمل - - - - ۶۴
- ۱۵- انسان اور کائنات - حقیقتِ کائنات - - - - ۶۸
- ۱۶- انسان اور کائنات - عالمِ اسباب - - - - ۷۱
- ۱۷- انسان اور کائنات - کون و فساد - وجود و عدم ۷۵
- ۱۸- انسان اور کائنات - وسعتِ کائنات - - - - ۷۸
- ۱۹- انسانِ پختہ کار - اطاعتِ مردِ پختہ کار - - - - ۸۰
- ۲۰- انسانِ کامل - جستجوئے انسانِ کامل - - - - ۸۵
- ۲۱- انسانِ کامل - مقصودِ حیات و کائنات - - - - ۸۷
- ۲۲- جہادِ زندگی - موانع و مشکلات - تخریبی عوامل - ۸۹
- ۲۳- جہادِ زندگی - تسخیرِ کائنات - - - - ۹۱
- ۲۴- جہادِ زندگی - تسخیرِ موانع و مشکلات - - - - ۹۳
- ۲۵- جہادِ زندگی - جلال و جمال - - - - ۹۸
- ۲۶- جہادِ زندگی - جنگ و جہاد - - - - ۱۰۰
- ۲۷- جہادِ زندگی - جہد للبقاء - - - - ۱۰۲
- ۲۸- جہادِ زندگی - سوز و سازِ حیات - - - - ۱۰۶
- ۲۹- جہادِ زندگی - تسخیرِ حس و ادراک - - - - ۱۱۰
- ۳۰- جہادِ زندگی - دوامِ حرکت - - - - ۱۱۲
- ۳۱- جہادِ زندگی - حریتِ عمل - - - - ۱۱۵
- ۳۲- حکمتِ عالیہ - - - - - ۱۱۷

- ۳۳- خودی - خدا اور خودی - خدا اور انسان - ۱۱۹ - - -
- ۳۴- خودی - خود شکنی - خود نگری - خود شناسی - ۱۲۲ - - -
- ۳۵- خودی - خود شناسی اور خود نگری - - - ۱۲۴ - - -
- ۳۶- خودی - خود گری - شعورِ انا - - - ۱۲۸ - - -
- ۳۷- خودی - خود نگری - ظاہر و باطن - - - ۱۳۱ - - -
- ۳۸- خودی - ممکناتِ خودی کا تحقق - - - ۱۳۵ - - -
- ۳۹- خودی - ممکناتِ خودی کا تحقق - جسم و روح - ۱۳۸ - - -
- ۴۰- خودی - روحِ انسانی اور عالمِ مادی - - - ۱۴۰ - - -
- ۴۱- خودی - روح اور کائنات کا باہمی رشتہ - - - ۱۴۲ - - -
- ۴۲- خودی - زورِ خودی - - - - ۱۴۴ - - -
- ۴۳- خودی - سخت کوشی اور صلاحیت - - - - ۱۴۶ - - -
- ۴۴- خودی - ضعفِ خودی - - - - ۱۴۸ - - -
- ۴۵- خودی - ترکِ خوف و پیم - - - - ۱۵۰ - - -
- ۴۶- خودی - قوت و استیلا - - - - ۱۵۴ - - -
- ۴۷- خودی - قوت و استیلا کے حق - - - - ۱۵۷ - - -
- ۴۸- خودی اور مرگ - - - - - ۱۵۹ - - -
- ۴۹- خودی کا مستقبل - - - - - ۱۶۷ - - -
- ۵۰- خیر و شر - ذوقِ ترک و اختیار - - - - ۱۷۱ - - -

- ۱۷۴ - خیر و شر - حقیقتِ شر - - - - -
- ۱۷۶ - خیر و شر - رابطہٴ خیر و شر - - - - -
- ۱۷۹ - خیر و شر - پیکارِ خیر و شر - - - - -
- ۱۸۲ - خیر و شر - قوتِ شر - - - - -
- ۱۸۵ - زندگی - حقیقتِ زمان - عدم و وجود - فنا و بقا - - - - -
- ۱۸۷ - زندگی اور صبر و تحمل - - - - -
- ۱۹۲ - زندگی - غوغای حیات - تضرع و زاری - - - - -
- ۱۹۷ - زندگی - لادینی تصورِ حیات - زندگی کا مادی نقطہٴ نظر - - - - -
- ۲۰۳ - زندگی - تہذیبِ مغرب - مادی نقطہٴ نظر - - - - -
- ۲۰۵ - زندگی - نصب العین اور زندگی - - - - -
- ۲۱۵ - عشق - بصیرتِ عشق - جذبِ عشق - - - - -
- ۲۱۸ - عشق - تسخیرِ عقل و ادراک - - - - -
- ۲۲۳ - عشق - عشق و دانش و دین - - - - -
- ۲۲۸ - عشق - سلطانیِ عشق - - - - -
- ۲۳۲ - عشق - عشق اور حیات و کائنات - - - - -
- ۲۳۶ - عشق - عظمت و رفعتِ عشق - - - - -
- ۲۳۸ - عشق - عقل و دل - - - - -
- ۲۴۰ - عشق - عقل و عشق کے حدودِ کار - - - - -

- ۶۹- عشق - آئینِ عقل و آئینِ عشق - - - - ۲۴۳
- ۷۰- عشق - عقل و عشق - علومِ عصرِ حاضر - - - - ۲۴۷
- ۷۱- عشق - علم و عشق - ذوقِ نظر - علم کی اہمیت - - - - ۲۵۲
- ۷۲- عشق - علم باعشق و علم بے عشق - - - - ۲۵۷
- ۷۳- عشق - عشق اور تہذیب و تمدن - - - - ۲۶۴
- ۷۴- عشق - فقرِ کافر اور فقرِ مومن - - - - ۲۷۱
- ۷۵- عشق - حسّی ادراک اور وجدان - - - - ۲۷۴
- ۷۶- عشق - مراتبِ وجدان - مراتبِ معرفت - - - - ۲۷۶
- ۷۷- عشق - سفر در حضر - سیرِ باطن - - - - ۲۷۸
- ۷۸- عشق - عشق اور وجدان و عرفان - - - - ۲۸۲
- ۷۹- عشق - عشق اور تسخیرِ ارض - - - - ۲۹۰
- ۸۰- عشق - حصولِ کمالِ انسانی - - - - ۲۹۳
- ۸۱- عشق - مظاہرِ عشق - - - - ۲۹۶
- ۸۲- عشق اور زمان و مکان - - - - ۲۹۸
- ۸۳- عقل - شہود و شاہد و مشہود - عارف و معروف کا اتحاد اور فراق - - - - ۳۰۰
- ۸۴- عقل - عاقل و معقول - - - - ۳۰۲
- ۸۵- عقل اور عالمِ ظاہر - - - - ۳۰۵

- ۳۰۸ - عقل - عقل اور علم - - - - -
- ۳۱۱ - علم - تخلیقِ علم - - - - -
- ۳۱۴ - علم - علم و عشق - عقل و دل - - - - -
- ۳۱۹ - عمل - دوامِ جَدّتِ عمل - - - - -
- ۳۲۱ - عمل - دوامِ ذوقِ طلب - - - - -
- ۳۲۳ - عمل - دوامِ سعی و طلب - - - - -
- ۳۲۶ - عمل - سعیِ دوام - - - - -
- ۳۳۲ - عمل - مضرتِ وہم و خیال اور اہمیتِ عمل - - - - -
- ۳۳۵ - عمل - سرگرمیِ عمل - - - - -
- ۳۳۸ - عمل - لذتِ کردار - - - - -
- ۳۴۱ - عمل - ندرتِ عمل - - - - -
- ۳۴۴ - عمل - ندرتِ فکر و عمل - - - - -
- ۳۴۶ - عمل - نوآفرینی - - - - -

فہرستِ موضوعات

(ذیلی موضوعات)

-
۲۴۳	-	-	-	-	-	۱- آئینِ عقل و آئینِ عشق -
۱۳	-	-	-	-	-	۲- ابلیس کی حقیقت -
۵	-	-	-	-	-	۳- ارادہ و آرزو کی اہمیت -
۲۳	-	-	-	-	-	۴- ارادہ و عمل -
۲۷	-	-	-	-	-	۵- ارتقائے حیات و کائنات -
۸۰	-	-	-	-	-	۶- اطاعتِ مردِ پختہ کار -
۳۹	-	-	-	-	-	۷- انسان اور عالمِ مادی -
۱۰	-	-	-	-	-	۸- انکارِ ابلیس -
۴۷	-	-	-	-	-	۹- اہمیتِ عالمِ مادی -
۲۱۵	-	-	-	-	-	۱۰- بصیرتِ عشق -
۱۷۹	-	-	-	-	-	۱۱- پیکارِ خیر و شر -
۸۹	-	-	-	-	-	۱۲- تخریبی عوامل -

۲۷۴	-	-	-	-	-	-	-	۳۲	حسّی ادراک اور وجدان
۲۹۳	-	-	-	-	-	-	-	۳۳	حصولِ کمالِ انسانی
۱۸۵	-	-	-	-	-	-	-	۳۴	حقیقتِ زمان
۱۷۴	-	-	-	-	-	-	-	۳۵	حقیقتِ شر
۶۸	-	-	-	-	-	-	-	۳۶	حقیقتِ کائنات
۱۱۹	-	-	-	-	-	-	-	۳۷	خدا اور انسان
۱۱۹	-	-	-	-	-	-	-	۳۸	خدا اور خودی
۱۲۲	-	-	-	-	-	-	-	۳۹	خود شکنی
۱۲۲	-	-	-	-	-	-	-	۴۰	خود شناسی
۱۲۴	-	-	-	-	-	-	-	۴۱	خود شناسی اور خود نگری
۱۲۸	-	-	-	-	-	-	-	۴۲	خود گری
۱۳۱، ۱۲۲	-	-	-	-	-	-	-	۴۳	خود نگری
۳۱۹	-	-	-	-	-	-	-	۴۴	دوامِ جدّتِ عمل
۳۲۱	-	-	-	-	-	-	-	۴۵	دوامِ ذوقِ طلب
۱۱۲	-	-	-	-	-	-	-	۴۶	دوامِ حرکت
۳۲۳	-	-	-	-	-	-	-	۴۷	دوامِ سعی و طلب
۱۷۱	-	-	-	-	-	-	-	۴۸	ذوقِ ترک و اختیار
۲۵۲	-	-	-	-	-	-	-	۴۹	ذوقِ نظر
۱۷۱	-	-	-	-	-	-	-	۵۰	رابطہٴ خیر و شر

- ۱۴۰ - - - - - ۵۱- روحِ انسانی اور عالمِ مادی
- ۱۴۲ - - - - - ۵۲- روح اور کائنات کا باہمی رشتہ
- ۱۴۴ - - - - - ۵۳- زورِ خودی
- ۱۹۷ - - - - - ۵۴- زندگی کا مادی نقطہٴ نظر
- ۱۴۶ - - - - - ۵۵- سخت کوشی اور صلابت
- ۳۳۵ - - - - - ۵۶- سرگرمیِ عمل
- ۳۲۶ - - - - - ۵۷- سعیِ دوام
- ۲۷۸ - - - - - ۵۸- سفر در حضر
- ۲۲۸ - - - - - ۵۹- سلطانیِ عشق
- ۱۰۶ - - - - - ۶۰- سوز و سازِ حیات
- ۲۷۸ - - - - - ۶۱- سیرِ باطن
- ۳۱ - - - - - ۶۲- شاعری اور نوافلاطونی تخیل
- ۱۲۸ - - - - - ۶۳- شعورِ انا
- ۳۰۰ - - - - - ۶۴- شہود و شاہد و مشہود
- ۱۴۸ - - - - - ۶۵- ضعفِ خودی
- ۱۳۱ - - - - - ۶۶- ظاہر و باطن
- ۳۴ - - - - - ۶۷- عالم و آدم
- ۷۱ - - - - - ۶۸- عالمِ اسباب
- ۱۸۵ - - - - - ۶۹- عدم و وجود

- ۳۰۰ - - - - عارف و معروف کا اتحاد اور فراق
- ۳۰۲ - - - - عاقل و معقول - - - -
- ۲۹۰ - - - - عشق اور تسخیرِ ارض - - - -
- ۲۶۴ - - - - عشق اور تہذیب و تمدن - - - -
- ۲۳۲ - - - - عشق اور حیات و کائنات - - - -
- ۲۲۳ - - - - عشق و دانش و دین - - - -
- ۲۸۲ - - - - عشق اور وجدان و عرفان - - - -
- ۲۳۶ - - - - عظمت و رفعتِ عشق - - - -
- ۳۱۴ ، ۲۳۸ - - - - عقل و دل - - - -
- ۲۴۷ - - - - عقل و عشق - - - -
- ۲۴۰ - - - - عقل و عشق کے حدودِ کار - - - -
- ۳۰۸ - - - - عقل اور علم - - - -
- ۲۵۲ - - - - علم کی اہمیت - - - -
- ۲۵۷ - - - - علمِ باعشق و علمِ بے عشق - - - -
- ۳۱۴ ، ۲۵۲ - - - - علم و عشق - - - -
- ۲۴۷ - - - - علومِ عصرِ حاضر - - - -
- ۱۹۲ - - - - غوغائے حیات - - - -
- ۲۷۱ - - - - فقرِ کافر اور فقرِ مومن - - - -

- ۲۹ - ۸۸ - فلسفہ افلاطون - - - - -
- ۱۸۵ - ۸۹ - فنا و بقا - - - - -
- ۱ - ۹۰ - قصہ آدمؑ - - - - -
- ۱۵۴ - ۹۱ - قوت و استیلا - - - - -
- ۱۵۷ - ۹۲ - قوت و استیلاے حق - - - - -
- ۱۸۲ - ۹۳ - قوتِ شر - - - - -
- ۷۵ - ۹۴ - کون و فساد - - - - -
- ۱۰ - ۹۵ - گناہِ ابلیس - - - - -
- ۱ - ۹۶ - گناہِ بشر - - - - -
- ۱۹۷ - ۹۷ - لادینی تصورِ حیات - - - - -
- ۳۳۸ - ۹۸ - لذتِ کردار - - - - -
- ۲۰۳ - ۹۹ - مادی نقطہ نظر - - - - -
- ۲۷۶ - ۱۰۰ - مراتبِ معرفت - - - - -
- ۲۷۶ - ۱۰۱ - مراتبِ وجدان - - - - -
- ۳۳۲ - ۱۰۲ - مضرتِ وہم و خیال اور اہمیتِ عمل - - - - -
- ۲۹۶ - ۱۰۳ - مظاہرِ عشق - - - - -
- ۸۷ - ۱۰۴ - مقصودِ حیات و کائنات - - - - -
- ۱۳۸ - ۱۰۵ - ممکناتِ خودی کا تحقق - - - - -

- ۱۰۶- موانع و مشکلات - - - - - ۸۹
- ۱۰۷- ندرتِ عمل - - - - - ۳۴۱
- ۱۰۸- ندرتِ فکر و عمل - - - - - ۳۴۴
- ۱۰۹- نصب العین اور زندگی - - - - - ۲۱۵
- ۱۱۰- نوآفرینی - - - - - ۳۴۶
- ۱۱۱- وجود و عدم - - - - - ۷۵
- ۱۱۳- وسعتِ کائنات - - - - - ۷۸

اختصارات

(تصانیفِ اقبالؒ)

- ارمغان : ارمغانِ حجاز ، طبع نہم ، لاہور ، ۱۹۶۶ ع -
اسرار : اسرارِ خودی ، اسرار و رموز ، (یک جا) ، لاہور ، طبع ششم ،
۱۹۶۴ ع -
پس : پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق ، مثنوی پس چہ باید کرد
مع مسافر ، لاہور ، طبع ششم ، ۱۹۶۶ ع -
پیام : پیامِ مشرق ، طبع یازدہم ، لاہور ، ۱۹۶۶ ع -
زبور : زبورِ عجم ، طبع ہشتم ، لاہور ، ۱۹۶۶ ع -
مسافر : مثنوی مسافر ، مذکورہ بالا -

(تصانیفِ مولانا جلال الدین محمد مولوی رومیؒ)

- دیوان : دیوانِ کبیر (کلیاتِ شمس) با تصحیحات و حواشی علامہ
فقید مرحوم بدیع الزمان فروز انفر ، دانش گاہِ طہران ،
۱۳۴۴ھ ش -
مثنوی : مثنوی معنوی ، کلالہ خاور ، طہران ، ۱۳۱۶ھ ش -

منتخب کتابیات

اقبال کی کتابیات کے مطبوعہ مجموعے موجود ہیں ، جن میں خاص طور پر قابل ذکر یہ ہیں :

۱- A Bibliography of Iqbal, K. A. Waheed, Iqbal Academy, Pakistan, Karachi, 1965.

۲- کتابیاتِ اقبال ، رفیع الدین ہاشمی ، اقبال اکادمی ، لاہور ، ۱۹۷۷ء

۳- Theses on Iqbal, Syed Jamil Ahmad Rizvi, Aziz Publishers, Lahore, 1977.

مولانا جلال الدین محمد سولوی بلخی روسی کی کتابیات کے طور پر ہم ذیل میں چیدہ چیدہ کتابوں اور مقالوں کی نشان دہی کرتے ہیں :

(الف) مثنوی معنوی کی چند اہم اشاعتیں

۱- طبع بروخیم ، طہران : بہ تصحیح استاد سعید نفیسی ،

۱۳۵۳ ش -

(پروفیسر نکلسن کے تصحیح کردہ ایڈیشن اور بعض دوسرے

نسخوں پر مبنی ، تین جلدوں میں) -

۲- طبع خاور ، طہران : بہ تصحیح محمد رضانی ، ۱۳۱۹ ش -

۳- طبع علاءالدولہ ، طہران : باہتمام محمد طاہرکاشانی ،
۱۲۹۹ھ ق -

۴- نکسن ایڈیشن ، لائڈن : آٹھ جلدیں ، ۱۹۲۵ع تا ۱۹۴۰ع -
(جلد اول و سوم و پنجم میں متن ، جلد دوم و چہارم و ششم
میں انگریزی ترجمہ اور جلد ہفتم و ہشتم میں تشریحات و
تعلیقات ہیں) -

۵- طبع نولکشور ، لکھنؤ ، نیز کانپور (۱۹۰۸ع اور ۱۹۱۶ع
کی اشاعتیں زیادہ عام ہیں) -

(ب) مثنوی کے خلاصے اور انتخاب

۱- بانگ نای ، سید محمد جمال زادہ ، طہران ، ۱۳۳۷ھ ش -
۲- خلاصہ مثنوی ، تالیف استاد علامہ بدیع الزمان فروز انفر ،
طہران ، ۱۳۲۱ھ ش -

۳- Rumi, Poet & Mystic ، آر۔ اے ، نکسن ، لندن ،
۱۹۵۰ع -

۴- لب لباب مثنوی ، ملا حسین واعظ کاشفی ، طہران ،
۱۳۴۴ھ ش -

۵- مرآة المثنوی ، قاضی تلمذ حسین ، حیدر آباد دکن ،
۱۳۵۲ھ ق -

۶- مقدمہ رومی و تفسیر مثنوی معنوی ، رنالد ان نیکسن ،
ترجمہ و تعلیق ، اوانس اوانسیان ، دانشگاه طہران ،
۱۹۷۱ع -

(ج) مثنوی کی شرحیں

- ۱- اخلاقِ محسنی یعنی جواہر الاسرار و زواہر الانوار (فارسی) ،
کمال الدین حسین خوارزمی ، تین جلدیں ، نولکشور ،
لکھنؤ ، ۱۳۱۲ھ ق -
- ۲- اشاراتِ ولوی ، میرزا محسنِ عماد اردبیلی ، طہران ،
۱۳۳۷ھ ش -
- ۳- پیراہنِ یوسفی (اردو) محمد یوسف علی شاہ ، نولکشور ،
لکھنؤ ، ۱۸۸۹ع -
- ۴- تفسیر معنوی بر دیباچہٴ مثنوی ، حسین کاظم زادہ ایرانشہر ،
طہران ، ۱۳۳۴ھ ش -
- ۵- شرح مثنوی (فارسی) ، مولانا عبدالعلی بحر العلوم ، بمبئی ،
۱۳۴۰ھ ق -
- (یہ شرح حاجی امداد اللہ مہاجر مکیؒ کے حواشی کے ساتھ
طہران سے ۱۲۷۰ھ ق میں بھی چھپی تھی) -
- ۶- شرح مثنوی شریف ، علامہ بدیع الزمان فروز انفر ، دانشگاہ
طہران ، ۱۳۴۶ تا ۱۳۴۸ھ ش -
(سہ جلد ، شروع کی تین ہزار بارہ آیات کی شرح) -
- ۷- شرح مثنوی مولانا رومی ، 'ملا' ہادی سبزواری ، طہران ،
۱۲۸۵ھ ق -
- ۸- شرح مولانا رومی ، مولوی ولی محمد اکبر آبادی ، نولکشور ،
لکھنؤ ، ۱۳۱۲ھ ق -

- ۹۔ کلیدِ مثنوی (آردو) ، مولانا اشرف علی تھانویؒ (طبع اول کے چوبیس اجزا مختلف مقامات سے چھپے : تھانہ بھون ، کانپور ، دہلی ، ۱۹۰۳ تا ۱۹۲۰ ع)۔
- ۱۰۔ لطائف المعنوی من حقائق المثنوی (فارسی) ، ملا عبداللطیف عباسی ، نولکشور ، کانپور ، ۱۸۷۶ ع۔
- ۱۱۔ مفتاح العلوم ، مولوی محمد نذیر عرشی ، ۱۱ جلدیں ، لاہور ، ۱۳۶۳ھ ق۔
- ۱۲۔ مکاشفاتِ رضوی (فارسی) ، مولوی محمد رضا ، لکھنؤ ، ۱۸۷۷ ع۔
- ۱۳۔ المنہج القوی لطلاب المثنوی (عربی) ، شیخ یوسف بن احمد المولوی ، شش جلد ، مصر ، ۱۲۸۹ھ ق۔
- ۱۴۔ نثر و شرح مثنوی مولوی ، شش جلد در ۵۰ مجلد ، موسیٰ نثری ، طہران ، ۱۳۲۷ھ ش۔

(د) مولانا کے کلیاتِ شمس تبریزی اور دوسری تصانیف کی اہم اشاعتیں

- ۱۔ دیوانِ غزلیاتِ شمس ، باہتمام منصور مشفق ، طہران ، طبع دوم ، ۱۳۳۵ھ ش۔
(اس اشاعت میں استاد بزرگوار جلال الدین ہائی کا مقدمہ بے حد اہم ہے)۔
- ۲۔ رباعیات مولانا (صحیح ترین متن کلیاتِ شمس ، مرتبہ

استاد مرحوم بدیع الزمان فروز انفر کی جلد ہفتم میں ہے ۔

ملاحظہ ہو ذیل میں شمارہ ۳ ۔ جداگانہ اشاعتیں اسلامبول ،

۱۳۱۲ھ ق ، نیز ۱۳۱۴ھ ق کی ہیں) ۔

۳۔ کلیاتِ شمس یا دیوانِ کبیر ، بہ تحقیق و تصحیح استاد

بدیع الزمان فروز انفر ، دہ جلد ، دانشگاه طہران ، ۱۳۳۶ تا

۱۳۴۶ھ ش ۔

۴۔ فیہ ما فیہ ، بہ تصحیح استاد بدیع الزمان فروز انفر ، دانشگاه

طہران ، ۱۳۳۰ھ ش ۔

[اس سے پہلے کی اشاعتیں ہیں : شیراز ۱۳۱۸ھ ش ، (جلد

دوم) ۱۳۳۲ھ ق ، (جلد اول) ۱۳۳۴ھ ق ، طہران ہر دو

جلد ، ۱۳۳۹ھ ش اور اعظم گڑھ (طبع دوم) ۱۳۴۸ھ ق ۔

مطبع معارف ، اعظم گڑھ سے مولانا عبدالہاجد دریا آبادی

مرحوم کا مرتبہ نسخہ شائع ہوا تھا] ۔

۵۔ مجالسِ سبعہؑ مولانا ، داکٹر فریدون نافذیک ، اسلامبول ،

۱۳۵۴ھ ق ، نیز ۱۳۵۵ھ ق ۔

(مجالسِ سبعہؑ مولانا ، مثنوی طبع خاور ، طہران کے ساتھ

بھی شامل ہے) ۔

۶۔ مکتوباتِ مولانا ، داکٹر فریدون نافذیک ، اسلامبول ،

۱۹۳۷ع ۔

(کتاب خانہ طہوری ، طہران سے فارسی مقدمے اور تعلیقات

کے ساتھ ۱۳۴۴ھ ش میں ایک عمدہ نسخہ شائع ہوا) ۔

یادداشت : فیہ ما فیہ ، مرتبہؑ استاد مرحوم بدیع الزمان فروز انفر

کا انگریزی میں ترجمہ کر کے پروفیسر اے۔ جے۔ آربری آنجہانی نے Discourses of Rumi کے عنوان سے لندن سے ۱۹۶۱ء میں شائع کیا۔

(۵) علامہ بدیع الزمان فروزانفر کی دوسری تالیفات

(۱) کتابیں

۱۔ احادیثِ مثنوی ، دانش گاہ طہران ، ۱۳۳۳ھ ش۔ (طبع دوم ، امیر کبیر ، طہران ، ۱۳۳۷ھ ش)۔

۲۔ رسالہ در تحقیقِ احوال و زندگیِ مولانا جلال الدین محمد مشہور بہ مولوی ، طہران ، ۱۳۱۵ھ ش۔ (طبع دوم ، زوار ، طہران ، ۱۳۳۳ھ ش)۔

۳۔ شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری ، انجمن آثار ملی ، طہران ، ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۰ھ ش۔

۴۔ مآخذِ قصص و تمثیلاتِ مثنوی ، دانش گاہ طہران ، ۱۳۳۳ھ ش۔

۵۔ معارف ، تالیف برہان الدین محقق ترمذی ، وزارتِ فرهنگ ، طہران ، ۱۳۴۰ھ ش۔

۶۔ معارف ، مجموعہٴ مواعظ و سخنان سلطان العلماء بہاء الدین محمد بن حسین خطیبی بلخی مشہور بہ بہاءِ ولد ، چہار جلد در دو مجلد ، وزارتِ فرهنگ ، طہران ، ۱۳۳۳ تا ۱۳۳۸ھ ش۔

(۲) مقدمات و مقالات و خطبات

- ۱- خواجه عبدالله انصاری و مولانا جلال الدین ، نشریه نهصدمین سال وفات خواجه ، کابل ، ۱۳۴۲ هـ ش -
- ۲- شعر مولوی ، مقاله جزو مجموعه یادنامه مولوی ، مرتبه علی اکبر مشیر سلیمی ، کمیسیون ملی یونسکو در ایران ، طهران ، ۱۳۳۷ هـ ش -
- ۳- مقدمه بر کتاب بانگ نای ، مرتبه سید محمد جمال زاده ، سابق الذکر -
- ۴- مقدمه بر تفسیر معنوی بر دیباچه مثنوی ، تالیف کاظم زاده ایرانشهر ، سابق الذکر -
- ۵- مقدمه بر نخجیران ، بحثی درباره نخجیران و شیر و خرگوش از دفتر اول مثنوی معنوی مولوی ، امیر کبیر ، طهران ، ۱۳۳۷ هـ ش -
- ۶- مقدمه بر طوطیان از دفتر اول مثنوی مولانا ، تالیف ادوارد ژوژف ، دانشگاه طهران ، ۱۳۴۹ هـ ش -
- ۷- مثنوی ، بحثی درباره مثنوی ، برنامه مرزهای دانش ، رادیو طهران -
- ۸- مثنوی و کیفیت استفاده از آن ، مجله خورشید ، طهران ، شماره ۱ ، ۳ ، ۱۱ تا ۱۳ -

(و) دوسرے مصنفین کی تالیفات

- ۱- مقالہ : تحلیلِ یکی از تمثیلاتِ مثنوی ، نشریہ دانشکدہ ادبیاتِ تبریز ، شماره دهم ، دکتر منوچہر مرتضوی ، استاد دانشگاه آذر آبادگان ۔
- ۱- تشبیہاتِ روسی ، دکتر خلیفہ عبدالحکیم ، ادارہ ثقافتِ اسلامیہ ، لاہور ، ۱۹۵۹ع ۔
- ۳- التکشف عن مہمات التصوف ، مولانا اشرف علی تھانویؒ ، دہلی ، ۱۳۲۷ھ (نیز لاہور ، ۱۹۶۰ع) ۔
- ۳- مقالہ : جلال الدین روسی ، مارگرت اسمیت ، مجلہ روزگار نو ، لندن ، جلد ۳ ، شماره ۳ ۔
- ۵- جذباتِ الہیہ ، اسد اللہ ایزد گشسپ ، اصفہان ، ۱۳۱۹ھ ش ۔
(کلیاتِ شمس کا انتخاب ، مقدمے ، حواشی اور تعلیقات کے ساتھ) ۔
- ۶- جلوۂ حق ، ناصر مکارم شیرازی ، دارالفکر ، قم ، ۱۳۳۹ھ ش ۔
- ۷- حیات ، فلسفہ و آثار مولانا جلال الدین ، عبدالباقی گلپنارلی ، استانبول ، ۱۹۵۲ع ۔
- ۸- حکمت روسی ، ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم ، ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور ، ۱۹۵۵ع ۔
- ۹- رسالہ در احوال مولانا جلال الدین مولوی ، فریدون بن سپہ سالار ، بہ تصحیح سعید نفیسی ، طہران ، ۱۳۲۵ھ ش ۔

- ۱۰۔ مقالہ : رومی و اطرافیانہ ، Der Islam, H. Ritter ، شماره ۷ ، ۸ ، ۱۹۴۰ تا ۱۹۴۲ ع -
- ۱۱۔ سوانح عمری مولانا روم ، مولانا شبلی نعمانی ، لاہور ، ۱۳۲۷ھ ق -
- ۱۲۔ سیری در دیوان شمس ، علی دشتی ، کتابفروشی ابن سینا ، طہران ، ۱۳۳۷ھ ش -
- ۱۳۔ شخصیت مولوی ، حسین شجرہ ، طہران ، ۱۳۱۶ھ ش -
- ۱۴۔ صاحب المثنوی ، قاضی تلمذ حسین ، اعظم گڑھ ، ۱۹۶۷ع -
- ۱۵۔ مقالہ : عشق از نظر مولانا جلال الدین ، نشریہ دانش کدہ ادبیات تبریز ، شماره ۷ ، دکتہ منوچہر مرتضوی ، استاد دانش گاہ آذر آبادگان -
- ۱۶۔ فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی ، چہار جلد ، دکتہ صادق گوہرین ، دانش گاہ طہران ، ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۱ھ ش -
- ۱۷۔ لطائف اللغات ، 'ملا' عبداللطیف گجراتی ، نولکشور ، لکھنؤ ، ۱۸۷۷ع - (یہ فرهنگ لندن میں بھی چھپی تھی اور مثنوی طبع خاور ، طہران میں بھی شامل ہے) -
- ۱۸۔ مقالہ : منابع مشترک مولانا و علامہ اقبال در آیات مبارکہ قرآنی و احادیث نبوی ، سید وزیرالحسن عابدی ، مندرجہ مجموعہ ارمغان دانش گاہ ، دانش گاہ پنجاب ، لاہور ، ۱۹۷۱ع -
- ۱۹۔ مناقب العارفین ، احمد افلاکی ، آگرہ ، ۱۸۹۷ع ، کابل ، ۱۳۴۰ھ ش -

- ۲۰- مولانای بلخی و پدرش ، میرمن محبوب سراج -
- ۲۱- مولوی چه می گوید ، استاد جلال الدین هائی ، به اقساط ،
روزنامه پارس ، شیراز ، سال ۲۵۳۶ -
- ۲۲- مقاله : مولوی روسی و علامه شیرازی و داستان صدر جهان
بخارائی ، عباس اقبال ، مجله مهر ، طهران ، شماره ۱ -
- ۲۳- مقاله : مولوی و طرز تفکر او در فلسفه ، ابوالقاسم
رضوان کاشانی ، مجله ارمغان ، طهران ، شماره ۱۶ -
- ۲۴- مقاله : مولوی و شمس تبریزی ، دکتر محمد جعفر محبوب ،
صدف ، طهران ، شماره ۱ -
- ۲۵- مقاله : نکاتی راجع به مولوی ، علی نقی شریعتمداری ،
مجله دانشکده ادبیات ، جلد ۵ ، شماره ۱ -
- ۲۶- مقاله : نقد متن مثنوی ، علی نقی شریعتمداری ، مجله یغما ،
طهران ، شماره ۱۲ -
- ۲۷- نی نامه ، استاد خلیل الله خلیلی ، افغانستان اکادمی ، کابل ،
۱۹۷۳ع -
- ۲۸- ولد نامه (مثنوی ولدی) ، سلطان ولد ، به تصحیح استاد
جلال الدین هائی ، کتابفروشی اقبال ، طهران ، ۱۳۱۵ هـ ش -
- ۲۹- یادنامه مولوی ، علی اکبر مشیر سلیمی ، کمیسیون ملتی
یونسکو در ایران ، طهران ، ۱۳۳۷ هـ ش -

(ز) بعض متفرق تالیفات ، انگریزی اور دوسری مغربی زبانوں میں

1. Das Promium des Masnavi Mavlavi, H. Ritter, ZDMG, 29/1932.
2. Djelaleddine Roumi, Myriam Harry, Ernest Flammarion, Paris, 1947.
3. The Impact of Mowlana Jalaluddin Rumi on Islamic Culture, Dr. Afzal Iqbal, RCD Cultural Institute, Tehran, 1974.
4. The Life and Work of Mohammad Jalaluddin Rumi, Dr. Afzal Iqbal, Institute of Islamic Culture, Lahore, Third Revised Edition, 1974.
5. The Maulana and the West, Dr. Annemari Schimmel, an article in the Islamic Review, Woking, England. London 1956.
6. The Metaphysics of Rumi, Dr. Khalifa Abdul-Hakim, Sh. Muhammad Ashraf, Lahore, 2nd Edition, 1943.
7. The Persian Mystic, Jalalud-Din Rumi, F. Hadland Davis, Sh. Muhammad Ashraf, Lahore, 1948.
8. Rumi the Persian, Rebirth in Creativity and Love, A. Reza Arasteh, Sh. Muhammad Ashraf, Lahore, 1965.
9. Rumi, Poet & Mystic, R. A. Nicholson, London, 1950.
10. Selected Poems from the Divani Shamsi Tabriz, R. A. Nicholson, Reprinted, London, 1952.
11. Studies in Islamic Mysticism, R. A. Nicholson, Cambridge, 1921.

نویسنده: دکتر حسین ابوالقاسم

موضوع: ادبیات

متن کتاب

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
2. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
3. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
4. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

موضوعات

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
2. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
3. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

اشعار اقبال

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
2. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

اشعار رومی

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

توضیحات

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

حواله

1. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
2. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
3. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
4. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
5. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
6. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
7. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
8. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
9. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
10. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.
11. The Religion of Islam, H. R. Khan, ADMO, 2019.

این کتاب در مورد ادبیات و اشعار است و به بررسی آثار مشهوری مانند اشعار اقبال و رومی پرداخته است. نویسنده در این کتاب به تحلیل و تفسیر این آثار پرداخته و به خواننده کمک می‌کند تا عمق و زیبایی این آثار را درک کند. این کتاب برای علاقه‌مندان به ادبیات و فلسفه بسیار مفید است.

آدمؑ - قصہٴ آدمؑ - گناہِ بشر

اقبال

زہرہ گرفتار من ، ماہ پرستار من
 عقلِ کلاں کار من بہرِ جہاں دار و گیر
 گرچہ فسونش مرا برد ز راہِ صواب
 از غلطم درگذرِ عذرِ گناہم پذیر
 رام نگرود جہاں تا نہ فسونش خوریم
 جز بکمندِ نیاز ، ناز نگرود اسیر
 عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
 اہرمنِ شعاعِ زاد سجدہ کند خاک را

چون بروید آدم از مشّتِ گلے
 با دلے ، با آرزوے ، در دلے
 لذتِ عصیانِ چشیدنِ کارِ اوست
 غیرِ خود چیزے ندیدنِ کارِ اوست

زانکه بے عصیان خودی ناید بدست
تا خودی ناید بدست ، آید شکست^۲

رومی

این فضیلت خاک را زان رو دهیم
زانکه نعمت پیش بے برگان نهم
زانکه دارد خاک شکلِ اغبری
وز درووب دارد صفاتِ انوری
ظاهرش با باطنش گشته به جنگ
باطنش چون گوهر و ظاهر چو سنگ
ظاهرش گوید که ما اینیم و بس
باطنش گوید نکوبیت پیش و پس
زین ترشرو خاک صورت ها کنیم
خنده پنہانش را پیدا کنیم
زانکه ظاهر خاک اندوه و بُکاست
در درونش صد هزاران خنده هاست
ظاهرش از تیرگی افغاب کنار
باطن او گلستان در گلستان^۳

۲- جاوید ، ص ۲۱۲ و ۲۱۳ -

۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۲ ، س ۱۴ تا ۱۸ ، ۲۳ -

پس بصورت آدمی فرعِ جہاں
 در صفتِ اصلِ جہاں این را بدان
 ظاہرش را پشتہٴ آرد بچرخ
 بساطنش باشد محیطِ ہفت چرخ^۴

آدمی چون نور گیرد از خدا
 هست مسجودِ ملائک زاجتباہ

آب و گل خواهد کہ در دریا رود
 گل گرفتہ پای او را میکشد
 آن کشیدن چہست از گل آب را
 جذبِ تو نقل و شرابِ ناب را
 ہم چنین ہر شہوتے اندر جہاں
 خواہ مال و خواہ آب و خواہ نان
 ہر یکے زانہا ترا مستی کند
 چون بیابی ، آبِ خمارت نشکند
 این خمارِ غم دلیلِ آبِ شدہ است
 کہ بدان مقصودِ مستی ات بدہ است

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۶ ، س ۱۵ -

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۹۹ ، س ۳۷ -

جز باندازہ ضرورت زیب مگیر

تا نگردد غالب و بر تو امیر^۶

ور نمی تانی کہ کل عریاں شوی

جامہ کم کن تا رہِ اوسط روی

گفت ، راہِ اوسط ارچہ حکمت است

لیکن اوسط نیز ہم بانسبت است^۷

توضیحات :

اقبال نے انسان کے ارتکابِ گناہ کی توجیہ میں اس کے ”مشتِ گل“ (۲) ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے۔ رومی کے اشعار میں اس مفہوم کے لیے ”خاک“ (۶) اور ”آب و گل“ (۶) کا ذکر تفصیل سے ہے۔ حصولِ خیر کو اس بحث میں اقبال نے ”ناز“ (۱) کہا ہے، رومی نے ”نعمت“ (۳)۔ یہاں لفظ ”ناز“ ”نعمت“ کا مترادف ہے۔ اقبال نے انسانی فطرت کے تقاضے اور احتیاج کو گناہ کا محرک قرار دیتے ہوئے اسے نیاز (۱) سے تعبیر کیا ہے۔ رومی کے بیان میں انسان کی بے برگی (۳) کا مفہوم یہی ہے۔ اس کے علاوہ اقبال نے جو مفہوم ”لذتِ عصیاں“ (۲) کہہ کر ادا کیا ہے وہ رومی کے کلام میں ”نقل و شرابِ ناب“ کے استعارے سے ادا ہوا ہے۔

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۳ ، س ۱۳ - ۱۶ -

۷- مثنوی : ۲ ، ص ۱۳۲ ، س ۳۳ ، ۳۷ -

آرزو - اراده و آرزو کی اهمیت

اقبال

چیست اصلِ دیدۀ بیدار ما
 بست صورت لذتِ دیدار ما
 کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
 بلبل از سعیِ نوا منقار یافت
 بینی و دست و دماغ و چشم و گوش
 فکر و تخیل و شعور و یاد و هوش
 زندگی مرکبِ چو در جنگاه باخت
 بهر حفظِ خویش این آلات ساخت^۱

۱- اسرار، ص ۱۷ -

رومی

زانکہ بے حاجت خداوندِ عزیز

می نبخشند هیچ کس را ، هیچ چیز

گر نبودے حاجتِ عالم ، زمین

نافریدے ، هیچ رب العالمین

وینِ زمینِ مضطرب محتاجِ کوہ

گر نبودے نافریدے پر شکوہ

ور نبودے حاجتِ افلاکِ ہم

ہفت گردوں نافریدے از عدم

پس کمندِ ہستہا حاجت بود

قدرِ حاجتِ مرد را آلت بود

پس بیفزا حاجت ، اے محتاج ، زود

تا بجوشد از کرم دریائے جود^۲

هر چہ روئید از پیِ محتاجِ رست

تا بیسابد طالبے چیزے کہ جست

حق تعالیٰ کایرِ سماوات آفرید

از برائے رفعِ حاجات آفرید

هر که جويا شد پيابد عاقبت
 سايه در دست اصلِ رحمت
 هر کجا دردمی ، دوا آنجا رود
 هر کجا فقرمی ، نوا آنجا رود
 هر کجا مشکل ، جواب آنجا رود
 هر کجا پستیست ، آب آنجا رود
 زرعِ جانرا کش جواهر مضمهر است
 ابرِ رحمت پر ز آبِ کوثر است^۳

زانکه ظاهر خاک اندوه و بکاست
 در درونش صد هزاران قندهاست
 ظاهرش از تیرگی افغانِ کنان
 باطنِ او گلستان در گلستان^۴

پس به صورت آدمی فرعِ جهان
 در صفت اصلِ جهان این را بدان
 ظاهرش را پیشه آرد بچرخ
 باطنش باشد محیطِ هفت چرخ^۵

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۳ تا ۵ ، ۷ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۲ ، س ۱۸ ، ۲۳ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۶ ، س ۱۵ -

قالب از ما هست شد ، نے ما ازو

بادہ از ما مست شد نے ، ما ازو^۶

آدمی چوں نور گیرد از خدا

هست مسجودِ ملائک زاجتبا^۷

پس بہ صورت عالمِ اصغر توئی

پس بہ معنی عالمِ اکبر توئی

ظاہر آب شاخِ اصلِ میوہ است

باطناً بہرِ ثمر شد شاخِ هست

گر نہ بودے میل و آمیدِ ثمر

کے نشاندے باغبانِ بیخِ شجر

پس بمعنی آبِ شجر از میوہ زاد

گر بہ صورت از شجر بودش نہاد

گر بہ صورت من ز آدم زادہ ام

من بمعنی جَدِ جَدِ افتادہ ام

پس ز من زائیدہ در معنی پدر

پس ز میوہ زاد در معنی شجر^۸

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۱۳ -

۷- مثنوی : ۲ ، ص ۹۹ ، س ۳۷ -

۸- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۴ ، س ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۴ ، ۳۵ -

جوہر است انسان و چرخ اورا عرض

جملہ فرع و سایہ اند و تو عرض^۹

توضیحات :

یہاں اقبال کے اسلوب بیان میں ”لذت دیدار“ (۱) ”صورت“ (۱) کے وجود پر مقدم ہے ، ”شوخی رفتار“ (۱) ”پامے کبک“ (۱) کے وجود پر اور بلبل کی ”سعی نوا“ (۱) ”منقار“ (۱) کے وجود پر - یہ روسی کے انداز بیان کی پیروی ہے :

قالب از ما هست شد ، نے ما ازو

بادہ از ما مست شد ، نے ما ازو (۶)

یعنی انسان کا وجود مقدم ہے اس کے جسم کے وجود پر - انسان کا وجود عانت ہے ، جسم معلول - میخوار کے وجود نے سے اور نشہ سے کو وجود بخشا ہے - اسی طرح (۸) کے تحت اشعار میں روسی نے کہا ہے کہ درخت کا وجود دراصل میوے کے وجود کا مرہون منت ہے - اقبال نے ارتقائے حیات کی اصل ، سعی و آرزو کو قرار دیا ہے - روسی نے انسان کو مخاطب کر کے اسی مفہوم کو ان الفاظ میں ادا کیا ہے : ”پس بیفزا حاجت“ (۲) -

ابلیس - انکارِ ابلیس - گناهِ ابلیس

اقبال

*در گذشتم از سجود اے بے خیر

ساز کردم ارغنونِ خیر و شر

سن ، بلے ، در پردہ لا گفته ام

گفته سن خوشتر از نا گفته ام

تا نصیب از دردِ آدم داشتم

قہرِ یار از بہرِ او نگذاشتم

رومی

سن سبب را ننگرم کو حادث است

زانکہ حادث حادثے را باعث است

*از قولِ ابلیس -

۱- جاوید ، ص ۱۵۸ -

لطفِ سابق را نظارہ می کنم

وانچہ او حادثہ دوبارہ می کنم

ترکِ سجده از حسد کردم کہ بود

این حسد از عشق خیزد ، نے جحود

این حسد از دوستی خیزد یقین

کہ شود با دوست غیرے ہم نشین^۲

خاصہ رندے چون تو قطاع الطریق

از چہ رو گشتی چنین بر من شفیق

گفت ما اول فرشتہ بودہ ایم

راہ طاعت را بچار پیمودہ ایم

ساکنانِ راہ را محرم بدیم

ساکنانِ عرش را ہمدم بدیم

ما ہم از مستانِ این مے بودہ ایم

عاشقانِ درگہِ وے بودہ ایم

پیشہٴ اول کجا از دل رود

سہرِ اول کے ز دل زایل شود^۳

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۹ ، س ۲۹ - ۳۱ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۱ ، س ۱۶ و ۱۸ - ۲۰ -

توضیحات :

اقبال کے تیسرے شعر میں ”درد آدم“ (۱) سے مراد ہے
عشقِ الہی جو آدمؑ کو ودیعت ہوا - رومی کے اشعار میں عین یہی
بات کہی گئی ہے - ابلیس کہتا ہے :

ترک سجده از حسد کردم کہ بود
این حسد از عشق خیزد نے جحود (۳)

نیز رومی کے اس شعر میں :

ما ہم از مستانِ این سے بودہ ایم
عاشقانِ درگہِ وے بودہ ایم (۳)

”سے“ سے مراد ”عشق“ ہے -

جو نکتہ اقبال کے تیسرے شعر میں ”قہریار“ (۱) میں مضمون

ہے اس پر غالب کے اس شعر سے روشنی پڑتی ہے :

ملتی ہے خوے یار سے نار التہاب میں

کافر ہوں گر نہ ملتی ہو راحت عذاب میں

ابلیس - ابلیس کی اہمیت

اقبال

مزی اندر جہانِ کور ذوقے
کہ یزدان دارد و شیطان ندارد^۱

بزم با دیو است آدم را و وبال
رزم با دیو است آدم را جہال
خویش را بر اہرمن باید زدن
تو ہمہ تیغ ، آن ہمہ باشد فسوں^۲

رومی

چون عدو نبود ، جہاد آمد محال
شہوت ار نبود ، نباشد امتثال
صبر نبود ، چون نباشد میلِ تو
خصم چون نبود ، چہ حاجت خیلِ تو

۱ - پیام ، ص ۱۵۴ -

۲ - جاوید ، ص ۱۸۶ -

ہیں مکن خود را خصی ، رہباں مشو
 زانکہ عفت ہست شہوت را گرو
 بے ہوا نہی از ہوا ممکن نبود
 ہم غذا بر مردگان نتوان نمود^۳

توضیحات :

اقبال نے جس بنیاد پر ”کور ذوق“ (۱) کہا ہے ، روسی نے
 بالکل اسی بنیاد پر ”مردہ“ (۳) کی مثال دی ہے۔ دونوں لفظ محرومی
 کا پتا دیتے ہیں۔

۵

اختیار - جبر و اختیار

اقبال

گفت یزداں که چنین است و دگر هیچ مگو

گفت آدم که چنین است و چنان می بایست^۱

سینه^۱ آزاده چابک نفس

طائر ایّام را گردد قفس

عهد را ایّام زنجیر است و بس

بر لب او حرف تقدیر است و بس

همت حر با قضا گردد مشیر

حادثات از دست او محدث پذیر

رفت و آینده در موجود او

دیرها آسوده اندر زود او

۱- زبور، ص ۲۹۲ -

نکتہٴ غیب و حضور اندر دل است

رمزِ ایام و مرور اندر دل است^۲

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی

دارای جہاں را تو یساری تو یمینی

اے بندہٴ خاکی تو زمانی تو زمینی

صہبائے یقین درکش و از دیرِ گمان خیز^۳

روسی

لفظِ جبرم عشق را بے صبر کرد

وانکہ عاشق نیست جسِ جبر کرد

این معیت با حق است و جبر نیست

این تجلیِ مہ است ، این ابر نیست

ور بود این جبر ، جبرِ عامہ نیست

جبرِ آل امارۃ خود کامہ نیست

جبر را ایشان شناسند اے پسر

کہ خدا بکشاد شار در دل بصر^۴

گر قضا پوشد سیہ ہمچوں مثبت

ہم قضا دستت بگیرد عاقبت

۳- زبور ، ص ۱۱۸ -

۲- اسرار ، ص ۸۳ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۳۱ ، س ۲۹ - ۳۰ -

گر قضا صد بار قصدِ جاں کند

ہم قضا جانت دہد ، درماں کند

ایں قضا صد بار گر راہت زند

بر فرازِ چرخِ خرگاہت زندہ

توضیحات :

اقبال نے جبر و اختیار کی حقیقت بیان کرتے ہوئے تقدیرِ ”یزداں“ (۱) کے ساتھ تدبیرِ ”آدم“ (۱) کی وسعتوں کی طرف اشارہ کیا ہے۔ بندۂ آزاد کی ”ہمت“ (۲) کو قضا و قدر کا ”مشیر“ (۲) بتایا ہے ، اور انسان کو ”دارای جہاں“ (۳) کا ”یمین و یسار“ قرار دیا ہے۔ اسی نکتے کو رومی نے ”معیت با حق“ (۴) کے الفاظ میں ادا کیا ہے ، اور جو مرتبہ انسان اپنی سعی و تدبیر سے حاصل کر سکتا ہے اس کی نشان دہی یہ کہہ کر کی ہے :

بر فرازِ چرخِ خرگاہت زند (۵)

اقبال نے انسان کے اختیار اور انسان کے ممکنات کے تحقق کا راز

یوں بتایا ہے :

راز ایّام و مرور اندر دل است (۲)

رومی نے اسی جبر و اختیار کی بحث کے ضمن میں کہا ہے :

جبر را ایشان شناسند اے پسر

کہ خدا بکشاد شان در دل بصر (۴)

اختیار - جبر و قدر

اقبال

چه گویم از چگون و بے چگونش
 بروں مجبور و مختار اندرونش
 چنیں فرموده سلطانِ بدر است
 کہ ایمان در میانِ جبر و قدر است
 تو هر مخلوق را مجبور گوئی
 اسیرِ بندِ نزد و دور گوئی
 ولے جان از دمِ جان آفرین است
 بچندین جلوه ها خلوت نشین است
 ز جبرِ او حدیثے در میان نیست
 کہ جان بے فطرتِ آزاد جان نیست
 شبیخون بر جهانِ کیف و کم زد
 ز مجبوری به مختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشانند

جهانِ خویش را چون ناقه راند

نگردد آسای بے رخصتِ او

نتابد اخترے بے شفقتِ او^۱

رومی

اختیارے هست سارا در جهان

حس را منکر نتانی شد عیان

اختیارِ خود بییں ، جبری مشو

ره رها کردی ، بره آ ، کج مرو^۲

اختیارے هست سارا ناپدید

چوں دو مطلب دید آید در مزید

جمله عالم شد مقر در اختیار

امر و نہی این بیار و آن میار

او همی گوید کہ امر و نہی لاست

اختیارے نیست وین جمله خطا ست

۱- زبور ، ص ۲۲۸ -

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۹ ، ص ۲۸ -

جملہ قرآن امر و نہی است و وعید

امر کردن سنگِ مرمر را کہ دید

خالقے کو اختر و گردوں کند

امر و نہی جاہلانہ چوں کند^۳

در تردد مانند ایم اندر دوکار

ایں تردد کے بود بے اختیار

این کنم یا آن کنم خود کے شود

چوں دو دست و پائے او بستہ بود

ہیچ باشد ایت تردد بر سرم

کہ روم در بحر یا بالا پرم

این تردد هست کہ موصل روم

یا برائے سحر تا باہل روم

پس تردد را بیاید قدرتے

ورنہ آن خندہ بود پر سبلتے^۴

در ہر آن کارے کہ میل استت بدان

قدرتِ خود را ہمی بینی عیار

۳- مشنوی : ۵ ، ص ۳۳۰ ، س ۲۶ ، ۲۸ -

۴- مشنوی : ۶ ، ص ۳۵۸ ، س ۲۱ تا ۲۳ -

در هر آن کارے کہ میلست نیست و خواست

اندر آن جبری شوی کہیں از خداست ۵

لفظِ جبرم عشق را بے صبر کرد

وانکہ عاشق نیست حبسِ جبر کرد

ور بود این جبر ، جبرِ عامہ نیست

جبرِ آن امّارۂ خود کامہ نیست

جبر را ایشان شناسند اے پسر

کہ خدا بکشاد شان در دل بصیر ۶

ترک کن این جبر را کاین بس تہیست

تا بدانے سّرِ سّرِ جبر چیست

ترک کن این جبر جمع مہبطان

تا جزا یابی از آن جبرِ چو جاں ۷

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۱۵ ، س ۱۸ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۳۱ ، س ۲۴ ، ۲۵ -

۷- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۳ ، س ۶ ، ۵ -

توضیحات :

جبر و اختیار کے بارے میں روہی کے تمام مندرجہ بالا اشعار
(۲ تا ۷) ہمیں جس نکتے تک پہنچاتے ہیں ان کو حدیثِ نبوی کے
حوالے سے اقبال نے ان الفاظ میں بیان کیا ہے :

چنیں فرمودہ سلطانِ بدر است
کہ ایمان درمیانِ جبر و قدر است (۲)

اختیار - اراده و عمل

اقبال

اے کہ گوئیِ محملِ جانِ است تن
 سَرِ جانِ را در نگر بر تن متن
 محملے نے ، حالے از احوالِ اوست
 محملش خواندنِ فریبِ گفتگوست
 چیست جان ؟ جذب و سرور و سوز و درد
 ذوقِ تسخیرِ سپهرِ گیرد گُرد
 چیست تن ؟ با رنگ و بو خو کردن است
 با مقامِ چار سو خو کردن است
 از شعور است این کہ گوئی نزد و دور
 چیست معراج ؟ انقلاب اندر شعور
 انقلاب اندر شعور از جذب و شوق
 وا رھاند جذب و شوق از تحت و فوق

این بدن با جانِ ما انباز نیست
مشتِ خاکِ ممانعِ پرواز نیست^۱

رومی

جانِ کشایدِ سوئے بالا بالها
در زده تن در زمین چنگالها^۲

شاهِ جانِ مر جسم را ویران کند
بعدِ ویرانیش آبادان کند
کرد ویرانِ خانه بهر گنج زر
وز هاب گنجش کند معمور تر^۳

روح بے قالب نتواند کار کرد
قالبِ بے جان بود بیکار و سرد
قالبِ بیجان کم از خاک است دوست
روح چون مغز است ، قالب همچو پوست
قالبِ پیدا و آب جان بس نهان
راست شد زین هر دو اسبابِ جهان

۱- جاوید : ص ۲۰ -

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۰ ، س ۲۹ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۸ ، س ۲۷ ، ۲۸ -

خاک را بر سر زنی سر نشکنند
 آب را بر بر زنی ، بر نشکنند
 گر تو سیخواهی کہ سر را بشکنی
 خاک را و آب را برہم زنی^۴

بجر علمے در نمرے پنہاں شدہ
 در دو گز تن عالمے پنہاں شدہ^۵

جسم از جاں روز افزوں میشود
 چون رود جاں ، جسم بین چون میشود
 حد جسمت یک دو گز خود بیش نیست
 جاں تو تا آسماں جولان کنیست^۶

این جہان منتظم محشر شود
 گر دو دیدہ مبدل و انور شود^۷

توضیحات :

روسی نے کہا ہے ”جاں کشاید سوے بالا بالہا“ (۲) - اقبال

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۶ ، س ۳۸ تا ۴۰ -

۵- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۹ ، س ۱۷ -

۶- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۶ ، س ۱ ، ۲ -

۷- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۵ ، س ۹ -

نے روح کے بارے میں یہاں جو کچھ کہا ہے اسی نکتے کی توضیح ہے ، مثلاً اقبال کا شعر ہے :

چیست جاں جذب و سرور و سوز و درد

ذوقِ تسخیرِ سپہرِ گردِ گرد (۱)

جسم کے بارے میں روسی نے کہا ہے ”در زدہ تن در زمین چنگالہا“ (۱)۔ اقبال نے عالمِ آب و گل سے جسم کے اس مادی رشتے کو یوں واضح کیا ہے :

چیست تن؟ بارنگ و بو خو کردن است

با جهانِ چار سو خو کردن است (۱)

ارتقاء - ارتقاء حیات و کائنات

اقبال

گہاں مہر کہ بیایاں رسید کارِ مغان
ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است^۱

یہ کائنات ابھی نا تمام ہے شاید
کہ آ رہی ہے دسام صدائے کن فیکون^۲

کیجاست منزلِ این خاکدانِ تیرہ نہاد
کہ ہرچہ ہست چو ریگِ رواں بہ پرواز است^۳

- ۱ - پیام ، ص ۱۰۸ -
- ۲ - بال ، ص ۴۴ -
- ۳ - پیام ، ص ۲۱۳ -

زندگیِ رھرواں در تگ و تاز است و بس
قافلہء موج را جادہ و منزل کجاست^۴

روسی

کل یومِ ہوّ فی شأنِ بخواں
مرورا بے کار و بے فعلے سداں^۵

حق ز ایجادِ جہاں افزوں نشد
آنچہ اول آن نبود ، اکنوں نشد
لیک افزوں شد اثر ز ایجادِ خلق
در میانِ آب فراوان است فرق^۶

توضیحات :

روسی نے ایجادِ جہاں اور ایجادِ خلق میں ارتقاء کا جو تصوّر دیا ہے اور مذکورہ آیہء مبارکہ (۵) سے اس حقیقت کی ترجمانی کے لیے جو استفادہ کیا ہے ، اقبال نے اس کی بنیاد پر اپنے اشعار میں بیان کے نئے نئے پیرایے اختیار کیے ہیں ، جن کی صرف چار مثالیں یہاں درج کی گئی ہیں ۔

۴- پیام ، ص ۲۰۴ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۶۱ ، س ۲۹ -

۶- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۲ ، س ۲۷ -

افلاطون - فلسفہ افلاطون

اقبال

راہبِ اولِ فلاطونِ حکیم
از گروہِ گوسفندانِ قدیم^۱

رومی

شاد باش اے عشقِ خوش سوداے ما
اے طبیبِ جملہ علتِ ہاے ما
اے دواے نخوت و ناموسِ ما
اے تو افلاطون و جالینوسِ ما^۲

عقلِ جزوی آفتش وہم است و ظن
زانکہ در ظلمات شد او را وطن^۳

۱- اسرار، ص ۳۴ -

۲- مثنوی : ۱ ص ۲، س ۱۶ -

۳- مثنوی : ۳، ص ۱۶۲، س ۵ -

توضیحات :

رومی نے ”افلاطون و جالینوس“ (۲) کو چھوڑ کر عشق کو رہبرِ کامل بنانے کا پیغام دیا ہے اور ”وہم و ظن“ (۳) سے پناہ میں رہنے کی تلقین کی ہے۔ رومی کی نظر میں اہلِ ”وہم و ظن“ (۳) کا مقام ظلمتوں کی خلوت میں ہے۔ اقبال نے وہم و ظن کے خلوت نشین افلاطون کو اس کے تخیلات کی وجہ سے، جو زندگی کی واقعیتوں سے دور اور حقیقت کے نور سے محروم ہیں، راہبِ اول کہا ہے۔

افلاطون - شاعری اور نوافلاطونی تخیل

اقبال

وای قومے کز اجل گیرد برات
 شاعرش و ابوسد از ذوقِ حیات
 خوش نماید زشت را آئینہ اش
 در جگر صد نشتر از نوشینہ اش^۱

رومی

آب حیوانِ خوانِ مخوانِ این را سخن
 روحِ نو بین در تنِ حرفِ کہف^۲

حرفِ ظرفِ آمد ، درو معنی چو آب
 بحر معنی عندہ ام الكتاب^۳

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۵۲ ، س ۲۹ -

۱- اسرار ، ص ۳۹ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۸ ، س ۲۲ -

گر حدیث کثر بود ، معنیست راست

آب کثری لفظ مقبول خدا ست

ور بود معنی کثر و لفظت نکو

آنچنان معنی نیرزد یک تسو^۴

آنچه با معنی ست خود پیدا شود

و آنچه بے معنی ست خود رسوا شود

رو ، بمعنی کوش ، اے صورت پرست

زانکه معنی بر تن صورت پر است

هم نشین اهل معنی باش تا

هم عطا یابی و هم باشی فتا

جان بے معنی درین تن بے خلاف

هست ، همچون تیغ چوبین در غلاف^۵

لفظ را مانده ایوب جسم داب

معنیش را در درون مانند جار

دیدۀ تن دائما تن بیوب بود

دیدۀ جان جان هر فن ہیں بود^۶

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۱۴۰ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۱۷ ، س ۲ تا ۴ -

۶- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۲ ، س ۱۴ -

معنی تو صورت است و عاریت
 بر مناسب شادی و بر قافیت
 معنی آن باشد کہ بستاند ترا
 بے نیاز از نقش گرداند ترا
 معنی آن نبود کہ کور و کر کند
 مر ترا بر نقش عاشق تر کند

توضیحات :

اقبال نے شعر و سخن پر تنقید ”ذوقِ حیات“ (۱) کے حوالے سے کی ہے۔ رومی نے ”شعر و سخن“ (۲) کو ”آبِ حیوان“ (۲) کہہ کر اس حقیقت کی طرف توجہ دلائی ہے کہ شعر و ادب کی کسوٹی حیاتِ انسانی ہے۔

رومی کے دوسرے مندرجہ بالا اشعار میں لفظ و معنی کے رشتے کا ذکر ہے اور لفظ کے مقابل معنی کی اہمیت کو واضح کیا گیا ہے۔ پھر معنی کو بھی رومی اس کسوٹی پر پرکھتے ہیں :

معنی آن باشد کہ بستاند ترا

بے نیاز از نقش گرداند ترا

وہ ”دیدہ جاں“ (۶) کو فن کا صحیح مبصر قرار دیتے ہیں۔

انسان اور جہانِ مادی - عالم و آدم - عالم و معلوم

اقبال

بروں از خویش می بینی جہاں را

درو دشت و یم و صحرا و کان را

دلِ ما را بہ او پوشیدہ راہے است

کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است

کہاں ذاتِ شے موجود بودن

برائے شاہدے مشہود بودن

جہاں غیر از تجلیِ ہاے ما نیست

کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست

۱- زبور (گلشنِ رازِ جدید) ، ص ۲۱۲ و ۲۱۳ -

روسی

این عرض ها از چه زاید از صور
 وین صور هم از چه زاید از فکر
 این جهان یک فکر تست از عقل کل
 عقل چون شاه است و فکرت ها رسل^۲

خلق بے پایاں ز یک اندیشه بی
 گشته چون سیله روانه بر زمین
 هست آن اندیشه پیش خلق خورد
 لیک چون سیله جهان را خورد و برد
 پس چو سی بینی که از اندیشه^۴
 قایم است اندر جهان هر پیشه^۵
 خانه ها و قصرها و شهرها
 کوه ها و دشت ها و نهر ها
 هم زمین و بحر و هم سهر و فلک
 زنده از وے همچو از دریا سمک^۳

پس چرا از ابلهی پیش تو کور
 تن سلیانست و اندیشه چو مور

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۹۳ ، س ۹ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۹۵ ، س ۱۰ - ۱۲ -

حس اسیرِ عقل باشد ، اے فلاں !

عقل اسیرِ روح باشد ، ہم بدایں

دست بستہ عقل را جاں باز کرد

کارہائے بستہ را ہم ساز کرد^۴

در ہوائے غیب مرغے می پرد

سایہء او بر زمیوں می گسترد

جسم سایہ سایہء سایہء دل است

جسم کے اندر خورِ پایہء دل است^۵

باغها و سبزهها در عینِ جاں

بربروں عکسش چو در آبِ روان

آب خیالِ باغ باشد اندر آب

کہ کند از لطفِ آبِ آن اضطراب

باغها و میوہها اندر دل است

عکسِ لطفِ آن بریں آب و گل است

گر نبودے عکسِ آن ستر و سرور

پس نخواندے ایزدش دارالغرور

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۶ ، س ۲۷ -

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۳۰۱ ، س ۱ ، ۲ -

این غرور آنست یعنی این خیال
ہست از عکس دل و جان رجال^۶

نیست دید رنگ بے نور دروں
ہم چنین نور خدایے اندروں
این بروں از آفتاب و از سہا
واں دروں از عکس انوارِ علا
نورِ نورِ چشم خود نور دل است
نورِ چشم از نور دلہا حاصل است
باز نورِ نورِ دل ، نور خداست
کو ز رنگ عقل و حس پاک و جداست^۷

جوہر است انسان و چرخ اورا عرض
جملہ فرع و سایہ اند و تو غرض^۸

توضیحات :

اقبال نے عالمِ خارج کو ”در و دشت و یم و صحرا و کان“ (۱) سے تعبیر کیا ہے۔ یہ روسی کے پیرایہ بیان کا تتبع ہے۔ روسی کے

۶- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۷ ، س ۳۳ - ۳۵ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۲۰ -

۸- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۹ ، س ۱۵ -

الفاظ ہیں :

خانہ ہا و قصر ہا و شہر ہا

کونہ ہا و دشت ہا و نہر ہا

نیز : ”ہم زمین و بحر و ہم مہر و فلک“ (۳) – ”باغ ہا و سیوہ
ہا“ (۶) – ”آب و گل -“ (۶)

اقبال کے اشعار میں ”دل“ اور ”نور“ الفاظ (۱) روسی کے اس
شعر کا پرتو ہیں :

نور نور چشم خود نور دل است

نور چشم از نور دلہا حاصل است

پھر روسی کے اشعار میں ’نور دل‘ سے ’نور خدا‘ تک رسائی
کے بیان کو فلسفہ مغرب میں Kant اور Fichte کی مماثل فکر پر زمانی
تقدم حاصل ہے ، اور خود روسی نے یہ نکتہ اپنے دوسرے معارف کی
طرح قرآن حکیم سے اور ارشادات نبوی سے لیا ہے۔

انسان اور کائنات - انسان اور عالمِ مادی

اقبال

آنچه در آدم بگنجد عالم است
آنچه در عالم نگنجد آدم است^۱

در شکن آن را کہ ناید سازگار
از ضمیرِ خود دگر عالمِ بیار
بندهٔ آزاد را آید گران
زیستن اندر جهانِ دیگران^۲

روسی

انبیا را تنگ آمد ایوبِ جهان
چون شہان گشتند اندر لامکان

۱- جاوید ، ص ۷۵ -

۲- جاوید ، ص ۲۲۵ -

مردگان را این جهان بنمود فر
 ظاهرش زفت و بمعنی تنگ تر
 گر نبوده تنگ ، این افغان ز چیست
 چون دو تا شد هر که روزی بیش زیست^۳

همچو گرمابه که تفسیده بود
 تنگ آئی جانست بخسیده بود
 گرچه گرمابه عریض است و طویل
 زان تپش تنگ آیدت جان کلیل
 تا بروی نائی نه بکشاید دلت
 پس چه سود اندر فراخی منزلت
 یا که کفش تنگ پوشی ، اے غوی
 در بیابان فراخه میروی
 آن فراخی بیابان تنگ گشت
 بر تو زندان آمد آن صحرا و دشت
 هر که دید او مرترا از دور گفت
 که در آن صحرا چو لاله بر شگفت
 او نداند که تو همچون ظالمان
 از بروی در گلشنی ، جاب در فغان^۴

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۴ ، س ۸ ، ۹ -

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۴ ، س ۱۲ تا ۱۵ -

خلق را از بند صندوق فسوس
 که خرد جز انبیاء و مرسلوں
 از هزاران کس یکے خوش منظر است
 کو بداند که به صندوق اندر است
 آنکه داند تو نشانش آن شناس
 کو ز روح این جهان دارد هراس
 آن جهان را دیده باشد پیش از آن
 تابداں ضد این ضدش گردد عیان^۵

تو که ز اصطراب دیده بنگری
 در جهان دیدن یقین بس قاصری
 تو جهان را قدر دیده دیده
 کو جهان سببت چرا سالیده
 عارفان را سرمه هست آن بجوی
 تا که دریا گردد این چشم چو جوی^۶

اے تو در پیکار خود را باختہ
 دیگران را تو ز خود شناختہ

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۳۱۸ ، س ۳۸ ، ۳۹ -

۶- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۱ ، س ۶ ، ۷ -

تو بہر صورت کہ آئی بیستی
 کہ منم ایب ، واللہ آب تو نیستی
 یک زمانہ تنہا ہمانی تو ز خلق
 وز غم و اندیشہ مانی تا بحلق
 این تو کے باشی کہ تو آب اوحدی
 کہ خوش و زیبا و سرست خودی
 مرغ خویشی ، صید خویشی ، دام خویش
 صدر خویشی ، فرش خویشی ، بام خویش
 جوہر آب باشد کہ قائم با خود است
 آب عرض باشد کہ فرع او شد است
 گر تو آدم زادہ ، چوں او نشیب
 جملہ ذرات را در خود بہ یوب
 چیست اندر خم کہ اندر نہر نیست
 چیست اندر خانہ کاندہ شہر نیست
 این جہاں خم است و دل چوں جوئے آب
 این جہاں حجرہ است و دل شہر عجاب

نیست شاہ شہر ما بیہودہ گیر
 هست تمییزش ، سمیعست و بصیر

آدمی باش و ز خیرگیران مسترس
 خیر نہ اے عیسیٰ دورانِ مسترس
 چرخِ چارم ہم ز نور تو پُرس
 حاشا للہ کہ مقامتِ آخرت
 تو ز چرخ و اختراں ہم برتری
 گرچہ بہر مصلحت در آخری
 میرِ آخرِ دیگر و خیرِ دیگرست
 نہ ہر آنکہ اندرِ آخر شد خرسٹ^۸

عشقِ بحرے آسماں بسرِ وے کفرے
 چوں زلیخا در ہواے یوسفے
 دور گردوں را ز موجِ عشقِ دار
 گر نبودے عشقِ بفسردے جہاں
 کے جہادے محو گشتے در نہات
 کی فداے روح گشتے نامیات
 روح کے گشتی فداے آں دسے
 کز نسیمش حاملہ شد مریمے
 ہر یکے بر جا فسردے ہمچو یخ
 کی بدے پتران و جویان چوں سلخ

ذره ذره عاشقان آں کمال

می شتابد در علمو همچو نہال

سبّح لله هست اشتابشاں

تنقیہ^۹ تن می کنند از بہر جاں

ہیں پیا زیں سو بییں کیں ارغنون

می زند یا لیت قومی یعلمون

داد ما را فضل حق فرعونیے

نے چنیوں فرعونی بے عونییے

سر برآر و ملک بیوں زندہ و جلیل

اے شدہ غرہ بہ مصر و رود نیل

گر تو ترک ایں نجس خرقہ کنی

نیل را در نیل جاں غرقہ کنی

ہیں بدار از مصر اے فرعون دست

در میان مصر جاں صد مصر هست

تو انا رب ہمی گوئی سدام

غافل از ماہیت ایں ہر دو نام

رب بر مر بوب کے لرزاں بود

کے انا دار بند جسم و جاں بود^{۱۰}

۹- مثنوی : ۵ ، ص ۳۴۴ ، س ۱۴ تا ۱۷ -

۱۰- مثنوی : ۵ ، ص ۳۴۸ ، س ۲۷ ، ۳۰ -

صد چو عالم در نظر پیدا کند
چونکہ چشمت را بخود بینا کند^{۱۱}

پس بصورت آدمی نوع جہاں
در صفت اصل جہاں این را بدان
ظاہرش را پشہ آرد بہ چرخ
باطنش باشد محیطِ ہفت چرخ^{۱۲}

پس بظاہر عالمِ اصغر توئی
پس بباطن عالمِ اکبر توئی^{۱۳}

توضیحات :

اقبال کا مصرع ہے :

آنچه در آدم بگنجد عالم است (۱)

روسی نے انسان کو مخاطب کر کے کہا ہے :

گر تو آدم زادہ ای چوں او نشین

جملہ ذرات را در خود بییب (۲)

روسی کے مصرعے : ”صد چو عالم در نظر پیدا کند“ (۱۱) میں اور اس

مصرعے : ”باطنش باشد محیطِ ہفت چرخ“ (۱۲) میں ، نیز اس مصرعے

میں : ”پس بباطن عالمِ اکبر توئی“ (۱۳) وہ حقیقت بیان ہوئی ہے جسے

۱۱ - مثنوی : ۱ ، ص ۱۳ ، س ۱۷ -

۱۲ - مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۲ ، س ۱۸ ، ۲۳ -

۱۳ - مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۴ ، س -

اقبال نے ان الفاظ میں اظہارِ بخشا : ”آنچه در عالم ننگجد آدم است“ (۱)۔ ہمارے عرفا کے اقوال اور تصوف کے ادب میں یہ نکتہ طرح طرح سے بیان ہوتا رہا ہے۔ یہ سلسلہ حضرت علی علیہ السلام کے اس ارشاد سے شروع ہوتا ہے : ”أزعم انک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر۔“ (کیا تو یہ سمجھتا ہے کہ تو ایک چھوٹا سا پیکر ہے؟ تجھ میں تو عالمِ اکبر پوشیدہ ہے!)۔

انسان اور کائنات - اہمیتِ عالمِ مادی -
تسخیرِ زمان و مکان

اقبال

اے کہ از تاثیرِ افیوں خفته ای
عالمِ اسباب را دورِ گفته ای
خیز و وا کن دیدہٴ مخمور را
دورِ مخوان ایربِ عالمِ مجبور را

رومی

گر منی گندہ بود همچو منی
چون بجای پیوست گردد روشنی
هر جادے کو کند رو در نبات
از درخت بخت او روید حیات

هر نباته كو بجان رو آورد
 خضر وار از چشمه حیوان خورد
 باز چون جان رو سوے جانان نهد
 رخت را در عمر بے پایاں نهد^۲

آمده اول به اقلیم جہاد
 از جہادے در نباتے اوفتاد
 سال ها اندر نباتے عمر کرد
 وز جہادے یاد ناورد از نبرد
 وز نباتے چوں بچوان اوفتاد
 نامدش حال نباتے هیچ یاد
 جز ہماں میلے کہ دارد سوے آن
 خاصہ در وقت بہار و ضمیراں
 باز از حیوان سوے انسانیش
 میکشد آب خالقے کہ دانیش
 همچنیرب ز اقلیم تا اقلیم رفت
 تا شد اکنوں عاقل و دانا و زفت
 عقل ہاے اولینش یاد نیست
 ہم ازین عقلش تحوّل کرد نیست

تا رهد زین عقل پُر حرص و طلب

تا هزاران عقل بیند بوالعجب^۳

نردبانهای ست پنهای در جهان

پایه پایه تا عنان آسمان

هر کره را نردبان دیگر است

هر روش را آسمان دیگر است^۴

گندمی را زیر خاک انداختند

پس ز خاکش خوشه ها بر ساختند

بار دیگر کوفتندش ز آسیا

قیمتش افزود و ناب شد جانفزا

باز ناب را زیر دندان کوفتند

گشت عقل و جان و فهم سودمند

باز آن جان چوب بحق او محو شد

باز ماند از سکر و سوئے صحو شد

عدالمی را زان صلاح آمد ثمر

قوم دیگر را فلاح منتظره^۵

۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۴ ، س ۱۱ تا ۱۳ ، ۱۶ ، ۱۷ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۲ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۶۳ ، س ۱۶ تا ۱۸ -

کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ بِخَوَابٍ

مرا ورا بے کار و بے فعلی مداب

کمترین کارش بہر روز آب بود

کو سہ لشکر را روانہ میکند

لشکرے ز اصلاب سوے آتہات

بہر آب تا در رحم روید نبات

لشکرے ز ارحام سوے خاکداں

تا ز نتر و مادہ پُر گردد جہاں

لشکرے از خاکداں سوے اجل

تا ببیند ہر کسے حسرتِ عمل^۶

این صور چون صورت بے صورت اند

پس چرا در نفیِ صاحبِ نعمت اند

این صور دارد ز بے صورت وجود

چیست پس بر موجدِ خویشش جحود

صورتِ دیوار و سقفِ ہر مکان

سایہٴ اندیشہٴ معمارِ دار

گرچہ خود اندر محلِّ افتکار

نیست سنگ و چوب و خشتے آشکار

فَاعِلٍ مَطْلُوقٍ یَقِیْنُ بے صورت است

صورت اندر دست او چون آلت است^۷

مَنْ نَكَّرَدِم خَلْقِ تَا سَوَدَمے كَنَم

بلکہ تا بر بندگانِ جودے کَنَم

گفت پیغمبر^۸ کہ حق فرمودہ است

قصد من از خلق احسان بودہ است

آفریدم تا ز من سَوَدَمے كَنند

تا ز شہدم دست آلودے كَنند^۸

هر کہ جویایے امیری شد یقین

پیش ازاں اندر اسیری شد رھیب

عکس میدان نقش دیباچہ جہاں

نام هر بندهٔ جہاں ، خواجۂ جہاں^۹

چیسٹ دنیا ؟ از خدا غافل بدن

نے قباش و نقرہ و فرزند و زن^{۱۰}

۷- مثنوی : ۶ ، ص ۳۰۷ ، س ۱۴ تا ۱۷ -

۸- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۹ ، س ۲۷ -

۹- مثنوی : ۶ ، ص ۱۱۷ ، س ۳۸ ، ۳۹ -

۱۰- مثنوی : ۱ ، ص ۲۲ ، س ۳۰ -

چاہ را تو خانہ بینی شریف

دام را تو دانہ بینی لطیف

این تسفیٹ نیست تقلیب خطاست

می نماید کہ حقیقتہا کجاست

آن کہ انکار حقایق می کند

جملگی او بر خیالے می تند

او ہمی گوید کہ حسبان خیال

ہم خیالے باشدت ، چشمے بمال^{۱۱}

از دو پارہ پیہ آن نور رواں

موج نورش میروود تا آسمان

گوشت پارہ کہ زبان آمد ازو

میروود سیلاب حکمت ہمچو جو

سوئے سوراخے کہ نامش گوشمہاست

تا بہاغ جاں کہ میوہ اش ہوشمہاست

شاہراہ باغ جانہا شرع اوست

باغ و بستانہاے عالم فرع اوست^{۱۲}

۱۱ - مثنوی : ۶ ، ص ۳۰۶ ، س ۲۵ ، ۲۷ -

۱۲ - مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۶ ، س ۳۵ ، ۳۶ -

سنگ بر آہن نہی آتش جہد
 ہم بامر حق ، قدم بیروں نہد
 سنگ و آہن خود سبب آمد ولیک
 تو بیالاتر نگر ، اے مردِ نیک
 کایں سبب را آن سبب آورد پیش
 بے سبب کے شد سبب ہرگز بخویش
 این سبب را آن سبب عامل کند
 باز گاہے بے پر و عاطل کند
 واں سبب ہا کانبیا را رہبر است
 آپ سببہا زیوں سببہا برتر است
 این سبب را محرم آمد عقل ما
 وارے سبب ہا راست محرم انبیاء^{۱۳}

اے گرفتار سبب بیروں مپر
 لیک عزل آپ سبب ظن مبر
 ہرچہ خواہد آپ سبب آورد
 قدرت مطلق سبب ہا بسر درد

لیک اغلب بر سبب راند نفاذ

تا بدانند طالبے جستف مراد ۱۴

اے دریدہ پوستین یوسفان

گرگ برخیزی از این خواب گران

گشته گرگان یک بیک خواهی تو

می درانند از غضب اعضاے تو

خون نخسپد بعد مرگت در قصاص

تو مگو که مردم و یاجم خلاص

این قصاص نقد حیلست سازیتست

پیش زخم آن قصاص این بازیست

زین لعب خواندست دنیا را خدا

کین جزا لعبیست پیش آں جزا ۱۵

اقبال

زمانے با ارسطو آشنا باش

دسے با ساز بیکون ہم نوا باش

ولیکن از مقام شان گذر کن

مشو گم اندرین منزل ، سفر کن

۱۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۰۵ ، س ۱۴ ، ۱۵ -

۱۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۴ ، س ۲۴ تا ۲۶ -

به آن عقلی که داند پیش و کم را

شناسد اندرونِ کاف و یم را^{۱۶}

رومی

حسِ دنیا نردبانِ این جهان

حسِ عقبی نردبانِ آسمان

صحتِ این حس بجوئید از طبیب

صحتِ آن حس بجوئید از حبیب

صحتِ این حس ز معموری تن

صحتِ آن حس ز تخریبِ بدن^{۱۷}

اقبال

جهانِ چند و چون زیرِ نگیں کن

بگردون ماه و پرویس را کمین کن

و لیکن حکمتِ دیگر بیاموز

رهاں خود را ازین مکرِ شب و روز^{۱۸}

رومی

گر تو خواهی کت شقاوت کم شود

جهد کن تا از تو حکمت کم شود

۱۶- زبور، ص ۲۱۸ -

۱۷- مثنوی: ۱ ص ۸، ۲۶، ۲۷ -

۱۸- زبور، ص ۲۸۱ -

حکمتے کز طبع آید وز خیال

حکمتے بے فیضِ نورِ ذوالجلال

حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک

حکمتِ دینی بردِ فوقِ فلک^{۱۹}

زین قدحِ ہائے صور کم باش مست

تا نگر دی بت تراش و بت پرست

از قدحِ ہائے صور بگذر ، مایست

بادہ در جام است لیک از جام نیست^{۲۰}

خاتمِ ملکِ سلیمان است علم

جملہ عالم صورت و جان است علم

آدمی را زین هنر بیچارہ گشت

خلق دریا ہا و خلق کوه و دشت

زو پلنگ و شیر ترساں ہمچو موش

زو شدہ پنہاں بدشت و کُہ و حوش

زو پری و دیو ساحل ہا گرفت

ہر پکے در جاے پنہاں جا گرفت

۱۹- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۸ ، س ۸۷ -

۲۰- مثنوی : ۶ ، ص ۳۰۶ ، س ۳۶ -

آدسی را دشمن پنہار بسے است
 آدسی با حذر ، عاقل کسے است ۲۱

حس ابدان ، قوتِ ظلمت میخرد
 حسِ جاں از آفتابے میچرد ۲۲

تاجِ کرمناست بر فرقِ سرت
 طوقِ اعطیناک آویزِ برت
 جوهر است انسان و چرخ او را عرض
 جملہ فرع و سایہ اند و تو غرض
 علمِ جوئی از کتبِ ہائے فسوس

ذوقِ جوئی تو ز حلوائے سبوس
 اے غلامت عقل و تدبیرات و ہوش
 تو چرائی خویش را ارزات فروش
 خدمتت بر جملہ ہستی مفترض

جوہرے چوب عجز دارد با عرض
 بحر علمے در نمے پنہار شدہ
 در سہ گز تن عالمے پنہار شدہ ۲۳

۲۱- مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۶ تا ۲۸ -

۲۲- مثنوی : ۲ ، ص ۷۹ ، س ۲۶ -

۲۳- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۹ ، س ۱۴ تا ۱۷ -

آنکه واقف گشته بر اسرارِ هُو

سَرِ مخلوقات چه بود پیشِ او

آنکه بر افلاک رفتارش بود

بر زمین رفتن چه دشوارش بود^{۲۳}

آبِ طیبیانِ طبیعت دیگرند

که بدل از راه نبضِ بنگرند

ما بدل بے واسطه خوش بنگریم

کز فراست ما به اعلیٰ منظریم^{۲۵}

تو چه داری و چه حاصل کرده ای

از تگِ دریا چه در آورده ای^{۲۶}

روزِ مرگ این حسِ تو باطل شود

نورِ جان داری که یارِ دل شود^{۲۷}

۲۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۱ ، س ۳۷ ، ۳۸ -

۲۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۰ ، س ۲ ، ۱ -

۲۶- مثنوی : ۲ ، ص ۹۳ ، س ۳۰ -

۲۷- مثنوی : ۲ ، ص ۹۳ ، س ۳۱ -

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست

لیک کس را دید جان دستور نیست^{۲۸}

زانکه با جامه در آنسو راه نیست

تن ز جان و جان ز تن آگه نیست^{۲۹}

جان کشاید سوئے بالا بالها

در زده تن در ز سوئے چنگالها^{۳۰}

علت تنگیست ترکیب و عدد

جانب ترکیب حس ها میکشد

زان سوئے حس عالم توحید دان

گر یکره خواهی بدان جانب برات^{۳۱}

خاک زن بر دیده حس بین خویش

دیده حس دشمن عقل است و کیش

۲۸- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۳۰ -

۲۹- مثنوی : ۱ ، ص ۵۶ ، س ۱۰ -

۳۰- مثنوی : ۳ ، ص ۲۴۰ ، س ۲۹ -

۳۱- مثنوی : ۱ ، ص ۶۲ ، س ۱۱ -

دیدہ حس را خدا اعماش خواند

بت پرستش گفت و ضدِ ماش خواند

زانکہ او کف دید و دریا را ندید

زانکہ حالے دید و فردا را ندید^{۳۲}

گر نبودے حسِ دیگر مر ترا

جز حسِ حیوانِ ز بیرون هوا

پس بنی آدم مکرم کے بُدے

کے بحسِ مشترک محرم شدے^{۳۳}

چو درِ معنی زنی ، بازت کنند

پَرِ فکرتِ زن کہ شہبازت کنند

پَرِ فکرتِ شد گل آلودہ گراں

زانکہ گل خواری ، ترا گل شد چوناں^{۳۴}

فکر آں باشد کہ بکشاید رھے

راہ آں باشد کہ پیش آید شہرے^{۳۵}

۳۲- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۳ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۳۳- مثنوی : ۲ ، ص ۸۰ ، س ۷ -

۳۴- مثنوی : ۱ ، ص ۵۸ ، س ۱۱ -

۳۵- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۸ ، س ۱۰ -

هر که در خلوت به پیش یافت راه

او ز دانش ها نجوید دستگاه

با جمال جاب چو شد هم کاسه

باشدش زاخبار و دانش تاسه^{۳۶}

ور بخوانی صد صحف بے سکتہ

بے قدر یادت نماند نکتہ

ور کنی خدمت ، نخوانی یک کتیب

علم هائے نادره یابی ز جیب^{۳۷}

اقبال

نشانِ راه ز عقلِ هزار حیلہ مپرس

بیا کہ عشق کمالے ز یک فنی دارد^{۳۸}

بہ خردِ راهِ عشق می پوئی

بہ چراغِ آفتاب می جوئی^{۳۹}

۳۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۹ ، س ۹ -

۳۷- مثنوی : ۶ ، ص ۳۸۱ ، س ۱۵ ، ۱۶ -

۳۸- پیام ، ص ۱۹۴ -

۳۹- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۹ ، س ۸ ، ۹ -

پا بزندانِ مظاهر بستہ ای
از حدودِ حس بروں ناجستہ ای

روسی

پیش بینیِ خرد تا گور بود
وانِ صاحبِ بدل بنفخ صور بود
ایں خرد از خاک گورے نگذرد
ویں قدم عرصہٴ عجائب نسپرد
زیں قدم ویں عقل رو ، بیزار شو
چشم غیبی جوے و برخوردار شو^{۳۰}

تا لبِ بحر این نشانِ پایہاست
پس نشانِ پا درونِ بحرِ لاس^{۳۱}

تا بدریا سیر اسپ و زیب بود
بعد ازانت مرکب چو بیی بود^{۳۲}

توضیحات :

عالمِ اسباب کی اہمیت اور مصلحتوں کو روسی نے پوری تفصیل سے بیان کیا ہے۔ اقبال کے اسلوب میں وہی حقیقت بصورتِ اجال

۳۰۔ مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۲ ، س ۸ -

۳۱۔ مثنوی : ۶ ، ص ۴۲۰ ، س ۳۵ -

بیان ہوئی ہے۔ پھر (۱۶) کے تحت اقبال کے اشعار اور (۲۰) کے تحت روسی کے اشعار میں بنیادی تطابق خاص طور پر قابل غور ہے۔ اقبال کے الفاظ ہیں: ”گذر کن“، ”سفر کن“۔ روسی نے کہا ہے: ”بگذر، مایست۔“

انسان اور جہانِ عمل

اقبال

خویشتن را چون خودی بیدار کرد
 آشکارا عالمِ پندار کرد
 در جہانِ تخمِ خصومت کاشت است
 خویشتن را غیرِ خود پنداشت است
 سازد از خود پیکرِ اغیار را
 تا فزاید لذتِ پیکار را
 بہرِ یک گل خونِ صد گلشن کند
 از پیِ یک نغمہ صد شیون کند
 عذرِ این اسراف و این سنگین دلی
 خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی^۱

۱- اسرار، ص ۹، ۱۰ -

روسی

گندمے را زیر خاک انداختند
 پس ز خاکش خوشه ها بر ساختند
 بار دیگر کوفتندش ز آسیا
 قیمتش افزود و نان شد جانفزا
 باز نان را زیر دندان کوفتند
 گشت عقل و جان و فهم سودمند
 باز آن جان چون بحق او محو شد
 باز ماند از سکر و سوئے صحو شد
 عالمے را زان صلاح آمد ثمر
 قوم دیگر را فلاح منتظر^۲

بر عدم ها کان ندارد چشم و گوش
 چون فسوں خواند ، همی آید بجوش
 از فسوں او عدمها زود زود
 خوش معلق می زند سوئے وجود^۳

این چنین معدوم کو از خویش رفت
 بهترین هست ها افتاد زفت

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۶۳ ، س ۱۶ تا ۱۸ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۳۱ ، س ۱۵ -

او به نسبت با حیات حق فناست

در حقیقت در فنا او را بقاست^۴

گرچه آن وصلت بقا اندر بقاست

لیک از اول بقا اندر فناست

سایه هائے که بود جویای نور

نیست گردد چون کند نورش ظهور^۵

لقمه بخشی آید از هر کس به کس

حلق بخشی کار یزدان است و بس

حلق بخشد جسم را و روح را

حلق بخشد بهر هر عضوی جدا

حلق ببخشد خاک را لطف خدا

تا خورد آب و بروید صد گیا

باز حیوان را ببخشد حلق و لب

تا گیاهش را خورد اندر طلب

چون گیاهش خورد و حیوان گشت زفت

گشت حیوان لقمه انسان و رفت

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۲ ، س ۱۷ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۲ ، ص ۲۵ ، ۲۶ -

باز خاک آمد ، شد اگالِ بشر
چون جدا شد از بشر روح و بصر^۶

توضیحات :

ملاحظه هون توضیحات زیرِ عنوان "انسان و جهان" نیز
"اهمیتِ عالمِ آب و گل -"

انسان اور کائنات - حقیقتِ کائنات

اقبال

کہن دیرے کہ بینی مشتِ خاک است
دسے از سرگذشتِ ذاتِ پاک است^۱

روسی

خلق را چون آبِ داں صاف و زلال
وندرو تابان صفاتِ ذوالجلال^۲

بہر دیدہ روشنای یزدانِ فرد
شش جہت را مظہرِ آیاتِ کرد
تا بہر حیوان و نامی کافرند
از ریاضِ حسنِ ربّانی چرند

۱- زبور، ص ۲۱۷ -

۲- مثنوی : ۶، ص ۳۹۹، س ۶ -

بہر آن فرمود با آن اسپ او

حیت ولتیم فتم وجہہ^۳

اصل بیند دیدہ چون اکمل بود

دو ہمی بیند چو مرد احوں بود^۴

معنی۔ اللہ گفت آن سیبویہ

یولہون فی الحوائج ہم لدیہ

گفت الہا فی حوائجنا الیک

والتسناہا وجدنا ہا لدیک^۵

صورت از بے صورتی آمد بروں

باز شد کانتا الیہ راجعون^۶

نقش ظاہر بہر نقش غایب است

واں برائے غایب دیگر بہ است^۷

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۰۵ ، س ۳۹ ، ۳۰ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۰۸ ، س ۴ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۴ ، س ۳۷ - ص ۲۳۵ ، س ۱ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۲۸ -

۷- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۲ ، س ۳ ؛ -

توضیحات :

روسی نے ”صفات ذوالجلال“ (۲) کی تجلیات کو کائنات کی اصل حقیقت بتایا ہے۔ اقبال نے اسی مفہوم کو ان لطیف حکیمانہ الفاظ میں ادا کیا ہے :

”دمے از سرگذشت ذات پاک است“ (۱)

انسان اور کائنات - عالم - اسباب

اقبال

ابد را عقلِ ما ناسازگار ست
 'یکے' از گیر و دارِ او 'ہزار' ست
 'یکے' را آن چنان صد پارہ دیدیم
 عدد بہر شمارش آفریدیم
 چو لنگ است او سکوں را دوست دارد
 نہ بیند مغز و دل بر پوست دارد
 حقیقت را چو ما صد پارہ کردیم
 تمیزِ ثابت و سیارہ کردیم'

روسی

خود خرد آنست کو از حق چرید
 نے خرد کانرا عطارد آورید

پیش بینیِ خرد تا گور بود
 وانِ صاحبِ دل بنفخِ صور بود
 ایبِ خرد از خاکِ گورے نگذرد
 ویبِ قدمِ عرصہٴ عجائبِ نسپرد
 زینِ قدمِ وینِ عقلِ رو بیزار شو
 چشمِ غیبیِ جوی و برخوردار شو
 زینِ نظرِ وینِ عقلِ ناید جز دوار
 پس نظرِ بگذار و بگزینِ انتظار^۲

بندِ معقولاتِ آمدِ فلسفی
 شہسوارِ عقلِ عقلِ آمدِ صفی
 عقلِ عقلتِ مغز و عقلِ تستِ پوست
 معدہٴ حیوانِ ہمیشہٴ پوستِ پوست
 مغزِ چور از پوستِ دارد صدِ ملال
 مغزِ نغزِ آنرا حلالِ آمدِ حلال
 چونکہ قشرِ عقلِ صدِ برہاں دہد
 عقلِ کلِ کے گامِ بے ایقانِ نہد
 عقلِ دفترِ ہا کندِ یکسرِ سیاہ
 عقلِ عقلِ آفاقِ داردِ پر ز ماہ

از سیاهی و سپیدی فارغ است

نورِ ماهش بر دل و جان بازغ است^۳

عقل دو عقل است ، اول مکسبی

که در آسوزی به حرفِ مکتبی

از کتاب و اوستاد و ذکر و فکر

از معانی در علومِ خوب و بکر

عقل تو افزون شود بر دیگران

لیک تو باشی ز حفظِ او گران

عقلِ دیگر بخششِ یزدان بود

چشمه^۴ او در میانِ جان بود

چون ز سینه آب دانش جوش کرد

نه شود شور و نه دیرینه نه زرد^۴

گر هزارانند ، یک تن پیش نیست

جز خیالاتِ عدد اندیش نیست^۵

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۲۶ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۷ ، س ۱۵ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۳۸ ، س ۱۸ -

توضیحات :

روسی کے الفاظ ”دوار“ (۲) ”صد برہان“ ”دفترہا“ (۳) ”ہزاران“ اور ”عدد اندیش“ (۵) میں کثرت اور تعدد کا جو تصور ہے اسے اقبال نے اپنے ایک مصرعے : ”یکی از گیر و دار او ہزار است“ (۱) میں بڑا مؤثر بیان بخشا ہے۔

انسان اور کائنات - کون و فساد - وجود و عدم

اقبال

عذرِ این اسراف و ایوب سنگین دلی
 خلیق و تکمیلِ جمالِ معنوی
 حسنِ شیریں عذرِ دردِ کوهکن
 نوافہٴ عذرِ صد آہوے ختن
 خامہٴ او نقشِ صد امروز بست
 تا بیارد صبحِ فردائے بدست
 شعلہ اش جانِ صد ابراہیم^۴ سوخت
 تا چراغِ یک مہد^۶ برفروخت^۱

رومی

دیدہٴ دل کو بگردوں بنگریست
 دید کانبجا ہر دمے مینا گریست

قلبِ اعیانست و اکسیرِ محیط
 ائتلافِ خرقهء تن بے محیط
 تو از آن روزی که در هست آمدی
 آتشے یا باد یا خاکے بدی
 گر بر آن حالت ترا بودے بقا
 کے رسیدے مر ترا این ارتقا
 از سبّدل هستیِ اول نماند
 هستیِ بہتر بجائے آن نشاند
 همچنین تا صد ہزاراں هست ہا
 بعد یک دیگر دوم بہ ز ابتدا
 از سبّدل ہیں وسایط را ہماں
 رکز وسایط دور گردی ز اصلِ آن
 واسطہ ہرجا فزون شد وصلِ جست
 واسطہ کم ، ذوقِ وصلِ افزوں تراست
 از سبب دانی شود کم حیرتت
 حیرتِ تو رہ دہد در حضرتت
 این بقاہا از فناہا یافتی
 از فنا پس رو چرا برتافتی
 زان فناہا چہ زیان بودت کہ تا
 بر بقا چفسیدہ اے نافتا

چوں دوم از اولینت بہتر است

پس فنا جوے و مبدل را پرست^۲

ہیں بدہ ای زاغ این جاں ، باز باش

پیش تبدیلِ خدا جانباز باش

تازہ می گیر و کہن را می سپار

کہ ہر امسالت فزونست از سہ پار^۳

توضیحات :

اقبال کے انداز بیان میں ”نقش صد امروز بست“ (۱) اور ”جان

صد ابراہیم سوخت“ (۱) رومی کے ان الفاظ کا تتبع ہے :

”ہمچنین تا صد ہزاراں هست ہا“ (۲)

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۲ ، س ۱ تا ۶ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۲ ، س ۱۲ -

انسان اور کائنات - وسعتِ کائنات

اقبال

کرانِ او درون است و برون نیست

درونش پست ، بالا ، کم ، فزون نیست

درونش خالی از بالا و زیر است

ولے بیرونِ او وسعت پذیر است^۱

رومی

حق ز ایجادِ جهان افزون نشد

آنچه اول آن نبود ، اکنون نشد

لیک افزون شد اثر ز ایجادِ خلق

درمیانِ آن فراوان است فرق^۲

۱- زبور ، ص ۲۱۶ -

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۲ ، س ۲۷ -

توضیحات :

روسی نے کہا ہے ”افزوں نشد“ (۲) - اس میں دلالتِ تضمینی ہے اور اندازِ بیان مجازی - اصل مراد کمیت اور جہت وغیرہ کی نفی ہے - اقبال نے بھی کہا ہے ”فزوں نیست“ (۱) لیکن تاکیدِ مزید کے لیے ”پست ، بالا ، کم ، فزوں“ الفاظ بڑھا دیے ہیں -

انسانِ پختہ کار - اطاعتِ مردِ پختہ کار

اقبال

گریز از طرزِ جمہوری ، غلامِ پختہ کارے شو
کہ از مغزِ دو صد خرفکرِ انسانے نمی آید^۱

رومی

دی شیخ با چراغِ همی گشت گردِ شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست^۲

جملہ حیوانات وحشی ز آدمی

باشد از حیوان انسی در کمی

خون آنها خلق را باشد سبیل

زانکہ وحشی اند از عقلِ جلیل

۱- پیام ، ص ۱۵۸ -

۲- دیوان ، بیت شماره ۴۶۳۹ -

خون ایشاب خلق را باشد روا

زانکه انسان را نیند ایشاب سزا

عزتِ وحشی بدان ساقط شد است

کامرِ انسان را مخالف آمد است

پس چه عزت باشدت اے نادره

چون شدی تو حمر^۴ مستنفره^۳

چون بسے ابلیس آدم روی هست

پس به هر دستے نباید داد دست^۴

این بدان دیگر که جنسیت یقین

از ره معنی است نه از آب و طین

هین مشو صورت پرست و زین مگو

سّر جنسیت به صورت در مجوه^۵

جنس و ناجنس از خرد تانی شناخت

سوے صورتها نشاید زود تاخت

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۶۵ ، س ۳۵ تا ۳۷ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۹ ، س ۵ -

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۵ ، س ۳۵ -

نیست جنسیت بصورت لی و لک

عیسی^۴ آمد در بشر جنسِ ملک^۶

اندر آدر سایه آری عاقلی

کس نتاند برد از ره ناقلی

بس تقرب جو بدو سوی الله

سر مپیچ از طاعتِ او هیچ گاه

زانکه او هر خار را گلشن کند

دیده هر کسور را روشن کند

ظلمِ او اندر زمین چون کوه قاف

روح او سیمرخ بس عالی طواف

دست گیرد بنده خاص الله

طالبان را میبرد تا پیش گاه^۷

خلق دیوانند و شهوت سلسله

میکشدشان سوئے دکان و غله

هست این زنجیر از خوف و وله

تو مبین این خلق را بے سلسله

۶- مثنوی ، ۶ ، ص ۳۹۶ ، س ۶ ، ۷ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۵۹ ، س ۳۷ تا ۳۹ -

میکشاند شان بسوے کشت و کار
 میکشد شان سوے کانها و بحار
 میکشاند شان بسوے نیک و بد
 گفت حق "فی جیدها حبل مسد" ۸

آن خداوندے کہ دادندت عوام
 باز بستانند از تو همچو وام ۹

اقبال

کہنہ شد افرنگ را آئین و دین
 سوے آن دیر کہن دیگر میں
 کردہ ای کارِ خداوندان تمام
 بگذر از 'لا' ، جانبِ 'الا' خرام ۱۰

هر دو را جان ناصبور و نا شکیب
 هر دو یزداں نا شناس ، آدم فریب
 زندگی این را خروج ، آن را خراج
 درمیانِ این دو سنگِ آدم زجاج

۸- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۴ ، س ۵ تا ۷۰ -

۹- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۰ ، س ۱۳ -

۱۰- جاوید ، ص ۸۸ -

این بہ علم و دین و فن آرد شکست
 آن برد جان را ز تن ، نان را ز دست
 غرق دیدم هر دو را در آب و گل
 هر دو را تن روشن و تاریک دل^{۱۱}

رومی

از نَبی بشنو کہ شیطان در وعید
 می کند تہدیدت از فقرِ شدید
 تا خوری زشت و بری زشت از شتاب
 نے مرقت ، نے تائی ، نے ثواب^{۱۲}

مکرِ شیطان است تعجیل و شتاب
 لطفِ رحمان است صبر و احتساب^{۱۳}

توضیحات :

اقبال نے ”دو صد خر“ کہا ہے۔ رومی نے کہا تھا ”دام و دد“
 (۲) اور ”حیوان انسی“ (۳) کہ حیوانیت میں ”حیوان وحشی“ (۳)
 ان سے فرو تر ہیں ، بلکہ رومی نے قرآن کے الفاظ ”حمر مستنفرہ“ (۳)
 کا حوالہ دیا ہے جس کے معنی ہیں ”خرہای گریزاں۔“

۱۱۔ جاوید ، ص ۷۰۔

۱۲۔ مثنوی : ۵ ، ص ۲۸۰ ، س ۳ ، ۴۔

۱۳۔ مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۳ ، س ۶۔

انسانِ کامل - جستجوئے انسانِ کامل

اقبال

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا

اے فروغِ دیدہ امکاں بیا

رومی

دی شیخ با چراغِ ہمی گشت گردِ شہر

کز دام و دد ملولم و انساخِ آرزوست

زین ہمرہانِ سست عناصرِ دلم گرفت

شیرِ خدا و رستمِ دستاخمِ آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آخم آرزوست^۲

توضیحات :

ملاحظہ ہو توضیح زیر عنوان شماره ۱۹ ، ۲۱ -

۲- دیوان ، بیت شماره ۴۶۴۰ -

(دیوان کے متن کے مطابق پہلے مصرعے میں ”گفتم کہ“ کے بجائے ”گفتند“ ہے۔

انسانِ کامل - مقصودِ حیات و کائنات

اقبال

طبعِ فطرتِ عمرها در خوبِ تپد
 تا دو بیتِ ذاتِ او موزون شود
 مشقتِ خاکِ ما سرگردون رسید
 زیبِ غبارِ آن شهسوار آید پدید
 از وجودِ تو سرافرازیم ما
 پس به سوزِ این جهان سازیم ما
 نوعِ انسانِ مزرع و تو حاصلی
 کاروانِ زندگی را منزلی^۱

روسی

دی شیخ با چراغِ همین گشت گردِ شهر
 کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

۱- اسرار، ص ۵۱ -

زیں ہمرہانِ سست عناصرِ دلم گرفت
 شیرِ خدا و رستمِ دستاخم آرزوست
 گفتم کہ یافت می نشود ، جستہ ایم ما
 گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست^۲

توضیحات :

یہاں کسی توضیح کی ضرورت نہیں ہے۔ خود علامہ نے انسانِ کامل کے بارے میں اپنے تصور کی نمایندگی کے لیے روسی کے ان اشعار کو اپنی فلسفیانہ مثنوی ”اسرار خودی“ کے شروع میں سرِ آغاز کے طور پر درج کیا ہے اور ”جاوید نامے“ میں دہرایا ہے۔ ”جاوید نامے“ کے صفحہ ۱۲ پر یہ اشعار متعلقہ غزل کے مطالعے اور مزید پانچ اشعار کے ساتھ آئے ہیں۔ اس مقام پر اس تمثیلی منظومے کی ڈرامائی تنظیم میں اپنی یہ غزل روسی نے خود پڑھی ہے۔

۲۔ دیوان ، ایبات شمارہ ہائے ۴۶۳۹ ، ۴۶۳۷ ، ۴۶۴۰ بالترتیب۔ ملاحظہ ہو آخری بیت سے متعلق بہارا حاشیہ ص ۸۶ پر۔

جهادِ زندگی - موانع و مشکلات - تخریبی عوامل

اقبال

راست میگویم عدو هم یارِ تست
 هستیِ او رونقِ بازارِ تست
 کشتِ انساب را عدو باشد سحاب
 ممکناتش را برانگیزد ز خواب
 سنگِ ره گردد فسانِ تیغِ عزم
 قطعِ منزل استحسانِ تیغِ عزم^۱

رومی

در حقیقت هر عدو داروی تست
 کیمیای نافع و دلجووی تست^۲

۱- اسرار، ص ۵۹ -

۲- مثنوی : ۴، ص ۲۱۷، س ۲۳ -

توضیحات :

موانع و مشکلات اور تخریبی عوامل کے لیے اقبال کے اشعار میں بھی وہی لفظ آیا ہے جو روسی نے استعمال کیا ہے یعنی ”عدو“۔ اس مفہوم کو ادا کرنے کے لیے روسی نے یہ لفظ قرآن حکیم سے لیا ہے۔ اقبال نے انسان کو مخاطب کر کے ”عدو“ کے بارے میں کہا ہے ”یارِ تست“۔ روسی نے ”دلجوئے تست“ کہا تھا۔

جهادِ زندگی - تسخیرِ کائنات

اقبال

مانسوا از بهرِ تسخیرِ است و بس

سینه‌ء او عرضه‌ء تیر است و بس

هر که محسوسات را تسخیر کرد

عالمی از ذره‌ای تعمیر کرد

اے که از تاثیرِ افیورِ خفته‌ای

عالمِ اسباب را دور گفته‌ای

خیز و وا کن دیده‌ء مخمور را

دور مخواب این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است
استحانِ ممکناتِ مسلم است^۲

رومی

اے مہِ تابانِ چہ خواہی کرد گرد
اے کہ خورِ درپیشِ رویتِ رویِ زرد^۳
خدمتت بر جملہ ہستی مفترض
جوہرے چون عجز دارد با عرض^۴

توضیحات :

تسخیر کا مفہوم رومی کے اس مصرعے میں ”اے کہ خورِ درپیشِ
رویتِ رویِ زرد“ (۳) اور پھر اس مصرعے میں : ”خدمتت بر جملہ
ہستی مفترض“ (۴) قرآن حکیم کی آیات سے مستفاد ہے ۔

۲ - رموز ، ص ۱۶۵ -

۳ - مثنوی ، ۵ ، ص ۲۳۹ ، س ۱۳ -

۴ - مثنوی ، ۵ ، ص ۳۳۹ ، س ۱۶ -

جهادِ زندگی - تسخیرِ موانع و مشکلات

اقبال

چیست اصلِ دیده‌ بیدارِ ما
 بست صورت لذتِ دیدارِ ما
 کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
 بلبل از سعیِ نوا منقار یافت
 دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
 فکر و تخیل و شعور و یاد و هوش
 زندگی مرکبِ چو در جنگاه باخت
 بهر حفظِ خویش این آلات ساخت^۱

رومی

زانکه بیحاجت خداوندِ عزیز
 می نه بخشد هیچ کس را هیچ چیز

۱- اسرار، ص ۱۷ -

گر نبودے حاجتِ عالمِ زمیں
 نافریدے ، ہیچ رب العالمیں
 وین زمینِ مضطرب محتاجِ کوہ
 گر نبودے نافریدے پر شکوہ
 ور نبودے حاجتِ افلاکِ ہم
 ہفت گردوں نافریدے از عدم
 پس کمند ہستہا حاجت بود
 قدر حاجتِ مرد را آلت بود
 پس بیفزا حاجت ، اے محتاجِ زود
 تا بجوشد از کرمِ دریائے جود^۲

ہر چہ روئید از پیِ محتاجِ رست
 تا بیابد طالبے چیزے کہ جست
 حق تعالیٰ کایں ساواتِ آفرید
 از برائے دفعِ حاجاتِ آفرید
 ہر کہ جو یا شد بیابد عاقبت
 سایہء در دست و اصلِ مرحمت
 ہر کجا دردے ، دوا آنجا رود
 ہر کجا فقرے ، نوا آنجا رود

هر کجا مشکل ، جواب آنجا رود

هر کجا پستیست ، آب آنجا رود

زرعِ جانرا کش جواهر مضمراست

ابر رحمت پُر ز آب کوثر است^۳

زانکه ظاهر خاک اندوه و بکاست

در درونش صد هزاران خنده هاست

ظاهرش از تیرگی افغابِ کناں

باطنِ او گلستان در گلستان^۴

پس بصورت آدمی فرعِ جهات

در صفت اصلِ جهات این را بدان

ظاهرش را پشمِ آرد بچرخ

باطنش باشد محیطِ هفت چرخ^۵

قالب از ما هست شد ، نه ما ازو

باده از ما هست شد ، نه ما ازو^۶

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۳ تا ۵ ، ۸ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۲ ، س ۱۸ ، ۲۳ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۶ ، س ۱۵ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۳۷ ، س ۳۴ -

آدمی چوب نور گیرد از خدا
هست مسجود ملائک زاجتباء

پس بصورت عالم اصغر توئی
پس بمعنی عالم اکبر توئی
ظاهراً آن شاخ اصل میوه است
باطناً بهر ثمر شد شاخ هست
گر نبوده میل و امید ثمر
که نشاندی باغبان بیخ شجر
پس بمعنی آن شجر از میوه زاد
گر بصورت از شجر بودش نهاد
گر بصورت من ز آدم زاده ام
من بمعنی جد جد افتاده ام
پس ز من زائیده در بمعنی پدر
پس ز میوه زاد در معنی شجر^۸

جوهر است انسان و چرخ او را عرض
جمله فرع و سایه اند و تو غرض^۹

۷- مثنوی : ۲ ، ص ۹۹ ، س ۳۷ -

۸- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۴ ، س ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۳ ، ۳۵ -

۹- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۹ ، س ۱۵ -

توضیحات :

روسی نے اس موضوع کے مختلف پہلو بیان کرتے ہوئے کہا ہے :

پس کمند ہست ہا حاجت بود

قدر حاجت مرد را آلت بود

اقبال نے یوں کہا ہے :

زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت

بہر حفظ خویش این آلات ساخت

دونوں کے ہاں پوری بحث ”آلات“ کی ہے اور پیغام یہی ہے کہ

سوانع و مشکلات کو بھی انسان کے ممکنات کے بروئے کار لانے میں

آلات اور وسائل کی حیثیت حاصل ہے -

۲۵

جہادِ زندگی - جلال و جمال

اقبال

دلبری بے قاہری جادوگری است

دلبری با قاہری پیغمبری است^۱

روسی

پس ہنر آمد ہلاکت خام را

کسز پیِ دانہ نہ بیند دام را^۲

جان فدا کردن برائے صیدِ غیر

کفرِ مطلق دان و نومیدی ز خیر

۱- زبور، ص ۲۶۴ -

۲- مثنوی: ۵، ص ۲۸۹، س ۳۰ -

ہیں مشو چوں قند پیشِ طوطیاں
بلکہ زھرے شو، شو ایمن از زیاں^۳

نہ بہند است ایمن و نے در ختن
آنکہ خصمِ اوست سایہ خویشتن^۴

توضیحات :

روسی نے ”ہنر“ (۲) کہا ہے، اقبال نے ”دلبری“ (۱)۔
”قاہری“ (۱) کا جو تصور اقبال نے دیا ہے وہ روسی کی زبان میں
”زھرے شو“ (۳) میں مضمر ہے۔ اسی طرح جس فن کاری کو
اقبال نے ”دلبری بے قاہری“ کا نام دیا ہے وہ روسی کی زبان میں
”قند پیشِ طوطیاں“ (۱) ہے اور یہ الفاظ آس آرٹ کے لیے کس قدر
پر معنی ہیں جو ”قاہری“ کے عنصر سے محروم ہو۔

۳- مثنوی : ۵، ص ۲۹۰، س ۲۴ -

۴- مثنوی : ۵، ص ۲۹۰، س ۱ -

جهادِ زندگی - جنگ و جهاد

اقبال

جنگِ شاهانِ جهانِ غارت‌گری است

جنگِ مومن سنتِ پیغمبری است

جنگِ مومن چیست؟ هجرت سومی دوست

ترکِ عالم، اختیارِ کوهی دوست

آنکه حرفِ شوق با اقوام گفت

جنگ را رهبانیِ اسلام گفت^۱

رومی

مصلحت در دین ما جنگ و شکوه

مصلحت در دین عیسی غار و کوه^۲

۱- جاوید، ص ۲۱۸ -

۲- مثنوی: ۶، ص ۳۵۹، س ۳۵ -

توضیحات :

رومی نے اپنے شعر (۲) میں اس حدیثِ نبوی سے استفادہ کیا ہے : ”لا رهبانیۃ فی الاسلام۔ علیکم بالجهاد فانہ رهبانیۃ امتی“ الخ۔ یعنی اسلام میں رهبانیت نہیں ہے۔ جہاد کے لیے کمر بستہ رہو۔ میری امت کی رهبانیت یہی ہے۔

اسی حکم کے مطابق رومی نے کہا : ”مصلحت در دین ما جنگ و شکوہ“۔ اقبال نے اسی حکم کا حوالہ دیتے ہوئے کہا : ”جنگ را رهبانیِ اسلام گفت“۔

جہادِ زندگی - جہد للبقاء

اقبال

خود فریبی ہاے او عینِ حیات

ہمچو گل از خون و ضو عینِ حیات

بہرِ یک گل خونِ صد گلشن کند

از پیِ یک نغمہ صد شیون کند

روسی

گندمے را زیرِ خاک انداختند

پس ز خاکش خوشہ ہا بر ساختند

بارِ دیگر کوفتندش ز آسیا

قیمتش افزود و ناں شد جانفزا

باز نان را زیر دندان کوفتند

گشت عقل و جان و جسم سودمند

باز آن جان چون بحق او محو شد

باز ماند از سکر و سوئے صبحو شد

عالمی را زان صلاح آمد ثمر

قوم دیگر را فلاح منتظر^۲

اینچنین معدوم کو از خویش رفت

بهترین هستها افتاد زفت

او به نسبت با حیات حق فناست

در حقیقت در فنا او را بقاست^۳

در وجود آدمی جان و روان

میرسد از غیب چون آب روان

هر زمان از غیب نو نو می رسد

واز جهان تن برون شو می رسد^۳

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۶۳ ، س ۱۶ ، ۱۷ -

۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۲ ، س ۱۷ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۳۵ ، س ۳۰ -

چون شگوفه ریخت ، میوه سر کند
چونکه تن بشکست ، جان سر بر کند^۵

آن کسے را کہ چنین شاہے کشد
سوے تخت و بہترین جاہے کشد
نیم جان بستاند و صد جان دہد
آنچه در وہمت نیاید آن دہد^۶

تو مکن تہدیدم از کشتن کہ من
تشنہ زارم بخوبِ خویشتن
گر بریزد خونِ من آن دوست رو
پایے کویاں جان بر افشانم بر او
آزمودم ، مرگِ من در زندگیست
چون رہم زین زندگی ، پایندگیست^۷

پیشِ بیحد ہرچہ محدود است لاست
کل شئی غیر وجہ اللہ فناست
این فناہا پردہ آب وجہ گشت
چون چراغِ خفتہ اندر زیر طشت^۸

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۵۹ ، س ۱۴ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۷ ، س ۱۷ ، ۱۸ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۸ ، س ۳۵ ، ۳۷ ، ۳۸ -

۸- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۹ ، س ۱ تا ۶ -

توضیحات :

اقبال نے یہاں ارتقائے حیات میں فنا و بقا اور وجود و عدم کے مراحل کو گل و گلشن کی علامتوں میں بیان کیا ہے جیسے اپنے اردو کے مشہور شعر میں :

وداعِ غنچہ میں ہے رازِ آفرینشِ گل

عدمِ عدم ہے کہ آئینہ دارِ ہستی ہے !

رومی نے کہا تھا : ”چوں شگوفہ ریخت میوہ سر کند“ (۵) - اس مفہوم کے بیان میں اقبال نے ”از خون وضو“ (۱) اور ”خونِ صد گلشن“ (۱) کا مجازی طریقِ اظہار اختیار کیا ہے - یہ رومی کے اس اندازِ بیان کی پیروی ہے : ”گر بریزد خونِ من آن دوست رو“ (۷) -

جہادِ زندگی - سوز و سازِ حیات

اقبال

جہاں تا از عدم بیرون کشیدند
ضمیرش سرد و بے ہنگامہ دیدند

زندگیِ سوز و ساز بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہیں شود از تپشِ زیرِ دام
هیچ نیاید ز تو غیرِ سجدِ نیاز
خیز چو سروِ بلند، اے بعملِ مستِ گام
خیز کہ بنہایت مملکتِ تازہ
چشمِ جہاں ہیں کشا بہرِ تماشا خرام
بازوے شاہیں کشا خونِ تدرِواں بریز
مرگ بود باز را زیستن اندرِ کُنام

تو نه شناسی حضور ذوق بمیرد ز وصل

چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام^۲

رومی

جنگِ ما و صلحِ ما در نور عین

نیست از ما، هست بین الاصبغین

جنگِ فعل و جنگِ طبع و جنگِ قول

در میانِ جزوها حریست هول

این جهان زین جنگ قائم می بود

در عناصر در نگر تا حل شود

چار عنصر چار استونِ قویست

که بر ایشان سقفِ دنیا مستویست

هر ستونی اشکننده آبِ دگر

استنِ آب اشکننده هر شرر

بس بنایِ خلق بر اضداد بود

لاجرم جنگی شدند از ضرر و سود

هست احوالتِ خلافِ یکِ دگر

هر یکے باهم مخالف در اثر

چونکہ ہر دم راہ خود را میزنی
 با دگر کس سازگاری می کنی
 تا مگر زین جنگ حقت واخرد
 در جهان صلح یک رنگت برد
 آن جهان جز باقی آباد نیست
 زانکہ ترکیب وے از اضداد نیست
 این تفانی از ضد آمد ضد را
 چون نباشد ضد ، نباشد جز بقا
 نفی ضد کرد از بہشت بے نظیر
 کہ نباشد شمس و ضدش زمہریر^۳

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
 گفت آنکہ یافت می نشود ، آنم آرزوست^۴

توضیحات :

اقبال کے اشعار میں جس کیفیت کی طرف ”ہنگامہ“ (۱) اور
 ”سوز و ساز“ (۳) کہہ کر اشارہ کیا گیا ہے ، رومی نے آسے
 ”جنگ“ (۳) کہا ہے ۔ اسی طرح جس حقیقت کو اقبال نے ”سکون
 دوام“ (۲) سے تعبیر کیا ہے ، رومی کے ہاں اس کے لیے لفظ ”صلح“

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۵۲ ، ص ۲۴ - ۲۷ ، ۲۹ ، ۳۰ -

۴- دیوان ، بیت شمارہ ۴۶۴ - ملاحظہ ہو اس بیت سے متعلق بہارا حاشیہ

(۳) آیا ہے - اقبال کا مصرع ”چہست حیات دوام سوختن ناتمام“
 (۲) اسی حقیقت کی نشاندہی کر رہا ہے جس کی ترجمانی رومی نے یہ
 کہہ کر کی ہے : ”این جہان زین جنگ قایم سی بود“ (۳) - اقبال
 نے ”شاہین“ کو ”تدرو“ (۲) پر حملہ آور بتایا ہے - رومی نے
 عناصر کی جنگ (۳) دکھا کر زندگی کی حقیقت سمجھائی ہے -

جهادِ زندگی - تسخیرِ حس و ادراک

اقبال

حکیمان مرده را صورت نگارند
 یدِ موسی^۴ ، دمِ عیسی^۴ ندارند
 زمانے با ارسطو آشنا باش
 دمی با سارِ بیکف ہم نوا باش
 ولیکن از مقامِ شان گذر کن
 مشو گم اندرین منزل ، سفر کن
 بہ آن عقلے کہ داند بیش و کم را
 شناسد اندرونِ کاف و یم را
 جہانِ چند و چون زیرِ نگین کن
 بگردون ماہ و پروین را کمین کن
 ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز
 رهاں خود را ازین مکرِ شب و روز^۱

۱- زبور ، ص ۲۱۸ -

رومی

گر تو خواہی کت شقاوت کم شود
 جہد کن تا از تو حکمت کم شود
 حکمتے کز طبع آید وز خیال
 حکمتے بے فیضِ نورِ ذوالجلال
 حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک
 حکمتِ دینی بردِ فوقِ فلک^۲

بہرِ آن پیغمبر^۳ این را شرح ساخت
 ہر کہ خود بشناخت یزداں را شناخت^۳

توضیحات :

رومی نے حکمتِ دنیا اور حکمتِ دینی کا فرق بتاتے ہوئے
 کہا تھا : ”حکمتِ دینی بردِ فوقِ فلک“ (۲) - اقبال نے انسان کو
 یوں پیغام دیا :

و لیکن حکمتِ دیگر بیاسوز
 رہاں خود را ازین مکرِ شب و روز (۱)
 رومی کے ”فوقِ فلک“ (۲) کا اصل مفہوم ”مکرِ شب و روز“ (۱)
 سے رہائی میں بڑی خوبی سے ادا ہوا ہے -

۲ - مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۸ ، س ۹ ، ۸ -

۳ - مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۴ ، س ۳۱ -

۳۰

جہادِ زندگی - دوامِ حرکت

اقبال

کیشِ ما مانندِ موجِ تیزگام
اختیارِ جاہ و ترکِ مقام^۱

روسی

کاینِ تحرک شد تبرک را کلید
وز تحرک گردی ، اے دل مستفید^۲

چوب تجلی کرد اوصافِ قدیم
پس بسوزد وصفِ حادث را گلیم^۳

۱- پیام ، ص ۳۸ -

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۷ ، س ۹ -

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۵۹ ، س ۱۳ -

در وجودِ آدمی جان و روان

میرسد از غیب چون آبِ روان

هر زمان از غیب نونومی رسد

واز جهانِ تن بروی شومی رسد^۴

چون شگوفه ریخت ، میوه سر کند

چونکه تن بشکست ، جان سر بر کند^۵

چون ز خود رستی ، همه برهاش شوی

چونکه گفتی بنده ام ، سلطان شوی^۶

هم ز آتش زاده بودند آب فریق

جزوها را سوه کل باشد طریق^۷

چونکه هر جزوه بجوید ارتفاق

چون بود جانِ عزیز اندر فراق

گوید ، اے اجزای پستِ فرشیم

غربت من تلخ تر ، من عرشیم

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۴۵ ، س ۳۰ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۵۹ ، س ۱۴ -

۶- مثنوی : ۲ ، ص ۹۹ ، س ۲۱ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۲۰ ، س ۲۰ -

میلِ جان اندر حیات و درحی است
زانکہ جانِ لامکاں اصلِ وے است^۸

حال و قالے از ورایے حال و قال
غرقِ گشتہ در جہالِ ذوالجلال
غرقہ نے کہہ خلاصے بشادش
یا بجز دریا کسے بشنامدش^۹

عقل جزو از کل پذیرا نیستے
گر تقاضا بر تقاضا نیستے
چوں تقاضا بر تقاضا میرسد
موجِ آبِ دریا بر اینجا میرسد^{۱۰}

توضیحات :

اقبال کے الفاظ ”موج تیزگام“ ”اختیار جادہ“ اور ”ترکِ
مقام“ (۱) اسی لفظ ”تحرک“ (۲) کی تصویر اور تفسیر ہیں جو روسی
کے پیغام میں آیا ہے۔

۸- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۸ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۹- مثنوی : ۱ ، ص ۴۵ ، س ۲۵ -

۱۰- مثنوی : ۱ ، ص ۴۵ ، س ۲۶ -

جهادِ زندگی - حریتِ عمل

اقبال

عبد گردد یاوه در لیل و نهار
 در دلِ حر یاوه گردد روزگار
 عبد را تحصیلِ حاصلِ فطرت است
 وارداتِ جانِ او بے ندرت است
 دم بدم نو آفرینی کارِ حر
 نغمه پیهم تازه ریزد تارِ حر
 عبد را ایام زنجیر است و بس
 بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
 همتِ حر با قضا گردد مشیر
 حادثات از دستِ او صورت پذیر
 رفته و آینده در سوجودِ او
 دهرها آسوده اندر زودِ او^۱

۱- اسرار، ص ۸۳ -

رومی

بند بگسل ، باش آزاد ، اے پسر

چند باشی بندِ سیم و بندِ زر^۲

کنده تن را ز پای جاں بکن

تا کند جولان بگردِ این چمن^۳

اختیارے هست ما را در جہاں

حس را منکر نتانی شد عیار

اختیارِ خود بیس ، جبری مشو

رہ رہا کردی ، برہ آ ، کج مرو^۴

توضیحات :

رومی اور اقبال دونوں نے انسان کو دعوتِ عمل دی ہے کہ اپنی قوت اختیار کو استعمال کر کے اپنے ممکنات کو بروئے کار لائے۔ اس مقصد کے لیے رومی نے انسان کو ”آزاد“ (۲) ہو کر اور اقبال نے ”حر“ (۱) بن کر میدانِ عمل میں آنے کا پیغام دیا ہے۔

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۱۴ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۹ ، س ۳ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۹ ، س ۲۸ -

حکمتِ عالیہ

اقبال

بہ آن عقلے کہ داند بیش و کم را
 شناسد اندرونِ کاف و یم را
 جہانِ چند و چونِ زیرِ نگینِ کن
 بگردوں ماہ و پرویں را کمینِ کن
 و لیکن حکمتِ دیگر بیاموز
 رهاں خود را ازین مکرِ شب و روزا

روسی

گر تو خواهی کت شقاوت کم شود
 جہد کن تا از تو حکمت کم شود
 حکمتے کز طبع آید ، وز خیال
 حکمتے بے فیضِ نورِ ذوالجلال

حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک

حکمتِ دینی بردِ فوقِ فلک^۲

کالہ، حکمت کہ گم کردہ دل است

پیشِ اہلِ دل یقین آں حاصل است^۳

حکمتِ قرآن چو ضالہ، مومن است

ہر کسے در ضالہ، خود موقن است^۴

توضیحات :

یہاں اقبال نے ”حکمتِ دیگر“ (۱) کہہ کر علومِ ظنیہ کی نفی کی ہے۔ - روسی نے صاف کہا ہے :

حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک

حکمتِ دینی بردِ فوقِ فلک (۲)

”فوقِ فلک“ (۲) میں وہ حقیقت مضمحل ہے جسے اقبال نے ”مکرِ شب و روز“ (۱) سے رہائی کہا ہے۔

۲- مثنوی : ۲، ص ۱۲۸، س ۷، ۸ -

۳- مثنوی : ۲، ص ۱۱۵، س ۲۷ -

۴- مثنوی : ۲، ص ۱۲۳، س ۳۲ -

خودی - خدا اور خودی - خدا اور انسان

اقبال

اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چہ سودا در سرِ این مِشتِ خاک است^۱

خودی را زندگی ایجادِ غیر است
فراقِ عارف و معروف خیر است
ازو خود را بریدنِ فطرتِ ماست
تپیدن ، نارسیدنِ فطرتِ ماست
نہ او بے ما ، نہ ما بے او چہ حال است
فراقِ ما فراقِ اندر وصال است^۲

۱- زبور ، ص ۲۱۹ -

۲- زبور ، ص ۲۱۹ -

جدائی خاک را بخشد نگاہ

دهد سرمایہ کوھے بہ کاھے^۳

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش

و لیکت ہم بیالد از فراقش

فراقِ او چنان صاحب نظر کرد

کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد^۴

روسی

اتصالِ بے تکیّف ، بے قیاس

ہست رب الناس را با جانِ ناس^۵

آدم اصطرابِ اوصافِ علوست

وصفِ آدم مظهرِ آیاتِ اوست

ہر چہ دروے میناید عکسِ اوست

ہمچو عکسِ ماہ اندر آب جوست^۶

خلق را چون آب داں صاف و زلال

وندرو تابانِ صفاتِ ذوالجلال

۳- زبور ، ص ۲۲۰ -

۴- زبور ، ص ۲۲۱ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۸ ، س ۲۵ -

۶- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۸ ، س ۲۶ -

علمِ شان و عدلِ شان و لطفِ شان
چوں ستارہ چرخ در آبِ روان^۷

اینٹ خورشیدے نہاں در ذرہ
شیرِ نر در پوستینِ برہ
اینٹ دریاے نہاں در زیرِ گاہ
پا بریں کہ ، ہیں منہ با اشتباہ^۸

توضیحات :

رومی نے خدا کے ساتھ انسان کے رشتے کو ”اتصالِ بے تکلیف
بے قیاس“ (۴) کہا ہے۔ عین یہی حقیقت اقبال کے الفاظ میں ”فراق
اندر وصال“ (۲) ہے۔ چونکہ ”اتصال“ ہے اس لیے ”وصال“ ہے اور
پھر چونکہ یہ اتصال کیفیت اور قیاس کی گرفت سے باہر ہے اس لیے
”فراق“ ہے۔

۷- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۹ ، س ۶ ، ۷ -

۸- مثنوی ۱ ، ص ۵۱ ، س ۸ -

خودی - خود شکنی - خود نگری - خود شناسی

اقبال

بیا بر خویش پیچیدن بیاموز

به ناخن سینه کاویدن بیاموز

اگر خواهی خدا را فاش بینی

خودی را فاش تر دیدن بیاموز^۱

روسی

بهر این پیغمبر^۲ آن را شرح ساخت

کانکه خود بشناخت ، یزداں را شناخت^۲

اے خنک آنرا که ذات خود شناخت

اندر امنِ سرمدی قصرے بساخت^۳

۱- ارمغان ، ۱۵۴ -

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۴ ، س ۳۱ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۵ ، س ۱۹ تا ۲۱ -

در دروں یک ذرہ نورِ عارفی
 بہ بود از صد معترف ، اے صفی
 آنکہ آنرا چشمِ دل شد دیدہ بار
 دید خواہد چشمِ او عین العیاب
 با تواتر نیست قانع جانِ او
 بل ز چشمِ دل رسد ایقانِ او^۳

منگر این را کہ حقیری یا ضعیف
 بنگر اندر ہمتِ خود ، اے شریف^۵

توضیحات :

رومی کے الفاظ ”بنگر اندر ہمتِ خود“ (۵) میں خود نگری اور
 خود شناسی کا پورا پیغام موجود ہے۔

۳- مشنوی : ۶ ، ص ۳۱۷ ، س ۱۹ تا ۲۱ -

۵- مشنوی : ۳ ، ص ۱۵۹ ، س ۳۳ -

خودی - خود شناسی و خود نگری

اقبال

بخود رس ، از سرِ ہنگامہ برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز^۱

رومی

اے خنک آنرا کہ ذاتِ خود شناخت
اندر امنِ سرمدی قصرے بساخت^۲

این تو کے باشی کہ تو آن اوحدی
کہ خوش و زیبا و سرمستِ خودی
مرغِ خویشی ، صیدِ خویشی ، دامِ خویش
سورِ خویشی ، فرشِ خویشی ، بامِ خویش

۱- زبور ، ص ۲۱۶ -

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۵ ، س ۲۰ -

جوهر آن باشد که قائم باخود است
 آن عرض باشد که فرع او شد است
 گر تو آدم زاده ای چو او نشین
 جمله ذرات را در خود بهیمن
 چیست اندر خم که اندر نهر نیست
 چیست اندر خانه کاندلر شهر نیست
 این جهان خم است و دل چو جوئے آب
 این جهان حجره است و دل شهر عیجاب^۳

اقبال

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر
 در دلِ خود عالمِ دیگر نگر
 در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی
 وقت را مثلِ خطی پنداشتی
 باز با پیمانہ لیل و نهار
 فکر تو پیمود طولِ روزگار
 وقت را مثلِ مکاب گسترده ای
 امتیازِ دوش و فردا کرده ای

اے جو بو رم کردہ از بستانِ خویش
 ساختی از دستِ خود زندانِ خویش^۴

روسی

لامکانے کہ درو نورِ خداست
 ماضی و مستقبل و حالش کجاست
 ماضی و مستقبلش نسبت بہ دوست
 ہر دو یک چیزند و پنداری کہ دوست^۵

جملہ تلوینہا ز ساعت خواستست
 رست از تلوین کہ از ساعت برست
 چون ز ساعت ساعتے پیروں شوی
 چون نمانی محرمِ بیچوون شوی
 ساعت از بے ساعتی آگاہ نیست
 زانکہ آنسو جز تحیّر راہ نیست^۶

این جہاں زندان و ما زندانیاں
 حفرہ کن زندان و خود را وا رہاں^۷

۴- اسرار، ص ۸۰، ۸۲ -

۵- مثنوی: ۳، ص ۱۵۵، س ۱۷ -

۶- مثنوی: ۳، ص ۱۷۰، س ۲۳ تا ۲۵ -

۷- مثنوی: ۱، ص ۲۲، س ۳۰ -

توضیحات :

روسی نے آس نفس کو 'زندانی' (۷) کہا ہے جو خود شناس نہ ہو۔ اقبال نے بھی ایسے انسان سے یوں خطاب کیا ہے : 'ساختی از دستِ خود زندانِ خویش' (۳) ، یعنی خود شناسی اور خود نگری نہ ہو تو گویا انسان اپنے ہاتھوں اپنے آپ کو ایک زندان کا اسیر بنائے ہوئے ہے جو عدمِ معرفتِ نفس سے یا اقبال کی اصطلاح میں خودی کے بیدار نہ ہونے سے بنا ہے۔

خودی - خود نگری - شعورِ انا

اقبال

اگر گوئی کہ ”من“ وہم و گمان است
 نمودش چون نمودِ این و آن است
 بگو با من کہ داراے گمان کیست ؟
 یکے در خود نگر، آن بے نشان کیست ؟^۱

رومی

ہیں مکن تعجیل ، اول نیست شو
 چون غروب آری برآ از شرقِ نو
 از انساے در ازل دل تنگ شد
 زین انادل بیخود و جان دنگ شد

۱- زبور ، ص ۲۳۷ -

آن انائے سرد گشت و ننگ شد
 این انا خم داده همچون چنگ شد
 زان انائے بی انا خوش گشت جان
 شد جہاں او از انائے بے جہاں
 از انا چون رست ، شد اکنوں انا
 آفریب بر آب انائے بی عنای
 کو گریز آب و انا اندر پیش
 می دود چون دید وے را بے ویش
 طالبِ اوی ، نگرده طالبت
 چوں بمردی طالبت شد مطلبت
 زندہ ، کے مرده شو شوید ترا
 طالبی ، کے مطلبت جوید ترا
 اندرین بحث ار خرد رہ ہیں بدے
 فخر رازی رازدار دیں بدے
 لیک چوں سن لم یذق لم یدر بود
 عقل و تخیلات او حیرت فزود
 کی شود کشف از تفکر این انا
 آن انا مکشوف شد بعد از فنا
 میفتد این عقل ہا در افتقاد
 در مغایگی حاصل و اتحاد^۲

توضیحات :

رومی کے الفاظ ”برآ از شرق نو“ (۲) ”خود نگری“ (۱) کی صحیح راہ اور روش بتاتے ہیں جس کی طرف اقبال نے ان الفاظ میں اشارہ کیا ہے : ”یکے در خود نگر“ (۱) -

خودی - خود نگری - ظاہر و باطن

اقبال

اسرارِ ازل جوئی ، بر خود نظرے واکن
یکتائی و بسیاری ، پنهانی و پیدائی^۱

رومی

پس بصورتِ عالمِ اصغر توئی
پس بمعنیِ عالمِ اکبر توئی
ظاہرا آبِ شاخِ اصلِ میوہ است
باطناً بہرِ ثمر شد شاخِ هست
گر نبودے میل و امیدِ ثمر
کے نشاندے باغباں بیخِ شجر
پس بمعنیِ آن شجر از میوہ زاد
گر بصورت از شجر بودش نہاد

۱- پیام ، ص ۲۰۰ -

گر بصورت من ز آدم زاده ام

من به معنی جَدِ جَدِ افتاده ام

پس ز من زائیده در معنی پدر

پس ز میوه زاد در معنی شجر^۲

آدم اصطرابِ گردونِ علوست

وصفِ آدمِ مظهرِ آیاتِ اوست

هر چه در وے میناید عکسِ اوست

همچو عکسِ ماه اندر آب جوست^۳

خلق را چون آب داں صاف و زلال

وندرو تابانِ صفاتِ ذوالجلال

علمِ شان و عدلِ شان و لطفِ شان

چون ستاره چرخ در آبِ روان^۴

زانکه ظاهر خاک اندوه و بکاست

در درونش صد هزاران قندهاست

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۴ ، س ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۴ ، ۳۵ -

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۸ ، س ۲۶ -

۴- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۹ ، س ۶ ، ۷ -

ظاہرِش از تیرگی افغانِ کنار

باطنِ او گلستان در گلستان^۵

پس بصورت آدمی فرعِ جہاں

در صفت اصلِ جہاں این را بدان

ظاہرِش را پشہ^۶ آرد بچرخ

باطنِش باشد محیطِ ہفت چرخ^۷

اینت خورشیدِ نہاں در ذرہ

شیرِ نر در پوستینِ برہ

اینت دریائے نہاں در زیرِ گاہ

پا بریں کہ ، ہیں منہ با اشتباہ^۸

توضیحات :

اقبال کے شعر (۱) میں اجمال ہے جو غزل کے اسلوبِ بیان کا تقاضا ہے۔ رومی کے اشعار (۲ تا ۶) مثنوی کے ہیں اور ان میں یہی مضمون تفصیل کی صورت میں بیان ہوا ہے۔ اقبال کے الفاظ رومی کے الفاظ کے ساتھ کامل توافق رکھتے ہیں۔ اقبال نے کہا ہے ”پیدائی“ (۱) ، رومی کے الفاظ ہیں: ”بصورت“ (۲ ، ۵) ”ظاہرا“ (۲)

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۲ ، س ۱۸ ، ۲۳ -

۶- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۶ ، س ۱۵ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۵۱ ، س ۳ ، ۸ -

”ظاہر“ (۴، ۵) - اقبال نے کہا ہے: ”پنہانی“ (۱) - روسی کے الفاظ ہیں: ”بمعنی“ اور ”باطناً“ (۲) ”در درونش“ (۴) ”باطن“ (۴، ۵) اور اسی ذیل میں ہے ”در صفت اہلِ جہاں“ اور ”محیطِ ہفت چرخ“ (۶) ”خورشیدِ نہاں در ذرہ“ ”شیرِ نر در پوستینِ بترہ“ اور ”دریاے نہاں در زیرِ کاہ“ - اقبال نے کہا ہے ”یکتائی“ (۱) - روسی کے اشعار میں یہ مفہوم ان لفظوں میں ادا ہوا ہے: ”عالمِ اصغر“ ”شاخ“ ”پیخِ شجر“ ”فرعِ جہاں“ اور ”ذرہ“ (۵) - اقبال نے لفظ ”بسیاری“ لا کر جو مفہوم ادا کیا ہے اس کے لیے روسی کے اشعار میں ہے: ”عالمِ اکبر“ (۱) ”گردونِ علو“ (۳) ”علمِ شان و عدلِ شان و لطفِ شان“ ”صد ہزاراں قندھا“ ”گلستانِ در گلستان“ (۴) ”خورشیدِ نہاں“ ”دریاے نہاں“ (۵) - یہ چند اہم اور نمایاں حیثیت کے الفاظ ہیں جن کی نشان دہی کی گئی ورنہ مندرجہ اشعار میں اور دوسرے الفاظ بھی موجود ہیں جو اسی سیاق میں آئے ہیں -

خودی - ممکناتِ خودی کا تحقق

اقبال

آزمایید صاحبِ قلبِ سلیم
 زورِ خود را از مہماتِ عظیم
 ممکناتِ قوتِ مردانِ کار
 گردد از مشکل پسندی آشکار^۱

رومی

چوں ز غم شادیت افزودن گرفت
 روضہٴ جانت گل و سوسن گرفت
 آنچه خوف دیگران آن امن تست
 بط قوی از بحر و مرغِ خانہ سست^۲

۱- اسرار، ص ۵۵ -

۲- مثنوی: ۲، ص ۱۰۰، س ۱۴، ۱۵ -

ربنخ گنج آمد که رحمتها دروست

مغز تازه شد چو بخراشید پوست^۳

آن بهاران مضمهر است اندر خزان

در بهار است آن خزان مگریز از آن^۴

من عجب دارم ز جویای صفا

کو رمد در وقت صیقل از جفا^۵

ربنخ و غم را حق پی آن آفرید

تا بدین ضد خوشدلی آید پدید^۶

قند شادی میوه باغ غم است

این فرح زخم است و آن غم مرهم است^۷

زندگی در مردن و در محنت است

آب حیوان در درون ظلمت است^۸

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۳ ، س ۴۰ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۳ ، س ۴۲ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۱ ، س ۳۶ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۲۳ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۷ ، س ۲۲ -

۸- مثنوی : ۶ ، ص ۴۲۳ ، س ۳۹ -

همچنانکه ذوقِ آبِ بانگِ الست

در دلے هر مومنے تا حشر هست

تا نباشد در بلا شای اعتراض

نے ز امر و نہی حق شاں اعتراض

لقمہ، تلخے چو شکر میشود

خار ریحاں ، سنگ گوهر میشود^۹

گر بلا آید ترا ، اندہ مبر

ور زیاں بینی ، غمِ او را مخور

کان بلا دفعِ بلا ہائے بزرگ

واں زیاں منعِ زیانہای سترگ

راحتِ جاں آمد اے جاں فوتِ مال

مال چوں جمع آمد ، اے جاں شد وبال^{۱۰}

توضیحات :

نفسِ انسانی کو اپنے ممکنات کے بروئے کار لانے میں جن

مشکلات کا سامنا کرنا پڑتا ہے ، روسی نے انہیں ”جفائے صیقل“ (۵)

کہا ہے جس کا مقصد ”صفا“ (۵) پیدا کرنا ہے۔ اقبال نے اسی

کیفیت کو نفس کی ”مشکل پسندی“ سے تعبیر کیا ہے۔ شعر (۸)

میں روسی نے کہا ہے :

”زندگی در مردن و در محنت است“

۹- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۴ ، س ۲۵ ، ۲۶ -

۱۰- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۳۸ ، ۳۹ -

خودی - جان و تن - جسم و روح

اقبال

تن و جان را دوتا گفتن کلام است

تن و جان را دوتا دیدن حرام است

بجان پوشیده رمز کائنات است

بدن حالے ز احوال حیات است

عروس معنی از صورت حنا بست

نمود خویشت را پیرایه ها بست

حقیقت روے خود را پرده باف است

که او را لذت دل انکشاف است

۱- زبور، ص ۲۱۶، ۲۱۷ -

روسی

بساده از ما مست شد نے ما ازو

قالب از ما هست شد نے ما ازو^۲

توضیحات :

روسی نے ”قالب“ (۲) کہا ہے ، اقبال نے ”تن“ (۱) - روسی کے الفاظ ”از ما“ (۲) میں اشارہ روح کی طرف ہے جسے اقبال نے لفظ ”جان“ (۱) لا کر واضح کر دیا ہے -

۴۰

خودی - روح - انسانی اور عالم - مادی - دل اور
جہان - آب و گل

اقبال

بروں از خویش می بینی جہاں را
در و دشت و یم و صحرا و کان را
جہان - رنگ و بو گلدستہء ما
ز ما آزاد و ہم وابستہء ما
خودی او را بہ یک تار - نگہ بست
زمین و آسمان و سہر و مہ بست
جہاں غیر از تجلی ہاے ما نیست
کہ بے ما جلوہء نور و صدا نیست

۱- زبور ، ص ۲۱۲ ، ۲۱۳ -

رومی

باغِ ہا و سبزہ ہا در عینِ جاں
 بر برونِ عکسش چو در آبِ رواں
 آبِ خیالِ باغِ باشد اندر آب
 کہ کند از لطفِ آبِ آن اضطراب
 باغِ ہا و میوہ ہا اندر دل است
 عکسِ لطفِ آن برینِ آب و گل است
 گر نبودے عکسِ آبِ ستر و سرور
 پس نخواندے ایزدش دارالغرور
 این غرورِ آنست یعنی اینِ خیال
 ہست از عکسِ دل و جانِ رجال^۲

توضیحات :

اقبال نے ”بروں از خویش“ (۱) کہا ہے جبکہ رومی کے الفاظ ہیں ”بر برون“ (۲)۔ پھر اقبال نے ”خویش“ کہا، مگر اسی حقیقت کی طرف اشارہ کیا ہے جسے رومی نے ”عین جان“ (۲) قرار دیا ہے۔ اقبال کے اشعار میں ”در و دشت و یم و صحرا و کان“ (۱) رومی کے الفاظ ”باغہا و سبزہ ہا“ (۲) اور ”باغہا و میوہ ہا“ (۲) کے مقابل ہے اور ”رنگ و بو“ (۱) رومی کے الفاظ ”آب و گل“ (۲) کے مقابل۔

خودی - روح اور کائنات کا باہمی رشتہ - دل کا رشتہ جہانِ آب و گل سے

اقبال

خودی تعویذِ حفظِ کائنات است
 نخستین پرتوِ ذاتش حیات است
 حیات از خوابِ خوش بیدار گردد
 درونش چو یکے بسیار گردد
 نہ او را بے نمودِ ما کشودے
 نہ ما را بے کشودِ او نمودے^۱

رومی

این جہاں مُخم است و دل چوں جوئے آب
 این جہاں حجرہ است و دل شہرِ عجاب^۲

۱- زبور، ص ۲۲۳ -

۲- مشنوی : ۴، ص ۲۲۹، ص ۱۱ -

توضیحات :

اقبال کے اشعار میں ”یکے“ اور ”بسیار“ (۱) ، رومی کے الفاظ ”خم“ اور ”جوئے آب“ اور ”حجرہ“ اور ”شہر“ (۲) سے ہم آہنگ ہے۔

خودی - زورِ خودی

اقبال

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است
 پس به قدر استواری زندگی است
 قطره چون حرفِ خودی از بر کند
 هستی بے مایه را گوهر کند

سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت
 همت او سینۀ گلشنِ شگفت
 چون زمین بر هستی خود محکم است
 ماه پابندِ طوافِ پیهم است
 هستی سهر از زمین محکم تر است
 پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است

چوں خودی آرد بہم نیروے زیست
سی کشاید قلزمے از جوے زیست^۲

رومی

از علی^۴ میراث داری ذوالفقار
بازوے شیرِ خدا هستت ، بیار^۳

زین ہمرہانِ سست عناصرِ دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستاخم آرزوست^۳

۲- اسرار ، ص ۱۵ -

۳- مثنوی : ۵ ، ۳۲۱ ، س ۳۷ -

۴- دیوان ، بیت شماره ، ۴۶۳ -

خودی - سخت کوشی اور صلابت

اقبال

اے کہ، سی خواہی ز دشمن جاں بری
از تو پرسم قطره ای یا گوہری^۱

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش

میشود از وے دو عالم سستنیر
ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

در صلابت آبروے زندگی ست
ناتوانی ، ناکسی ، ناپختگی ست^۲

۱- اسرار ، ص ۶۲ -

۲- اسرار ، ص ۶۳ -

رومی

چون نبی السیف بوده است آن رسول
 اَمّتِ او صفدرانند و فحول
 مصلحت در دینِ ما جنگ و شکوہ
 مصلحت در دینِ عیسیٰ غار و کوہ
 مصلحت دادہ است ہر یک را جدا
 مصلحت جو ، گر توئی مردِ خدا^۳

توضیحات :

رومی کے اشعار میں ”صفدران و فحول“ (۳) اور ”جنگ و شکوہ“ (۴) الفاظ آئے ہیں اور حضور پیغمبر اکرمؐ کے لیے حدیثِ نبوی سے مستخرج الفاظ ”نبی السیف“ (۳) آئے ہیں۔ اقبال نے ”سخت کوشی“ اور ”سخت گیری“ ، ”پختگی“ اور ”صلابت“ (۲) کا ذکر کیا ہے۔ یہ صفات رومی کے بیان کردہ اوصاف کا تجزیہ ہیں۔

خودی - ضعفِ خودی

اقبال

در صلابت آبروے زندگی است
 ناتوانی ، ناکسی ، ناپختگی است^۱

تقدیر کے قاضی کا یہ فتویٰ ہے ازل سے
 ہے جرمِ ضعیفی کی سزا مرگِ مفاجات^۲

روسی

چوں نبی السیف بودہ است آن رسول^۳
 امتِ او صفدرانند و فحول
 مصلحت در دینِ ما جنگ و شکوہ
 مصلحت در دینِ عیسیٰ غار و کوہ

۱- اسرار ، ص ۶۴ -

۲- بال ، ص ۲۱۰ -

مصلحت دادہ است ہر یک را جدا
مصلحت جو، گر توئی مردِ خدا^۳

زین ہمرہانِ سست عناصر^۴ دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست^۵

توضیحات :

اقبال کے الفاظ ”ناتوانی“ (۱) اور ”ضعیفی“ (۲) کے پس منظر
میں وہ تصور کارفرما ہے جو رومی کے اس مصرعے میں ہے :
”زین ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت“ (۳)

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۵۹ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۴- ’اسرارِ خودی‘ کے شروع میں اور ’جاوید نامہ‘ (ص ۱۲) میں رومی کا

یہ شعر اسی لفظ کے ساتھ ہے - مثنوی کے بعض نسخوں میں اس لفظ

کے بجائے ”سست عنانم“ ہے -

۵- دیوان ، بیت شمارہ ۴۶۳ -

خودی - ترکِ خوف و بیم

اقبال

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو

قوتِ خوابیده‌ای ، بیدار شو^۱

تا عصای لا اله داری بدست

هر طلسمِ خوف را خواهی شکست

هر که حق باشد چو جان اندر تنش

خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینهٔ او راه نیست

خاطرش مرعوبِ غیر الله نیست^۲

۱- رموز ، ص ۱۱۴ -

۲- اسرار ، ص ۴۷ -

روسی

گر تو خواهی کت شقاوت کم شود
 جهد کن تا از تو حکمت کم شود
 حکمتی کز طبع آید وز خیال
 حکمتی بے فیض نور ذوالجلال
 حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک
 حکمتِ دینی برد فوقِ فلک^۳

خاک زلف بر دیده حس بین خویش
 دیده حس دشمن عقل است و کیش
 دیده حس را خدا اعماش خواند
 بت پرستش خواند و ضد ماش خواند
 آنکه او کف دید و دریا را ندید
 زانکه حالے دید و فردا را ندید^۴

غیر آب زنجیر زلف دلبرم
 گر دو صد زنجیر آری ، بر درم^۵

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۸ ، س ۷ ، ۸ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۳ ، س ۳۳ ، ۳۵ -

۵- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۱ ، س ۱۲ -

گفت آخر از خدا شرمے بدار
 می کشی ایب بے گنہ را زار زار
 گفت از چوب خدا ایب بنده اش
 می زند بر پشت دیگر بنده خوش^۶

هیبت منه بر پایم ایب زنجیر را
 کہ دریدم سلسله^۷ تدبیر را^۷

عقلها زین سر بود پیروں ز در
 زهره^۸ وهم ار بدرد گو بدر
 قوس^۹ موئے نیست اندر پیش عشق
 جمله قربانند اندر کیش^{۱۰} عشق^{۱۰}

توضیحات :

اقبال نے ”اغیار“ (۱) کہا ہے ، روسی نے ”غیر“ (۵) - روسی

کا شعر ہے :

غیرِ آب زنجیر زلف دلبرم
 گر دو صد زنجیر آری ، بر درم

۶- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۱ ، س ۲۳ -

۷- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۱ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۸- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۵ ، س ۳۹ ، ۴۰ -

”برِ درم“ (۵) میں ترکِ خوف و بیم ہے اور اس قوت کے بروئے کار آنے کا مظاہرہ ہے جس کی طرف اقبال نے ”قوتِ خوابیدہ“ (۱) کے الفاظ میں اشارہ کیا ہے۔ رومی کا شعر (۸) اسی قوت کی بیداری کا ترجمان ہے۔

خودی - قوت و استیلا

اقبال

زندگانی قوتِ پیدااسته
 اصلِ او از ذوقِ استیلاست
 ناتوانی زندگی را رهزن است
 بطنش از خوف و دروغ آبستن است
 با توانائی صداقت توأم است
 گر خود آگاهی، همین جام جم است
 زندگی کشت است و حاصل قوت است
 شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است
 مدعی گر مایه‌دار از قوت است
 دعوی او بے نیاز از حجت است
 باطل از قوت پذیرد شأنِ حق
 خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زهر کوثر می شود

خیر را گوید شرے ، شر می شود^۱

رومی

چون نبی السیف بوده ست آن رسول^۲

آمتِ او صفدرانند و فحول

مصلحت در دینِ ما جنگ و شکوہ

مصلحت در دینِ عیسیٰ غار و کوه

مصلحت داده است هر یک را جدا

مصلحت جو ، گر توئی مردِ خدا^۲

توضیحات :

اقبال نے ”قوت“ (۱) ، ”ذوقِ استیلا“ (۱) اور ”توانائی“ (۱)

اور ”صداقت“ (۱) کا ذکر کر کے صفات کی طرف اشارہ کیا ہے ۔

رومی کے بیان میں بیشتر موصوف مذکور ہیں : ”صفدران“ (۲)

”فحول“ (۲) ”مردِ خدا“ (۲) ۔ رومی نے اس سیاق میں قوت و

جلالتِ رسولِ اکرم کی طرف توجہ دلانے کے لیے حدیثِ نبوی

۱- اسرار ، ص ۵۵ تا ۵۷ ۔

۲- مثنوی : ۶ ، ص ۳۵۹ ، ص ۳۴ ، ۳۵ ۔

”انا نبی السیف“ (۲) کی تلمیح استعمال کی ہے اور جہاد کی خصوصیات،
 ”جنگ و شکوہ“ (۲) کا ذکر کیا ہے۔ اقبال نے یہاں چونکہ حق
 اور باطل دونوں کے حوالے سے قوت و توانائی کی اہمیت بتائی ہے
 اس لیے مطلق طور پر قوت اور اس کے لوازم کو بنیاد بنایا ہے۔

خودی - قوت و استیلائے حق

اقبال

زندگانی قوتِ پیداستے
 اصلِ او از ذوقِ استیلاستے
 زندگی کشت است و حاصل قوت است
 شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است^۱

روسی

هو پیمبر فرد آمد در جہاں
 فرد بود و صد جہانش در نہاں
 عالمِ کبریٰ بقدرتِ سیخره کرد
 کرد خود را در کہن نقشے نورد

۱- اسرار، ص ۵۵، ۵۶ -

اہلہانش فرد دیدند و ضعیف

کے ضعیف است آنکہ با شہ شد حریف^۲

این جہادِ اکبر است ، آن اصغر است

ہر دو کارِ رستم است و حیدر است^۳

ہر کہ ترسید از حق و تقویٰ گزید

ترسد از وے جن وانس و ہر کہ دید^۴

قطب شیر و صید کردن کارِ او

باقیانِ خلقِ باقی خوارِ او^۵

توضیحات :

اس موضوع کے بیان میں اقبال کے مندرجہ اشعار میں ”قوت و استیلا“ (۱) الفاظ آئے ہیں۔ روسی کے اشعار میں لفظ ”قدرت“ (۲) استعمال ہوا ہے۔ باقی دوسرے اشعار میں قوت و قدرت کے مظاہر اور مناسبات کا ذکر ہے۔ اقبال نے ”قوت“ (۱) کو ”رزمِ حق و باطل“ (۱) کہا ہے۔ روسی کے شعر (۳) میں اس طرح کی تعمیم قوت کے جسمانی اور روحانی، سادی اور معنوی مظاہر کے لیے ”رستم“ (۳) اور ”حیدر“ (۳) کی تلمیحات میں موجود ہے۔

۲- مثنوی : ۱، ص ۵۱، س ۹، ۱۰ -

۳- مثنوی : ۵، ص ۳۴۳، س ۱۰ -

۴- مثنوی : ۱، ص ۳۱، س ۱ -

۵- مثنوی : ۵، ص ۳۱۸، س ۲۷ -

خودی اور مرگ

اقبال

ازاں مرگے کہ می آید چہ پاک است
 خودی چون پختہ شد از مرگ پاک است
 ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من
 دلِ من ، جانِ من ، آب و گلِ من
 ز کارِ عشق و مستی برفتادن
 شرارِ خود بہ خاشاکے ندادن
 ترا این مرگ ہر دم در کمین است
 بترس ازوے کہ مرگِ ما ہمین است

خودی چون پختہ گردد ، لازوال است
 فراقِ عاشقانِ عینِ وصال است

شرر را تیز بالے میتوان داد
 تپید لایزالے می توان داد
 دوام حق جزاے کار او نیست
 کہ او را این دوام از جستجو نیست
 دوام آب به کہ جان مستعارے
 شود از عشق و مستی پایدارے^۲

روسی

از جمادی مردم و نامی شدم
 وز نما مردم ، بچوان سرزدم
 مردم از حیوانی و آدم شدم
 پس چه ترسم ، کے ز مردن کم شدم
 حملہ دیگر پیرم از بشر
 تا برآرم از ملایک بال و پر
 وز ملک ہم بایدم جستف رغو
 کل شیء ہالک ، الا وجہہ
 بار دیگر از ملک قرباب شوم
 آنچه اندر وہم ناید آب شوم

پس عدم گردم ، عدم چون ارغنون
گویدم کانا الیه راجعون^۳

بادِ تند است و چراغی ابترے
زو بگیرانم چراغی دیگرے
تا بود کز هر دو یک وا می شود
گر ببادی آں چراغ از جا رود
همچو عارف کز توفی ناقص چراغ
شمع دل افروخت از بهر فراغ
تا که روزی آید بمیرد ناگهان
پیش چشم خود نهد او شمع جان^۴

این همه مردن نه مرگ صورت است
این بدن مر روح را چون آلت است
ای بسا خامی که ظاهر خویش ریخت
لیک نفس زنده آن جانب گریخت
آتش بشکست و رهزن زنده ماند
نفس زنده است ، ارچه مرکب خون فشاند
اسپ کشت و راه او رفته نشد
جز که خام و زشت و آشفته نشد

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۹ ، س ۳۷ ، ۳۸ - ص ۲۰۰ ، س ۲ ، ۱ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۶ ، س ۲ - ۴ -

کز بہ ہر خونریزی گشتہ شہید
 کافر کشتہ بدے ہم بوسعید
 اے بسا نفس شہید معتمد
 مردہ در دنیا چو زندہ میرو
 نفس رهن مرد و تن کہ تیغ اوست
 هست باقی در کف آں غزوہ دوست
 نفس چون مبدل شود این تیغ تن
 باشد اندر دست صنع ذوالمنف ۵

صورت تن گو برو ، من کیستم
 نقش کم ناید ، چو من باقیستم
 چون نفخت بودم از لطف خدا
 فتح حق باشم ز نامے تن جدا ۶

تو از اب روزے کہ در هست آمدی
 آتشے یا خاک یا بادے بدی
 گر بدان حالت ترا بودے بقا
 کے رسیدے مر ترا این ارتقا

۵- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۳ ، س ۲۷ - ۳۱ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۰ ، س ۲۱ ، ۲۲ -

ار مبدل هستیِ اول نماند
 هستیِ بہتر بجائے آن نشانده

بے حجابت باید آن ، اے ذولباب
 مرگ را بگزیب و بر در آن حجاب
 نے چناں مرگے کہ در گورے روی
 مرگ تبدیلے کہ در نورے روی^۸

بلکہ خواہانِ اجل چوں طفل شیر
 نہ ز رنجے کہ ترا دارد اسپر
 مرگ جو باشی ولے در عجز و رنج
 بلکہ بینی در خرابِ خانہ گنج^۹

آن یکے میگفت ، خوش بودے جہاں
 گر نبودے باکِ مرگ اندر میاں
 آن دگر گفت ، ار نبودے مرگ ہیچ
 کہ نیرزیدے جہاںِ پیچ پیچ

۷- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۲ ، س ۳ ، ۲ -

۸- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۳ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۹- مثنوی : ۴ ، ص ۲۵۶ ، س ۲۰ -

خرمنی بودی بدشت افراشته
 مهمل و ناکوفته بگذاشته
 مرگ را تو زندگی پنداشتی
 تخم را در خاکِ شوره کاشتی^{۱۰}

پای در دریا منہ کم گو از آب
 بر لب دریا خمش کن لب گزان
 گرچه صد چون من ندارد تاب بحر
 لیک من نشکیم از غرقاب بحر
 جان و عقل من فدای بحر باد
 خونبهای عقل و جان این بحر داد
 تاکه پیام میروود رانم درو
 چوب نماند پا چو بطانم درو^{۱۱}

من غلام آنکه نفروشد وجود
 جز بدان سلطان بافضال وجود
 من غلام آب من همت پرست
 که بغیر کیمیا نارد شکست^{۱۲}

۱۰- مثنوی : ۵ ، ص ۳۰۹ ، س ۳ ، ۲ -

۱۱- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۰ ، س ۳ ، ۲ -

۱۲- مثنوی : ۵ ، ص ۲۸۷ ، س ۲ ، ۱ -

عاشقان در سیلِ تیز افتاده اند
 بر قضای عشق دل بنہادہ اند
 ہمچو سنگِ آسیا اندر مدار
 روز و شب گردان و نالان بیقرار
 گردشش بر جوئے جویاں شاہد است
 تا نگوید کس کہ آن جو را کد است
 گر نمی بینی تو جو را در کمین
 گردشِ دولابِ گردونی بیب ۱۳

جسمِ ہا چورِ کوزہ ہاے بستہ سر
 تاکہ در ہر کوزہ چبود آبِ نگر
 کوزہ آبِ تن پر از آبِ حیات
 کوزہ آبِ تن پر از زہر ممات ۱۳

توضیحات :

رومی نے موت کے بعد بقا کی طرف اشارہ یوں کیا ہے :
 ”برآرم از ملایک بال و پر“ (۳) اور :
 بار دیگر از ملک قرباں شوم
 آنچہ اندر وہم ناید آبِ شوم (۳)

۱۳ - مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۶ ، س ۱۳ ، ۱۴ -

۱۴ - مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۲ ، س ۱۲ ، ۱۳ -

اس بلند پروازی کا راز ہے ”عشق و مستی“ جسے اقبال نے آشکار
کر دیا ہے :

دوام آن بہ کہ جان مستعارے

شود از عشق و مستی پایدارے (۲)

روسی نے جس ”چراغِ دیگرے“ (۳) ”شمعِ دل“ (۴) اور ”شمعِ جان“

(۴) کے روشن کرنے کا ذکر کیا ہے وہ اسی ”عشق و مستی“ (۲) کا

فروغ ہے -

خودی کا مستقبل

اقبال

جہاتِ یکسر مقامِ آفلین است
 درین غربت سرا عرفانِ ہمین است
 دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست
 نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست
 نگہ دارند اینجا آرزو را
 سرور و ذوق و شوقِ جستجو را
 خودی را لازوالے میتوان کرد
 فراقے را وصالے میتوان کرد^۱

بہ بجرش گم شدن انجامِ ما نیست
 اگر او را تو در گیری فنا نیست

۱- زبور، ص ۲۳۱ -

خودی اندر خودی گنجد محال است

خودی را عین خود بودن کمال است^۲

اگر سائیم ، گردان جام ساقی ست

به بزمش گرمی هنگامه باقی ست

مرا دل سوخت بر تنهایی او

کنم سامان بزم آرائی او

مشال دانه می کارم خودی را

برای او نگه دارم خودی را^۳

روسی

گوهر جان چون وراے فصله است

خوی او این نیست خوے کبریاست^۴

هر کسے کو دور ماند از اصل خویش

باز جوید روزگار وصل خویش^۵

۲- زبور ، ص ۲۲۲ -

۳- زبور ، ص ۲۴۲ -

۴- مشنوی : ۶ ، ص ۳۵۳ ، س ۲ -

۵- مشنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۲ -

بے تعلق نیست مخلوقے بدو

آن تعلق هست بیچوں ، اے عمو

زانکہ وصل و فصل نبود در رواں

غیر فصل و وصل نندیشد گہاں

غیر فصل و وصل پے بر از دلیل

لیک پے بردن نیندیشد علیل

پے پیاپے می پر از دوری ز اصل

تارگِ مردیت آرد سوے وصل

این تعلق را خرد چون راه برد

بستهٔ فصل است و وصل است این خرد

توضیحات :

رومی نے روحِ انسانی کا مستقبل ان الفاظ میں بتایا ہے :

گوہر جاں چوں وراے فصل ہاست

خوی او این نیست خوی کبریاست (م)

اقبال نے بقائے روح کی توجیہ یوں کی ہے :

اگر مائیم ، گرداں جامِ ساقی است

بہ بزمش گرمیِ ہنگامہ باقی است (م)

اور کہا ہے : ”برائے او نگہ دارم خودی را“ (۳) - اقبال کے یہ حکیمانہ اور فنکارانہ الفاظ رومی کے اس قول کی نہایت پُرمعنی اور دلکش تفسیر ہیں کہ روح کی اصل حقیقت انفصال و انقطاع سے ماوراء ہے اور اس کا یہ وصف اس کی اپنی صفت نہیں ، ذاتِ کبریا کا پرتو ہے - اسی نکتے کو اقبال نے یوں بیان کیا ہے :

”اگر او را تو در گیری ، فنا نیست“ (۲)

خیر و شر - ذوقِ ترک و اختیار

اقبال

در گذشتم از سجود اے بے خبر
 ساز کردم ارغنونِ خیر و شر
 تا نصیب از دردِ آدم داشتم
 قهرِ یسار از بهرِ او نگذاشتم
 شلعه‌ها از کشت زارِ من دمید
 او ز مجبوری به مختاری رسید
 زشتیِ خود را نمودم آشکار
 با تو دادم ذوقِ ترک و اختیار^۱

بے نیاز از نیش و نوشِ من گذر
 تا نگردد نامه ام تاریک تر^۲

۱- جاوید ، ص ۱۵۸ ، ۱۵۹ -

۲- جاوید ، ص ۱۵۹ -

رومی

پس بدِ مطلق نباشد در جہار
 بد بہ نسبت باشد ، این را ہم بدان
 در زمانہ ہیچ زہر و قند نیست
 کہ یکے را با دگر پیوند نیست
 ہر یکے شد با دگر یک پائے بند
 سر یکے را زہر و دیگر را چو قند
 زہرِ ماراں ، سار را باشد حیات
 نسبتش با آدمی باشد ممات
 خلقِ آبی را بود دریا چو باغ
 خلقِ خاکی را بود آن درد و داغ^۳

صورتِ ہر نعمتی و زحمتی
 ہست این را دوزخ ، آنرا جنتی^۴

چوں عدو نبود ، جہاد آمد محال
 شہوت ار نبود ، نباشد امثال
 صبر نبود ، چوں نباشد میلِ تو
 خصم چوں نبود چہ حاجت خیلِ تو

۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۱۷ ، س ۸ تا ۱۰ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۴ ، س ۳۲ -

ہیں مکن خود را خصی ، رہباں مشو
 زانکہ عفت ہست شہوت را گرو
 بے ہوا نہی از ہوا ممکن نبود
 ہم غزا بر مردگان نتوان نمودہ

توضیحات :

اقبال نے شرِ ابلیس کو ”شعلہ“ اور ”زشتی“ (۱) سے تعبیر کیا ہے۔ رومی نے ”عدو“ (۲) کا لفظ لا کر ، جو ابلیس کے لیے قرآن حکیم میں آیا ہے ، اسی ”شر“ کی طرف اشارہ کیا ہے۔ اسی طرح لفظ ”خصم“ (۳) بھی قرآن پاک کے ”خصیم مبین“ سے مستفاد ہے۔ اقبال نے ابلیس کی زبان سے ابنِ آدم کے لیے یہ الفاظ ادا کرا کر ”بے نیاز از نیش و نوش من گذر“ (۲) انسان کی اس فعالیت کو نمایاں کیا ہے جس کے لیے اس سیاق میں رومی کے الفاظ ہیں : ”جہاد“ (۳) اور ”غزا“ (۴)۔ اقبال نے ”خیر و شر“ (۱) الفاظ استعمال کیے ہیں۔ رومی کے ہاں اسی حقیقت کے لیے ”زہر و قند“ (۳) کا استعارہ آیا ہے۔

۵۱

خیر و شر - حقیقتِ شر

اقبال

پرسیدم از بلند نگاهِ حیات چیست

گفتا مئے کہ تلخ ترِ او نکوتر است

گفتم کہ شر بفطرتِ خامش نهاده اند

گفتا کہ خیرِ او نشناسی ہمیں شراست

رومی

پس بدِ مطلق نباشد در جہاں

بد بہ نسبت باشد ، این را ہم بدان

در زمانہ هیچ زہر و قند نیست

کہ یکے را با دگر پیوند نیست

۱- پیام ، ص ۱۴۶ -

ہر یکے شد با دگر یک پائے بند
 مر یکے را زہر و دیگر را چو قند
 زہرِ ماراں ، مار را باشد حیات
 نسبتش با آدمی باشد ممات
 خلقِ آبی را بود دریا چو باغ
 خلقِ خاکی را بود آن درد و داغ^۲

صورتِ ہر نعمتے و زحمتے

ہست ایب را دوزخ ، آن را جنتے^۳

توضیحات :

اس موضوع کے ضمن میں ، کہ انسان کے لیے خیر و شر نسبی اور اضافی ہیں اور زندگی قوتِ شر کو مسختر کر کے خیر پیدا کرتی ہے ، اقبال اور روسی دونوں کے شاعرانہ بیان میں شر کے لیے تلخی کا تصور مشترک ہے ۔ اقبال کے پہلے شعر (۱) میں لفظ ”تلخ“ روسی کے دوسرے شعر (۲) کے لفظ ”زہر“ کے زیر اثر معلوم ہوتا ہے ۔

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۱۷ ، س ۸ - ۱۰ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۴ ، س ۳۲ -

۵۲

خیر و شر - رابطه خیر و شر

اقبال

چه گویم نکته زشت و نکو چیست

زبان لرزد که معنی پیچدار است

بروب از شاخ بینی خار و گل را

درون او نه گل پیدا ، نه خار است^۱

رومی

روز و شب ، ظاهر دو ضد و دشمن اند

لیک هر دو ، یک حقیقت سی تنند

هر یکم خواهان دگر را همچو خویش

از پی تکمیل کار و فعل خویش

۱- پیام ، ص ۵۴ -

زانکه بے شب دخل نبود طبع را
پس چه اندر خرج آرد روز هسار^۲

مصطفیٰ^۳ فرمود از گفت جحیم
که به مومن لایب، گر گردد ز بیم
گویدش بگذر ز من ، اے شاه زود
هیں کہ نورت سوز نارم را ربود
پس هلاک تازه نور مومن است
زانکه بے ضد ، دفعِ ضد لایمکن است
نارِ ضدِ نور باشد ، روز عدل
کان ز قہر انگیختہ شد ، وین ز فضل
گر همی خواهی تو دفعِ شرِ نار
آبِ رحمت در دلِ آتش گہار
چشمہٴ آن آب رحمت مومن است
آب حیوان روح پاک محسن است^۳

از محبت خارها گل میشود
وز محبت سرکہها مُل میشود

۲- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۸ ، س ۲۲ - ۲۳ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۹۸ ، س ۱۳ - ۱۶ -

از محبت نار نورے میشود
 از محبت دیو حورے میشود
 این محبت ہم نتیجہء دانش است
 کے گزافہ بر چنیں تختے نشست
 دانش ناقص کجا این عشق زاد
 عشق زاید ناقص اما بر جہاد^۴

در مقامے خار و در جائے چو گل
 در مقامے سرکہ، در جائے چو مل
 این چنیں باشد تفاوت در امور
 مردِ کامل این شناسد در ظہور^۵

توضیحات :

اقبال نے ”زشت و نکو“ (۱) کی بحث میں ”خار و گل“ (۱) کی مثال دی ہے۔ روسی نے اس موضوع کے بیان میں متعدد اضداد کا ذکر کیا ہے جن میں ”خار و گل“ (۴، ۵) بھی ہیں۔

۴- مثنوی : ۲، ص ۱۰۲، س ۲۷، ۲۸، ۳۱، ۳۲ -

۵- مثنوی : ۱، ص ۵۲، س ۳۱، ۳۶ -

۵۳

خیر و شر - پیکارِ خیر و شر

اقبال

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او
غیر او پیدا است از اثباتِ او
در جہاں تخمِ خصومت کاشت ست
خویشتن را غیرِ خود پنداشت ست
سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذتِ پیکار را

رومی

حق تعالی گرم و سرد و ریخ و درد
بر توفِ مامی نہد اے شیر مرد

۱- اسرار، ص ۱۲ -

خوف و جوع و نقصِ اسوال و بدن

جمله بهر نقدِ جاب ظاهر شدن^۲

با قضا پنجه زدن نبود جهاد

زانکه این را هم قضا بر ما نهاد^۳

جهد کن تا نور تو رخشان شود

تا سلوکِ این رهت آسار شود

جهد کن تا مزدِ طاعت در رسد

بر مطیعان آنگهت آید حسد^۴

آنکه گوید جمله حق است احمقی است

وانکه گوید جمله باطل او شقی است^۵

چون عدو نبود جهاد آمد محال

شهرت ار نبود نباشد امثال^۶

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۳ ، س ۲۹ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۲۲ ، س ۲۷ -

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۱ ، س ۱۶ ، ۱۸ -

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۳ ، س ۱۷ -

۶- مثنوی : ۵ ، ص ۲۸۸ ، س ۱۶ -

در حقیقت ہر عدو داروے تست

کیمیائے نافع و دل جوے تست

زین سبب بر انبیا رنج و شکست

از ہمہ خلقِ جہاں افزوں تر است

توضیحات :

اقبال نے خیر و شر کے تصادم کی اہمیت بتاتے ہوئے ”لذتِ پیکار“ (۱) کی جو ترکیب استعمال کی ہے ، اس کا مأخذ رومی کا یہ مصرع ہے :

”چوں عدو نبود جہاد آمد محال“

”پیکار“ (۱) کا لفظ ”جہاد“ (۲) کا تصور دے رہا ہے ۔

خیر و شر - قوتِ شر

اقبال

پیکرِ انجم ز تو ، گردشِ انجم ز من
 جان بجهان اندرم زندگیِ مضمرم
 تو به بدن جان دهی ، شور بجان من دهم
 تو به سکون ره زنی ، من به تپش رهبرم
 آدمِ خاکی نهاد ، دون نظر و کم سواد
 زاد در آغوش تو ، پیر شود در برم^۱

روسی

شهرتِ دنیا مثالِ گلخن است
 که ازو جامِ تقوی روشن است^۲

۱- پیام ، ص ۱۴ -

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۱۹ ، س ۳۵ -

من سبب را ننگرم کو حادث است

زانکہ حادث حادثے را باعث است

لطفِ سابق را نظارہ می کنم

وانچہ او حادث دوبارہ می کنم

ترکِ سجدہ از حسد کردم کہ بود

این حسد از عشق خیزد ، نے جچود

ایں حسد از دوستی خیزد یقین

کہ شود با دوست غیرے ہم نشین^۳

خاصہ دزدے چون تو قطاع الطریق

از چہ رو گشتی چنین بر من شفیق

گفت ، ما اول فرشتہ بودہ ایم

راہِ طاعت را بجاں پیمودہ ایم

ساکنانِ راہ را محرم بدیم

ساکنانِ عرش را ہمدم بدیم

ما ہم از مستانِ این سے بودہ ایم

عاشقانِ درگہِ وے بودہ ایم

پیشہٴ اول کجا از دل رود

مہرِ اول کے ز دل زایل ہا شود^۴

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۹ ، س ۲۹ - ۳۱ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۹ ، س ۱۶ ، ۱۸ - ۲۰ -

توضیحات :

اقبال نے ”شر“ سے ”خیر“ کا رشتہ ”تپش“ اور ”سکون“ (۱) کا تصور دے کر سمجھایا ہے۔ رومی کے بیان (۲) میں یہ حقیقت ”گلخن“ اور ”حمام“ کی علامتوں میں بیان ہوئی ہے۔ اس ضمن میں اقبال اور رومی دونوں نے ”شر“ اور ”خیر“ کے زمان آغاز حیات کی طرف اشارہ کیا ہے۔ رومی نے ”پیشہ اول“ (۳) الفاظ کے ذریعے اور اقبال نے ”زاد در آغوش تو“ (۱) کہہ کر؛ اور دونوں کے کلام میں یہ الفاظ ابلیس کی زبان سے ہیں۔ اقبال اور رومی دونوں کے کلام میں یہ موضوع مکالمے کی صورت میں بیان ہوا ہے۔ یہ مکالمہ اقبال کے ہاں خدا سے ابلیس کے خطاب کی صورت میں ہے اور رومی کے ہاں آدم و ابلیس کے درمیان گفتگو کی صورت میں۔

زندگی - حقیقت - زمان - عدم و وجود - فنا و بقا

اقبال

ضمیرِ زندگی جاودانی است

بچشمِ ظاهرش بینی ، زمانی است^۱

رومی

کارگاهِ صنعِ حق در نیستیست

غره هستی چه داند نیست چیست^۲

نیست را بنمود هست آن محتشم

هست را بنمود بر شکلِ عدم

بحر را پوشید و کف کرد آشکار

باد را پوشید و بنمودت غبار^۳

۱- زبور ، ص ۲۲۸ -

۲- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۰ ، س ۱۳ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۵ ، س ۳۴ -

توضیحات :

حقیقتِ زمان و مکان اور حقیقتِ عدم و وجود کے بیان کے ضمن میں روسی نے صنعتِ حق کی کارگاہ کا ذکر کیا ہے جو عدم میں پوشیدہ ہے، اور کہا کہ زندگی کے ظواہر کی فریب خوردہ نظر والا نہیں سمجھ سکتا کہ یہ عدم کیا ہے۔ خالقِ کائنات نے عدم کو وجود بنایا اور وجود کو عدم کی صورت میں ظاہر کیا۔ سمندر کو چھپا لیا اور اس کے پھین دکھا دیے۔ ہوا کو نظروں سے مخفی رکھا، صرف غبار اڑاتا دکھا دیا۔ اقبال نے قدرت کی اسی مخفی کارگاہ کے لیے نہایت حکیمانہ لفظ ”ضمیرِ زندگی“ (۱) استعمال کیا ہے اور بتایا ہے کہ یہ وجود و عدم کے ظواہر سے بالاتر اور مسلسل اور غیر منقطع طور پر کارفرما ہے۔ روسی کے لفظ ”غرہ ہستی“ (۲) کے مقابل اقبال نے ”چشمِ ظاہر“ (۱) کہا ہے جس سے مظاہرِ ہستی کا صرف حدوث و فنا والا پہلو نظر آتا ہے۔

زندگی اور صبر و تحمل

اقبال

مرغے ز آشیانہ بسیرِ چمن پرید
 خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
 بد گفت فطرتِ چمنِ روزگار را
 از دردِ خویش و ہم ز غمِ دیگران تپید
 گفت اندرین سرا کہ بنایش فتادہ کج
 صبحے کجا کہ چرخ درو شامیانہ چید
 سوزِ فغانِ او بہ دلِ ہدہدے گرفت
 بانوکِ خویش خار ز اندام او کشید
 گفتش کہ سودِ خویش ز جیبِ زیاں برآر
 گل از شکافِ سینہ زرناب آفرید

درمان ز درد ساز اگر خسته تن شوی

خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی^۱

دومی

در مقامے زھر و در جائے دوا

در مقامے کفر و در جائے روا

در مقامے خار و در جائے چو گل

در مقامے سرکہ ، در جائے چو مُل

در مقامے خوف و در جائے رجا

در مقامے منع و در جائے عطا

در مقامے فقر و در جائے غنا

در مقامے قہر و در جائے رضا

در مقامے جور و در جائے وفا

در مقامے بخل و در جائے سخا

در مقامے درد و در جائے صفا

در مقامے خاک و در جائے کیمیا

در مقامے عیب و در جائے هنر

در مقامے سنگ و در جائے گہر

در مقامے حنظل و جائے شکر

در مقامے خشکی و جائے مطر

در مقامے ظلم و جائے محضِ عدل

در مقامے جهل و جائے عینِ عقل

گرچه این جا او گزند جان بود

چون بدانجا در رسد درماں بود

آب در غوره ترش باشد ولیک

چون به انگورے رسد شیرین و نیک

باز در خم این شود تلخ و حرام

در مقامِ سرکگی نعمِ الادم

این چنین باشد تفاوت در امور

مردِ کامل این شناسد در ظہور^۲

حق تعالی گرم و سرد و رنج و درد

بر تنِ ما می نهد اے شیر مرد

خوف و جوع و نقصِ اموال و بدن

جمله بہرِ نقدِ جانِ ظاہر شدن^۳

۲- مشنوی : ۱ ، ص ۵۲ ، س ۳۱ تا ۳۶ -

۳- مشنوی : ۲ ، ص ۱۲۴ ، س ۲۹ -

رنج و غم را حق پی آن آفرید
تا بدین ضد خوش دلی آید پدید^۴

آن بہاراں مضمہر است اندر خزاں
در بہار است آن خزاں ، مگریز ازاں^۵

قندِ شادی ، میوہ باغِ غم است
این فرح زخم است و آن غم مرہم است^۶

زندگی در مردن و در محنت است
آبِ حیوان در درونِ ظلمت است^۷

توضیحات :

یہ مضمون فارسی اور اردو ادب اور صوفیانہ شاعری میں عام

ہے۔ اقبال کا یہ مصرع :

گفتش کہ سودِ خویش ز جیب زیاں برآر

عرفی شیرازی کے اس مصرعے کی یاد دلاتا ہے :

گوہر ہر سود در جیب زیاں انداختہ

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۲۳ -

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۳ ، س ۴۲ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۷ ، س ۲۲ -

۷- مثنوی : ۶ ، ص ۴۲۳ ، س ۳۹ -

اقبال کا مصرع :

خوگر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

رومی کے شعر (۱۰) سے ہم آہنگ ہے - اور یہ مصرع :

درماں ز درد ساز اگر خستہ تن شوی

غالب کے اس شعر کی یاد دلاتا ہے :

رنج سے خوگر ہوا انساں تو مٹ جاتا ہے رنج

مشکلیں اتنی پڑیں مجھ پر کہ آسائ ہو گئیں

اور یہی مضمون غالب کے اس مصرعے میں ہے :

درد کا حد سے گزرنا ہے دوا ہو جانا

خود اقبال کا یہ مشہور شعر اس حقیقت کا بہترین ترجمان ہے :

علاجِ درد میرب بھی درد کی لذت پہ مرتا ہوں

جو تھے چھالوں میں کانٹے نوکِ سوزن سے نکالے ہیں

زندگی - غوغائے حیات - تضرع و زاری

اقبال

اے امینے از اسانت بے خبر

غم مخور، اندر ضمیرِ خود نگر

روزها روشن ز غوغائے حیات

نے ازاں نورے کہ بینی در جہات

عقلِ آدم بر جہاں شبخوں زند

عشقِ او بر لاسکانِ شبخوں زند

داغہا شوید ز دامنِ وجود

بے نگاہِ او جہاں کور و کبود

ہر کہ عاشق شد جہاںِ ذات را

اوست سببِ جملہ موجودات را^۱

۱- جاوید، ص ۹، ۱۰ -

رومی

رحمت موقوفِ آن خوش گریہ ہا ست
 چون گریست ، از بحرِ رحمت موجِ خاست
 تا نہ گرید ابر ، کے خندد چمن
 تا نہ گرید طفل ، کے جوشد لب^۲

اے برادر ! طفل ، طفلِ چشم تست
 کامِ خود موقوفِ زاری دارِ نخست
 کامِ تو موقوفِ زاریِ دل است
 بے تضرع کامیابی مشکل است
 گر ہمی خواہی کہ مشکل حل شود
 خارِ محرومی بگل مبدل شود
 گر ہمی خواہی کہ آن خلعت رسد
 پس بگریاں طفلِ دیدہ بر جسد^۳

روشنیِ خانہ باشی ہمچو شمع
 گر فرو باری تو ہمچو شمع دمع^۴

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۸۵ ، س ۱۵ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۸۶ ، س ۱۳ - ۱۵ -

۴- مثنوی : ۶ ، ص ۳۷۶ ، س ۸ -

بندده می‌نالد بحق از درد و نیش
 صد شکایت می‌کند از رنج خویش
 حق عمی گوید که آخر رنج و درد
 مرا ترا لایه کنای و راست کرد
 این گله زان نعمتی کن ، کت زند
 از در ما دور و مطرودت کند
 در حقیقت هر عدو داروی تست
 کیمیای نافع و دلجوی تست
 تا ازو گردی گریزان در خلا
 استعانت جوے از فضلِ خدا
 در حقیقت دوستان دشمنند
 که ز حضرت دور و مشغولت کنند^۵

اشک کار از بهر او بارند خلق
 گوهر است و اشک پندارند خلق^۶

از پی هر گریه آخر خنده ایست
 مردِ آخر پیر مبارک بنده ایست^۷

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۱۷ ، س ۲۲ - ۲۳ -

۶- مثنوی : ۱ ، ص ۳۷ ، س ۱۷ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۱۹ ، س ۲۳ -

چون جهنم گریه آرد یادِ آب
 پس جهنم خوشتر آمد از جناب
 خنده‌ها در گریه‌ها آمد کتیم
 گنج در ویرانها جو، اے کلیم!
 ذوق در غمهاست، بے گم کرده اند
 آب حیوان را بظلمت برده اند^۸

گریه با صدق با جان‌ها زند
 تا که عرش و فرش را نالاب کند
 گریه بے صدق باشد بے فروغ
 او نه دارد چریے مانند^۹ دوغ

گریه‌ها و خنده و شادی دل
 هر یکے را معدنے داب مستقل
 هر یکے را مخزن و مفتاحِ آب
 اے برادر در کفِ فتاحِ داب^{۱۰}

چون خدا خواهد که ماں یاری کند
 میلِ ما را جانبِ زاری کند

۸- مشنوی: ۶، ص ۳۷۶، س ۱۰، ۱۱ -

۹- مشنوی: ۵، ص ۲۸۹، س ۹، ۱۰ -

۱۰- مشنوی ۵، ص ۳۳۵، س ۳۶، ۳۷ -

اے خنک چشمے کہ او گریان اوست
 اے ہمایوں دل کہ او بریان اوست
 کردہ ای بر دیگراں نوحہ گری
 مدتے بنشیر و بر خود میگری
 ز ابرِ گریاں شاخ سبز و تر شود
 سوزِ شمع از گریہ روشن تر بود^۱

توضیحات :

اقبال نے کہا ہے :

عشقِ او بر لامکاں شبخوں زند (۱)

اور یہ بھی کہا ہے :

داغہا شوید ز دامن وجود (۱)

”شوید“ (۱) لفظ بتا رہا ہے کہ ”گریہء آدم“ (۲ تا ۱۱) پس منظر میں ہے جسے رومی نے اپنے اشعار میں بڑی تفصیل سے بیان کیا ہے اور اس حکیمانہ پیغام کی بنیاد قرار دیا ہے جو اقبال اور رومی کے ہاں مشترک ہے۔ اقبال کے ہاں یہی چیز تسخیرِ کائنات اور جد و جہدِ حیات کے لیے ایک مستقل فلسفیانہ استدلال بن کر نمایاں ہوتی ہے۔

زندگی - لادینی تصور حیات - زندگی کا مادی نقطہ نظر

اقبال

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد

زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد

گُرگے اندر پوستینِ برّہ

ہر زمانِ اندر کمینِ برّہ

مشکلاتِ حضرتِ انسان ازوست

آدمیت را غمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است

کاروانِ زندگی بے منزل است

رومی

این خریداران مفلس را بهل
 چه خریداری کند یک مشت گل
 گل مخر، گل را مخور، گل را بجو
 زانکه گل خوار است دایم زرد رو
 دل بجو تا دائماً باشی جوان
 از تجلی چهره ات چون ارغوان
 طالب دل شو که تا باشی چو مل
 تا شوی شادان و خندان همچو گل^۲

عقل جزوی آفتش وهم است و ظن
 زانکه در ظلمات شد او را وطن^۳

عقل جزوی عقل را بدنام کرد
 کام دنیا مرد را بے کام کرد^۴

خانه آن دل که ماند بے ضیا
 از شعاع آفتاب کبریا

۲- مثنوی: ۲، ص ۱۱۶، س ۲۸، ۲۹ -

۳- مثنوی: ۳، ص ۱۶۲، س ۵ -

۴- مثنوی: ۵، ص ۲۸۶، س ۲۲ -

تنگ و تاریک است چون جانِ جہود

بے نوا از ذوقِ سلطانِ و دود

نے درآں دل تابِ نورِ آفتاب

نے کشادِ عرصہ و نے فتحِ باب^۵

آدمی اولِ حریصِ ناب بود

زانکہ قوتِ ناں ستونِ جاں بود

سوی کسب و سوی غصب و صد حیل

جاں نہادہ بر کف از حرص و امل^۶

آب و گل خواهد کہ در دریا رود

گل گرفتہ پائے او را میکشد

آن کشیدن چہست آن گل آب را

جذب تو نقل و شراب ناب را^۷

مرد دنیا مفلس است و ترس ناک

هیچ او را نیست از دورانش باک

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۷ ، س ۶ ، ۷ -

۶- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۵ ، س ۱۱ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۳ ، س ۱۳ ، ۱۴ -

او برهنه آمد و عریای رود

وز غم و دردش جگرِ خوں میشود

وقت مرگش که بود صد نوحه پیش

خنده آید جانفش را زین ترس خویش

آن زمان داند غنی کش نیست زر

هم ذکی داند که بود او بے هنر^۸

آدمی را دشمن پنہاں بسے است

آدمئے با حذر عاقل کسے است^۹

هست دنیا قهر خانہ کردگار

قهر بیں چوں قهر کردی اختیار^{۱۰}

ظلم چه بود ؟ وضع در ناموضع

که نباشد جز بلا را منبعے^{۱۱}

۸- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۹ ، س ۲ ، ۱ -

۹- مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۸ -

۱۰- مثنوی : ۶ ، ص ۳۸۰ ، س ۳۰ -

۱۱- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۷ ، س ۲ -

اقبال

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است

حیلہ اندوزی فتنے گردیدہ است

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است

مصلحت تزویر را نامیدہ است^{۱۲}

روسی

فکرہا کردند آبِ دانا گروہ

کز زمین برکنندہ شد زان مکر کوه

کردہ مکر و حیلہ آبِ قوم خبیث

ور زما باور نداری ایہ حدیث

کرد وصف مکرہا شان ذوالجلال

لتزول منہ اقلال الجبال^{۱۳}

ہیں بخوان قرآن ، بیہیں سحرِ حلال

سر نگوئی مکرہائے کالجبال^{۱۴}

۱۲ - رموز ، ص ۱۳۴ ، ۱۳۵ -

۱۳ - مثنوی : ۱ ص ۲۲ ، س ۷ ، ۸ -

۱۴ - مثنوی : ۵ ، ص ۲۸۶ ، س ۱۳ -

توضیحات :

رومی نے ایسے لوگوں کو ، جن کے نزدیک بقولِ اقبال انسان صرف ”آب و گل“ (۱) ہے ، انسانیت کے ”خریدارانِ مفلس“ (۲) کہا ہے اور انسان کو متنبہ کیا ہے کہ ایسے لوگوں کے ہاتھ نہ بک کہا جائے جو انسان کو ”مشتِ گل“ سے زیادہ نہیں سمجھتے۔ رومی کی نصیحت ہے :

گلِ مخر ، گلِ را نخور ، گلِ را مجو

زانکہ گلِ خوار است دایم زرد رو

یہ الفاظ انسانی زندگی کے مادی نقطہٴ نظر پر کتنی بھرپور تنقید ہیں۔ اس ذیل میں اقبال اور رومی کے دوسرے مندرجہ اشعار اسی بنیادی موضوع کے فروعی پہلو پیش کرتے ہیں۔

زندگی - تہذیبِ مغرب - مادی نقطہٴ نظر

اقبال

زورِ تن کاھید و خوفِ جانِ فزود
 خوفِ جانِ سرمایہٴ ہمتِ ربود
 صد مرض پیدا شد از بے ہمتی
 کوتاہِ دستی ، بے دلی ، دونِ فطرتی
 شیرِ بیدار از فسونِ میشِ خفت
 انحطاطِ خویش را تہذیبِ گفت^۱

رومی

دامِ مکرِ او کمندِ شیرِ بود
 طرفہٴ خرگوشے کہ شیرے را ربود^۲

۱- اصرار ، ص ۲۹ تا ۳۱ -

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۲۶ ، س ۲۴ -

کشتنِ این کارِ عقل و ہوش نیست

شیرِ باطنِ سخرہ خرگوش نیست^۳

توضیحات :

اقبال نے ”شیرِ بیدار“ (۱) کا استعارہ استعمال کیا ہے۔ رومی کے شعر میں ”شیرِ باطن“ (۳) ہے۔ اقبال نے جس مفہوم کو ”خونِ میش“ (۱) کے استعارے سے ادا کیا ہے، رومی کے بیان میں اسی مفہوم کے لیے ”مکر خرگوش“ (۲) کا ذکر آیا ہے۔

زندگی - نصب العین اور زندگی

اقبال

زندگانی را بقا از مدعاست

کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیدہ است

اصل او در آرزو پوشیدہ است

آرزو صید مقاصد را کمند

دفتر افعال را شیرازہ بند^۱

روسی

جاں بدہ از بہر انجام ، اے پسر!

بے جہاد و صبر کے باشد مفر

صبر کردن بہرِ این نبود حرج

صبر کن کالصبر مفتاح الفرج^۲

دست کے جنبد بایشار و عمل

تا نہ بیند دادہ را جانش بدل

آنکہ بدہد بے امیدِ سودہا

آن خداست ، آن خداست آن خدا^۳

یک سلامے نشنوی ، اے مردِ دین

کہ نگیرد آخرت آن آستین

بے طمع نشنیدہ ام از خاص و عام

من سلامے ، اے برادر! والسلام^۴

قصد گنجے کن کہ این سود و زیاں

در تبع آید ، تو آنرا فرع دان

ہر کہ کارد ، قصدِ گندم بایدش

کہ خود اندر تبع می آیدش

۲- مشنوی : ۳ ، ص ۱۴۱ ، س ۱۵ -

۳- مشنوی : ۳ ، ص ۱۹۱ ، س ۱۲ -

۴- مشنوی : ۳ ، ص ۱۹۱ ، س ۱۵ ، ۱۶ -

قصد کعبہ کن چو وقت حج بود
 چونکہ رقی مکہ ہم دیدہ شود
 قصد در معراج دید دوست بود
 در تبع عرش و سلایک ہم نموده

پادشاہے را خدا کشتی کند
 تا بحرص خویش بر صفہا زند
 قصد شاہ آن نے کہ خلق ایمن شوند
 قصدش آنکہ ملک گردد بے گزند
 آن خراسے سی دود ، قصدش خلاص
 تا بیابد از خشب یکدم سناص
 قصد او آن نے کہ آبے بر کشد
 یا کہ کنجد را بدان روغن کند
 گاو بشتابد ز بیم زخم سخت
 نے برائے بردن گردون و رخت
 لیک حق دادش چنیں خوف وجع
 تا مصالح حاصل آید در تبع
 ہمچنیں ہر کاسبے اندر دکان
 بہر خود کوشد ، نہ اصلاح جہاں

هر یکے بر درد جوید مرہمے
 در تبع قائم شدہ زان عالمے
 حق ستون این جہاں از ترس ساخت
 هر یکے از ترس جان در کار تاخت^۶

یوسف حسنی تو ، این عالم چو چاہ
 وین رسن صبر است از امرِ اللہ
 یوسفا آمد رسن ، برزن تو دست
 از رسن غافل مشو ، بیگہ شدہ ست
 حمد لله کاین رسن آویختند
 فضل و رحمت را بہم آمیختند
 در رسن زن دست و پیروں روز چاہ
 تا بہ بینی بارگاہِ پادشاہ
 تا بہ بینی عالمِ جانِ جدید
 عالمے بس آشکار و ناپدید^۷

آدمی را هست در هر کار دست
 لیک ازو مقصود این خدمت بدہ ست

۶- مثنوی : ۶ ، ص ۳۸۵ ، س ۹ تا ۱۳ -

۷- مثنوی : ۲ ، ص ۹۸ ، س ۳۳ ، ۳۴ -

ما خلقت الجن والانس این بخوان

جز عبادت نیست مقصود از جهان^۸

از خدا غیر خدا را خواستن

ظن افزونیست ، کتبی کاستن^۹

منگر این را که حقیری یا ضعیف

بنگر اندر همت خود ، اے شریف

تو بهر حاله که باشی ، می طلب

آب میجو دایما ، اے خشک لب

کان لب خشکت گواهی میدهد

که باخر بر سر منبع رود

خشکی لب هست پیغامی ز آب

که بمات آرد یقین این اضطراب

کاین طلبگاری مبارک جنبش است

این طلب در راه حق مانع کشی است^{۱۰}

۸- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۵ ، س ۶ ، ۵ -

۹- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۱ ، س ۲۹ -

۱۰- مثنوی : ۳ ، ص ۱۵۹ ، س ۴۲ ، ۴۳ -

چون نہادی در طلب پا اے پسر

یافتی و شد میسّر بے خطر

ہیں مباش اے خواجہ یکدم بے طلب

تا بیابی ہر چہ خواہی ، اے عجب

عاقبت جویندہ یابندہ بود

چونکہ در خدمت شتابندہ بود^{۱۱}

گفت پیغمبر کہ چون کوہی درے

عاقبت زان در بروں آید سرے

چون نشینی بر سر کوے کسے

عاقبت بینی تو ہم روے کسے

چون ز چاہے میکنی ہر روز خاک

عاقبت اندر رسی در آبِ پاک^{۱۲}

سایہٴ حق بر سرِ بندہ بود

عاقبت جویندہ ، یابندہ بود^{۱۳}

۱۱ - مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۰ ، س ۱ -

۱۲ - مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۴ ، س ۱۷ ، ۱۸ -

۱۳ - مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۴ ، س ۱۷ -

تشنگان گر آب جویند از جہاں

آب ہم جوید بہ عالم تشنگان

گر مرادت را مذاقِ شکر است

بے مرادی نے مرادِ دلبر است^{۱۳}

این طلب مفتاحِ مطلوباتِ تست

این سپاہِ نصرت و رایاتِ تست^{۱۵}

گرچہ آلت نیست تو می طلب

نیست آلت حاجت اندر راہِ رب^{۱۶}

آب کم جو ، تشنگی آور بدست

تا بجوشد آبت از بالا و پست

تا سقاہم ربّہم آید خطاب

تشنہ باش ، اللہ اعلم بالصواب^{۱۷}

۱۳- مثنوی : ۱ ، ص ۳۶ ، س ۲۹ ، ۳۳ -

۱۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۰ ، س ۱ -

۱۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۰ ، س ۲ -

۱۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۵ ، ۹ -

هیچ مستستی بنگریزد ز آب

گر دو صد بارش کند مات و خراب^{۱۸}

جذب آبست این عطش در جان ما

ما از آنِ او و او هم آنِ ما^{۱۹}

تو مگو ما را بدان شه بار نیست

با کریمان کارها دشوار نیست^{۲۰}

کوئے نومیدی مرو ، امیدهاست

سوئے تاریکی مرو ، خورشیدهاست^{۲۱}

نے مشو نومید ، خود را شاد کن

پیشِ آن فریاد رس فریاد کن^{۲۲}

انبیا گفتند نومیدی بد است

فضل و رحمتہائے آن رب بیحد است

۱۸- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۲۹ -

۱۹- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۸ ، س ۱۳ -

۲۰- مثنوی : ۱ ، ص ۷ ، س ۵ -

۲۱- مثنوی : ۱ ، ص ۱۷ ، س ۱۰ -

۲۲- مثنوی : ۱ ، ص ۶۵ ، س ۲ -

از چنیں محسن نشاید نا امید

دست در فتراک این رحمت زنید

بعدِ نومیدی بسے امیدہاست

از پسِ ظلمت بسے خورشیدہاست^{۲۳}

لیک خورشید عنایت تافتہ است

آیسار را از کرم دریافتہ است

نرد بس نادر ز رحمت باختہ

عینِ کفرار را انابت ساختہ^{۲۴}

توضیحات :

روسی نے زندگی کے مقصود اور نصب العین کی طرف الفاظ ”انجام“ (۲) ، ”مقصود“ (۸) اور ”مراد“ (۱۴) کے ذریعے متوجہ کیا ہے اور اس نصب العین کی طرف بڑھنے کے لیے الفاظ ”قصد“ (۵) ، ”درد“ (۶) ، ”طلب گاری“ (۱۰) ، ”طلب“ (۱۰) ، (۱۱) ، (۱۶) ، ”کوبی درے“ (۱۲) ، ”تشنگی“ (۱۷) ، ”عطش“ (۱۹) وغیرہ استعمال کیے ہیں اور اقبال نے الفاظ ”مدعا“ ، ”جستجو“ اور ”آرزو“ (۱) -

۲۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۴ ، س ۴ ، ۵ -

۲۴- مثنوی : ۶ ، ص ۳۸۶ ، س ۱۳ ، ۱۴ -

عشق - بصیرتِ عشق - جذبِ عشق

اقبال

از شعور است این که گوئی نزد و دور
 چیست معراج ؟ انقلاب اندر شعور
 انقلاب اندر شعور از جذب و شوق
 و ا رهاند جذب و شوق از تحت و فوق^۱

رومی

عشق آن شعله است کو چون برفروخت
 هرچه جز معشوق باقی جمله سوخت
 تیغِ 'لا' در قتلِ غیرِ حق براند
 در نگر زان پس که بعد از 'لا' چه ماند

۱- جاوید ، ص ۲۰ -

ماند 'الا' الله' ، باقی جملہ رفت

شاد باش اے عشقِ شرکت سوزِ زفت^۲

عقل را قرباں کن اندر عشقِ دوست

عقلِ ہا بارے ازارِ سویست کوست

عقلِ ہا آن سو فرستادہ عقول

ماند آن سو کہ نہ معشوق است گول^۳

این جہانِ منتظم محشر شود

گر دو دیدہ مبدل و انور شود^۴

ہر دمے او را یکے معراجِ خاص

بر سر فرقش نہد حق تاجِ خاص

صورتش بر خاک و جاں در لامکان

لامکانے فوقِ وہمِ سالکان

لامکانے نے کہ در وہمِ آیدت

ہر دمے در وے خیالے زایدت

۲- مثنوی : ۵ ، ص ۲۸۸ ، س ۲۴ ، ۲۵ -

۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۸ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۴- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۵ ، س ۹ -

نیل مکان و لامکان در حکم او
 همچو در حکم بہشتے چار جوہ

جان شناسان از عددہا فارغ اند
 غرقہ دریاے بیچون اند و چند
 جان شو و از راہ جان جان را شناس
 یارِ بپنشن شو ، نہ فرزندِ قیاس^۶

دامن او گیر ، اے یارِ دلیر
 کو منترہ باشد از بالا و زیر
 با تو باشد در مکان و لامکان
 تا تو باشی ، او نباشد در میان^۷

توضیحات :

اقبال نے ”تحت و فوق“ (۱) کے الفاظ استعمال کیے ہیں۔ رومی
 کے اشعار میں ہے ”بالا و زیر“ (۲)۔ اس سے بڑھ کر یہ کہ رومی نے
 عشق کے پیدا کردہ شعور کے بیان کے لیے لفظ ”معراجِ خاص“ (۵)

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۳۴ ، س ۴ تا ۶ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۸ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۴۳ ، س ۷ ، ۸ -

استعمال کیا تھا۔ اقبال نے بھی کہا ہے ”چیسٹ معراج“۔ اس ضمن
 میں اقبال نے ”انقلاب اندر شعور“ (۱) کی طرف متوجہ کیا ہے۔
 روسی نے اس حقیقت کو ان الفاظ میں بیان کیا تھا :
 گر دو دیدہ مبدل و انور شود (۴)

عشق - تسخیرِ عقل و ادراک

اقبال

چہ پرسى از طريقِ جستجویش

فرود آ در مقامِ های و هویش

شب و روزے کہ داری بر ابد زن

فغانِ صبحِ گاهی بر خرد زن

خرد را از حواس آید متاعے

فغان از عشق سی گیرد شعاعے

خرد جز را ، فغان کل را بگیرد

خرد میرد ، فغان هرگز نمیرد

خرد بہر ابد ظرفے ندارد

نفس چون سوزنِ ساعت شمارد

ترا شد روزها ، شب ها ، سحر ها

نگیرد شعله و چینه شور ها^۱

رومی

عاشقی پیدا است از زاری دل

نیست بیماری ، چو بیماری دل

مات عاشق ز مات ها جداست

عشق اصطربلاب اسرار خداست^۲

گفت آن الله تو لپیک ماست

این نیاز و سوز و دردت پیک ماست^۳

بے غرض نبود بگردش در جهان

غیر جسم و غیر جان عاشقان

عاشقان کل ، نه این عشاق جزو

ماند از کل هر که شد مشتاق جزو^۴

۱- زبور ، ص ۲۲۹ -

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۳ ، س ۲۹ -

۳- مثنوی : ص ، س -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۵۶ ، س ۲۸ ، ۳۲ -

عاشقم من بر فنِ دیوانگی
سیرم از فرهنگ و از فرزانیگی^۵

هین منہ بر پایم این زنجیر را
کہ دریدم سلسلہ تدبیر را
غیرِ آبِ زنجیرِ زلفِ دلبرم
گر دو صد زنجیر آری ، بر درم^۶

عقلِ جزوی عشق را منکر بود
گرچہ بنہاید کہ صاحب سر بود
زیرک و داناست اما نیست نیست
تا فرشته لا نشد ، اهریمنے ست^۷

زین خرد جاہل ہمی باید شدن
دست در دیوانگی باید زدن
آزمودم عقلِ دور اندیش را
بعد ازین دیوانہ سازم خویش را^۸

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۱ ، س ۸ -

۶- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۱ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۴۱ ، س ۶ ، ۷ -

۸- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۴ ، س ۳۲ ، ۳۳ -

عقل جزوی آفتش وهم است و ظن

زانکه در ظلمات شد او را وطن^۹

عقل جزوی را وزیر خود مگیر

عقل کل را ساز، اے سلطان، وزیر^{۱۰}

جمله تلویں ها ز ساعت خاستست

رست از تلویں که از ساعت برست

چون ز ساعت ساعتی بیرون شوی

چون نمائی، محرم بے چون شوی

ساعت از بیساعتی آگاہ نیست

زانکه آنسو جز تحیّر راه نیست^{۱۱}

کرده ای بر دیگران نوحه گری

مادتے بنشین و بر خود میگری

زابر گریاں شاخ سبز و تر شود

نور شمع از گریه روشن تر بود^{۱۲}

۹- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۲ ، س ۵ -

۱۰- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۶ ، س ۹ -

۱۱- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۰ ، س ۲۳ تا ۲۵ -

۱۲- مثنوی : ۲ ، ص ۸۶ ، س ۳۶ ، ۳۷ -

توضیحات :

اقبال نے عقل کو تسخیر کرنے کا جو طریقہ بتایا ہے اس میں ”جستیجو“، ”ہای و ہُو“ اور ”فغانِ صبحگاہی“ (۱) کا ذکر ہے۔ رومی نے اسی مفہوم کے لیے یہ الفاظ استعمال کیے ہیں: ”زاریِ دل“ (۲) ”نیاز و سوز و درد“ (۳) ”گریہ“ (۱۲)۔ اس کے علاوہ اس موضوع پر اقبال نے ”جزو“ اور ”کل“ (۱) کے حوالے سے بات کی ہے۔ یہی الفاظ رومی کے اشعار (۴، ۷، ۹، ۱۰) میں آئے ہیں۔

عشق - عشق و دانش و دین

اقبال

عشق هم خاکستر و هم اخگر است
 کار او از دین و دانش برتر است
 عشق سلطان است و برهانِ مبین
 هر دو عالم عشق را زیرِ نگین
 چون خودی را از خدا طالب شود
 جمله عالم مرکب ، او را کب شود^۱

رومی

داند آن کو نیک بخت و محرم است
 زیرکی زابلیس و عشق از آدم^۴ است

۱ - جاوید ، ص ۱۸ -

زیرکی سبّاحی آمد در بحار

کم رهد ، غرق است او پایانِ کار

عشق چون کشتی بود بهرِ غواص

کم بود آفت ، بود اغلب خلاص

زیرکی بفروش و حیرانی بخر

زیرکی ظنست و حیرانی نظر

عقل را قربان کن اندر عشقِ دوست

عقل ها بارے ازاں سویست کوست

عقل ها آنسو فرستاده عقول

ماند آنسو کہ نہ معشوق است گول^۲

سخت تر شد بندِ من از پندِ تو

عشق را شناخت دانشمندِ تو

آنطرف کہ عشق می افزود درد

بوحنیفہ و شافعی در سے زکرد^۳

عاشقارے را کار نبود باوجود

عاشقارے را هست بے سرمایہ سود

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۸ ، س ۱۹ ، ۲۱ ، ۳۰ ، ۳۱ -

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۸ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

بال نے و گردِ عالم می پرند
 دست نے و گوز سیداب می برند
 عاشقان اندر عدم خیمہ زدند
 چوں عدم یکرنگ و نفسِ واحد اند^۳

خوشر از هر دو جہاں آنجا بود
 کہ مرا با تو سر و سودا بود^۵

با دو عالم عشق را بیگانگی
 و ندر آن هفتاد و دو دیوانگی
 سخت پنهان است و پیدا حیرتش
 جانِ سلطانانِ جاب در حسرتش
 غیرِ هفتاد و دو ملت کیش او
 تختِ شاہانِ تختہ بندے پیشِ او^۶

ملتِ عشق از ہمہ دینہا جداست
 عاشقان را مذهب و ملت خداست^۷

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۵ ، س ۲۷ - ۲۹ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۸ ، س ۲۰ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۳ ، س ۲۲ ، ۲۳ -

۷- مثنوی ، ۲ ، ص ۱۰۶ ، س ۲۱ -

زانکہ عاشق در دم نقد است مست
 لاجرم از کفر و ایمان برتر است
 کفر و ایمان ہر دو خود دربانِ اوست
 کوست مغز و کفر و دین اورا دو پوست^۸

توضیحات :

عشق کے بارے میں اقبال کا مصرع :
 کار او از دین و دانش برتر است (۱)
 روسی کے اس مصرع :
 لاجرم از کفر و ایمان برتر است (۸)
 سے فکر اور بیان میں کس قدر نزدیک ہے - اسی طرح اقبال کے اس
 شعر میں :

عشق سلطان است و برہان میں
 ہر دو عالم عشق را زیرنگیں (۱)
 روسی کی یہ آواز :

تخت شاہاں تختہ بندے پیش او (۶)
 صاف سنائی دیتی ہے - اقبال کا قول :
 کار او از دین و دانش برتر است
 روسی کے ان اقوال کا ترجمان ہے :

غیر ہفتاد و دو ملت کیش او (۶)

ملتِ عشق از ہمہ دینہا جداست

رومی کے یہ اشعار :

عاشقوں را کار نبود باوجود
عاشقان را ہست بے سرمایہ سود
بال نے و گردِ عالم می پرند
دست نے و گوز میدان می برند (۳)

اقبال کے اس ایک شعر میں :

عشق سلطان است و برہان میں
ہر دو عالم عشق را زیر نگیں (۱)

سمٹ آئے ہیں -

عشق - سلطانی - عشق

اقبال

باز گفتم پیشِ حق رفتن چسار
کوهِ خاک و آب را کفتن چسان

گفت اگر سلطان ترا آید بدست
می توان افلاک را از هم شکست^۱

روسی

جسم خاک از عشق بر افلاک شد
کوه در رقص آمد و چالاک شد
عشق جان طور آمد عاشقا
طور دست و خنر موسی صعقا^۲

۱- جاوید، ص ۱۵ -

۲- مثنوی : ۱، ص ۲، س ۱۷ -

عشق جوشد بحر را مانندِ دیگ

عشق ساید کوه را مانند ریگ

عشق بشگافد فلک را صد شگاف

عشق لرزاند زمین را از گزاف^۳

که پری و آدمی زندانی اند

هر دو در زندان این نادانی اند

معشر الجن ، سورة رحمن بخوان

تستطيعوا تنفيذوا را باز دار^۴

لیس للجن ولا للانس ان

تنفذوا من حبس اقطار الزمن

لا نفوذ الا بسلطان الهدی

من تجاویف السموات العلی^۵

در نَبی ان استطعتم تنفيذوا

این سخن باجن و انس آمد ز هو^۶

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۵ ، س ۲۶ ، ۲۷ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۳۰ ، س ۱ -

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۳۵۵ ، س ۲۰ -

۶- مثنوی : ۶ ، ص ۳۱۹ ، س ۳ -

توضیحات :

اقبال نے عشق کے ذریعے عالمِ مادی کی تسخیر کا بیان کوہ طور کی تلمیح لا کر کیا ہے ، اسی طرح جیسے رومی نے - اقبال نے کہا ہے :

کوہِ خاک و آب را کفتن چساں (۱)

رومی نے کہا تھا :

کوہِ درِ رقصِ آمد و چالاک شد (۲)

نیز :

عشقِ سایدِ کوہِ را مانندِ ریگ (۳)

اقبال نے عالمِ مادی کو ”کوہِ خاک و آب“ (۱) سے تعبیر کیا ہے جسے عشق کی قوتِ تسخیر پامال کر دیتی ہے - رومی نے اپنی علامتیں انہی دو عناصر سے لی ہیں : یعنی ”بجر“ اور ”کوہ“ اور عشق کی قوتِ تسخیر کو یوں بیان کیا ہے :

عشقِ جوشدِ بحر را مانندِ دیگ

عشقِ سایدِ کوہِ را مانندِ ریگ (۴)

رومی نے ”سلطانیِ عشق“ کے بیان میں سورہٴ مبارکہ ”رحمن“ کی تینتیسویں آیت کو اپنے اشعار (۴ ، ۵ ، ۶) کی بنیاد بنایا ہے - اس آیت مبارکہ میں فرمایا گیا ہے کہ ”اے گروہِ جن و انس ! تم اقطارِ سموات و ارض سے نکلنے کا یارا رکھتے ہو تو نکل کر دیکھو - تم ہرگز نہیں نکل سکتے ، اس قوت کے بغیر جو سلطانی قوت ہے -“ اقبال

نے بھی اپنے اس شعر :

گفت اگر سلطان ترا آید بدست

سی تو او افلاک را از ہم شکست (۱)

میں اسی آیت سے استفادہ کیا ہے اور عشق کو 'سلطان' کہا ہے۔
 اسی طرح جیسے روسی نے اپنے شعر (۵) میں عشق کو 'سلطانِ ہدایت' قرار دیا ہے۔

عشق - عشق اور حیات و کائنات

اقبال

بہ برگِ لاله رنگ آمیزیِ عشق
 بجانِ ما بلا انگیزیِ عشق
 اگر این خاک دان را واشگافی
 درونش بنگری خونریزیِ عشق^۱

رومی

از محبت تلخ‌ها شیرین شود
 وز محبت مَس‌ها زریں شود
 از محبت دُردها صافی شود
 وز محبت دردها شافی شود

۱- پیام، ص ۱۳ -

از محبت خارها گل می شود
 وز محبت سرکہ ہا مل می شود
 از محبت دار تختے میشود
 وز محبت بار بختے میشود
 از محبت سجن گشن میشود
 بے محبت روضہ گلخن میشود
 از محبت نار نورے میشود
 وز محبت دیو حورے میشود
 از محبت سنگ روغن میشود
 بے محبت سوم آهن میشود
 از محبت حزن شادی میشود
 وز محبت غول ہادی میشود
 از محبت نیش نوشے میشود
 وز محبت شیر موشے میشود
 از محبت سقم صحت میشود
 وز محبت قہر رحمت میشود
 از محبت مردہ زندہ می شود
 وز محبت شاہ بندہ می شود
 این محبت ، ہم نتیجہء دانش است
 کے گزافہ بر چنین تختے نشست

دانشِ ناقص کجا این عشق زاد

عشق زایند نقص اما بر جہاد^۲

عاشقی پیدا است از زاریِ دل

نیست بیماری ، چو بیماریِ دل

علتِ عاشق ز علتها جداست

عشق اصطربلابِ اسرارِ خداست^۳

عشق از اول چرا خونی بود

تا گریزد هر که بیرونی بود^۴

جرعهٔ خوب ریخت ساقیِ الست

بر سرِ این خاک ، شد هر ذره مست

جوش کرد آن خاک ، ما زان جوششیم

جرعهٔ دیگر که ما بے جوششیم!^۵

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۲ ، س ۲۶ - ۳۲ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۴ ، س ۲۹ -

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۳ ، س ۳۹ -

۵- مثنوی : ۵ ، ص ۸۵ ، س ۱۶ ، ۱۷ -

توضیحات :

اقبال نے عشق کی ”بلا انگیزی“ (۱) اور ”رنگ آمیزی“ (۱) کی مثال دے کر اپنے اجالی اسلوب میں بیان کی ہے۔ رومی نے اس حقیقت کو اپنے اشعار میں متعدد مثالیں دے کر واضح کیا ہے۔

عشق - عظمت و رفعت - عشق

اقبال

کوه پیشِ عشق چون کاهے بود
 دل سریع السیر چون ماهے بود
 عشق شبخونے زدن بر لامکان
 گور را نادیده رفتن از جہاں^۱

روسی

جسم خاک از عشق بر افلاک شد
 کوه در رقص آمد و چالاک شد
 عشق جانِ طور آمد عاشقا
 طور مست و ختر موسیٰ صعقا^۲

۱- جاوید : ص ۱۷ -

۲- مشنوی : ۱، ص ۲، س ۱۷ -

گر نبودے بہرِ عشقِ پاکِ را
 کے وجودے دادے افلاکِ را
 من بدان افراشتم چرخِ سنی
 تا علوِ عشقِ را فہمے کنی^۳

توضیحات :

اقبال کا مصرع :

کوہ پیش عشق چوں کاھے بود (۱)

رومی کے مصرعے :

کوہ در رقص آمد و چالاک شد

کے ساتھ مفہوم اور تلمیح دونوں میں متوازی ہے۔ اسی طرح اقبال کا یہ مصرع :

عشق شبخونے زدن بر لامکاں

رومی کے مصرعے :

جسم خاک از عشق بر افلاک شد

کی ترجمانی کر رہا ہے۔ اس مقام پر اقبال اور رومی دونوں کی فکر رفعت و عظمتِ عشق کے بیان میں معراجِ نبوی کے پرتو سے مستنیر ہے۔ رومی کے مندرجہ بالا اشعار میں جو دوسری تلمیحات ہیں ان کی توضیح کرنا یہاں ہمارا مقصود نہیں۔

عشق - عقل و دل

اقبال

تہی از های و ہُو میخانہ بودے
گلِ ما از شرر بیگانہ بودے
نبودے عشق و این ہنگامہٴ عشق
اگر دل چوں خرد فرزانه بودے

رومی

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد
کوه در رقص آمد و چالاک شد
عشق جانِ طور آمد عاشقا
طور مست و خَر موسیٰ صعبقا

۱- پیام، ص ۲ -

۲- مثنوی: ۱، ص ۲، س ۱۷ -

زین خرد جاہل ہمی باید شدن
 دست در دیوانگی باید زدن
 آزمودم عقلِ دور اندیش را
 بعد ازین دیوانہ سازم خویش را^۳

توضیحات :

اقبال نے کہا ہے ”گلِ ما“ (۱) - رومی کے کلام میں اسی مفہوم کے لیے ہے ”جسمِ خاک“ (۲) - اقبال نے ان اشعار میں بتایا ہے کہ عشق نہ ہوتا تو انسان اور کائنات کا کیا عالم ہوتا (۱) - رومی نے یہاں مثبت انداز میں فتوحاتِ عشق کا بیان کیا ہے - اقبال نے عشق کی پیدا کردہ ارتقائی حرکت کو انسان کے پیکرِ خاکی میں ”شرر“ سے تعبیر کیا ہے - رومی نے عشق کی یہ حرکی کیفیت ”برافلاک شد“ (۲) ”در رقص آمد و چالاک شد“ (۲) کہہ کر واضح کی ہے -

عشق - عقل و عشق کے حدودِ کار

اقبال

عقلِ آدم بر جہاں شبخون زند
 عشقِ او بر لامکان شبخون زند
 داغِ ہا شوید ز دامنِ وجود
 بے نگاہِ او جہاں کور و کبود
 ہر کہ عاشق شد جمالِ ذاتِ را
 اوست سیدِ جملہ موجوداتِ را

روسی

پیشِ بینیِ خرد تا گور بود
 وانِ صاحبِ دل بہ نفخِ صور بود

این خرد از خاک گورے نگذرد

وین قدم عرصهٔ عجائب نسیرد^۲

جسم خاک از عشق بر افلاک شد

کوه در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا

طور مست و خرموسی صعقا^۳

عشق جوشد بحر را مانند دیگ

عشق ساید کوه را مانند ریگ

عشق بشگافد فلک را صد شگاف

عشق لرزاند زمین را از گزاف^۴

چرخ را در زیر پا آر اے شجاع

بشنو از فوقِ فلک بانگِ سماع^۵

توضیحات :

عقل کی کارپردازی کو اقبال نے عالمِ آب و گل پر دام افگنی

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۹ ، س ۸ ، ۹ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۱۷ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۵ ، س ۲۶ ، ۲۷ -

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۸ ، س ۴۱ -

تک محدود قرار دیا ہے۔ اس محدودیت کو ظاہر کرنے کے لیے
 ”تاگور“ اور ”خاک گور“ (۲) الفاظ استعمال کیے ہیں جو وہی مفہوم
 ادا کرتے ہیں۔ عشق کی لامحدود فعالیت کو اقبال نے ”شبخوں
 بر لا مکاں“ (۱) اور روسی نے ”فوقِ فلک“ (۵) الفاظ سے واضح کیا
 ہے۔ نیز ملاحظہ ہو عنوان ”عظمتِ عشق“۔

آئینِ عقل و آئینِ عشق

اقبال

عقل ہم خود را بدین عالم زند
 تا طلسمِ آب و گل را بشکند
 می شود هر سنگِ ره او را ادیب
 می شود برق و سحاب او را خطیب
 چشمش از ذوقِ نگہ بیگانه نیست
 لیکن او را جرأتِ رندانہ نیست
 پس ز ترسِ راه چون کورے رود
 نرم نرمک صورتِ سورے رود
 کارش از تدریج می یابد نظام
 من نہ دائم کے شود کارش تمام
 می نداند عشق سال و ماہ را
 دیر و زود و نزد و دورِ راہ را

عقل در کوہے شگافے می کند
 یا بگردِ او طوافے می کند
 کوہ پیشِ عشق چون کاهے بود
 دل سریع السیر چون ماہے بود^۱

روسی

پاے استدلالیاں چو بیب بود
 پاے چو بیب سخت بے تمکین بود^۲

علم دریائیسست بے حد و کنار
 طالبِ علم است غواصِ بچار
 گر هزاران سال باشد عمرِ او
 می نگردد سیر او از جستجو^۳

عشق جوشد بحر را مانندِ دیگ
 عشق ساید کوہ را مانندِ ریگ
 عشق بشگافد فلک را صد شگاف
 عشق لرزاند زمین را از گزاف^۴

۱- جاوید ، ص ۱۷ -

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۴۴ ، س ۶ -

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۴۰۹ ، س ۱۹ ، ۲۰ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۵ ، س ۲۶ ، ۲۷ -

جسم خاک از عشق بر افلاک شد
 کوه در رقص آمد و چالاک شد
 عشق جانِ طور آمد عاشقا
 طور مست و ختر موسی صعقاہ

عاشقار را کار نبود باوجود
 عاشقار را ہست بے سرمایہ سود
 بال نے و گردِ عالم می پرند
 دست نے و گوز میداں می برند

توضیحات :

رومی نے عقل کی آہستہ روی ، تدریجی رسائی اور زمان و مکان سے رشتہ بپا ہونے کا تصور ان الفاظ میں دیا ہے :

پای چوبہیں سخت بے تمکین بود (۲)

نیز :

گر ہزاراں سال باشد عمر او
 می نگرود سیر او از جستجو (۳)

اس کے مقابل عشق کی فی الفور اور وسائط کے بغیر رسائی کا تصور دینے

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۱۷ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۵ ، س ۲۷ ، ۲۸ -

کے لیے کہا ہے :

عشق جوشد بحر را مانندِ دیگ

عشق ساید کوه را مانندِ ریگ

عشق بشگافد فلک را صد شگاف

عشق لرزاند زمین را از گزاف (۴)

اقبال نے عقل کی سست گامی کو یوں بیان کیا ہے :

پس ز ترس راه چوں کورے رود

نرم نرمک صورت مورے رود (۱)

اور عشق کی فعالیت کو ، جسے رومی نے اپنے مذکورہ شعر (۴) میں

تمایاں کیا ہے ، واضح کرنے کے لیے ایک لفظی ترکیب ”جراتِ

رندانہ“ (۱) ایسی استعمال کی ہے کہ رومی کے چاروں مصرعوں کی

روح ان دو لفظوں میں سما گئی ہے ۔

عشق - عقل و عشق - علوم - عصر حاضر

اقبال

نشانِ راه ز عقلِ هزار حیلہ سپرس

بیا کہ عشق کمالے ز یک فنی دارد^۱

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است

بت پرست و بت فروش و بت گر است^۲

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست

جانِ بے تائبے کہ من دارم کیجاست^۳

۱- پیام ، ص ۱۹۴ -

۲- اسرار ، ص ۷۷ -

۳- جاوید ، ص ۳ -

بچشمِ عشق نگر تا سراغِ او گیری

جہاں بچشمِ خرد سیمیا و نیرنگ است^۴

روسی

خود خرد آنست کو از حق چرید

نے خرد کانرا عطارد آورید

پیش بینیِ خرد تا گور بود

وانبِ صاحبِ بدل بنفخِ صور بود

این خرد از خاکِ گورے نگذرد

وین قدم عرصہء عجائب نسپرد

زیں قدم وین عقل رو بیزار شو

چشمِ غیبی جوی و برخوردار شو

زیں نظر وین عقل ناید جز دوار

پس نظر بگذار و بگزین انتظار

از سخن گوئی مجوئید ارتفاع

منتظر را بہ ز گفتن استماع^۵

از حطب بشناس شاخ سدرہ را

گرچہ ہر دو سبز باشند اے فتی

۴- پیام ، ص ۱۷۸ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۹ ، س ۸ تا ۱۱ -

اصلِ آن شاخست هفتم آسار

اصلِ این شاخست از نار و دخان

هست مانند آن بصورت پیش حس

کہ غلط بینست چشم و کیش حس

هست آن پیدا بہ پیش چشم دل

جہد کہن سوے دل آ جہد المقل

ور نداری پا ، بجنباں خویش را

تا بینی ہر کم و ہر بیش را^۶

اقبال

مرید :

چشمِ بینا سے ہے جاری جوئے خون

علمِ حاضر سے ہے دین زار و زبوں

پیر روسی :

علم را بر تن زنی یارے بود

علم را بر دل زنی یارے بود^۷

روسی

علم ہائے اہلِ دل حمالِ شان

علم ہائے اہلِ تن احمالِ شان

علم چوں بر دل زند یارے شود

علم چوں بر تن زند یارے شود^۸

۶- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۷ ، س ۶ - ۸ -

۷- بال ، ص ۱۸۰ -

۸- مثنوی : ۱ ، ص ۶۸ ، س ۱۲ ، ۱۳ -

اقبال

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست
جانِ بے تائبے کہ سن دارم ، کجا ست ۹

بچشمِ عشق نگر تا سراغِ او گیری
جہاں بچشمِ خرد سیمیا و نیرنگ است ۱۰

ڈھونڈنے والا ستاروں کی گذرگاہوں کا
اپنے افکار کی دنیا میں سفر کر نہ سکا
جس نے سورج کی شعاعوں کو گرفتار کیا
زندگی کی شبِ تاریک سحر کر نہ سکا ۱۱

روسی

صد ہزاراں فضل دارد از علوم
جان خود را سی نداند این ظلوم
داند او خاصیتِ ہر جوہرے
در بیانِ جوہرِ خود چون خرے
کہ ہمی دائم یجوز و لایجوز
این ندانی تو کہ حوری یا عجوز
این روا و ناروا دانی ، ولیک
خود روا یا ناروائی ہیں تو نیک

۹- جاوید ، ص ۳ -

۱۰- پیام ، ص ۱۷۸ -

۱۱- ضرب ، ص ۶۷ -

قیمتِ ہر کالہ میدانی کہ چہست
 قیمتِ خود را ندانی زاحمقیست
 جانِ جملہ علمہا اینست ایوب
 کہ بدانی من کیم در یومِ دیوب^{۱۲}

توضیحات :

یہاں جو مفہوم اقبال نے عقل کو ”عقلِ ہزار حیلہ“ (۱) کہہ کر ادا کیا ہے ، وہ رومی کے کلام میں ان الفاظ میں ادا ہوا ہے :

زین نظر وین عقل ناید جز دوار (۵)

انسان کے ادراک و عرفان کی جس قوت کو اقبال نے ”چشمِ عشق“ کہا ہے ، وہی قوت ہے جسے رومی نے ”چشمِ غیبی“ اور ”چشمِ دل“ سے تعبیر کیا ہے ۔ باقی اشعار میں اقبال اور رومی کے بیان کا تطابق ہر پہلو سے بخوبی نمایاں ہے ۔

اقبال کا یہ مصرع :

”کر اپنی فکر کہ جوہر ہے بے نمود ترا“

(ضرب ، ص ۸۸)

رومی کے مصرعے :

”در بیانِ جوہر خود چوں خرے“ (۱۲)

کا معنوی پرتو ہے ۔ ”بیانِ جوہر“ (۱۲) ”جوہر کی نمود“ کے بغیر ممکن نہیں ۔

عشق - علم و عشق - ذوقِ نظر - علم کی اہمیت

اقبال

علم را مقصود اگر باشد نظر
 می شود ہم جادہ و ہم راہبر
 علم تفسیرِ جہانِ رنگ و بو
 دیدہ و دل پرورش گیرد ازو
 بر مقامِ جذب و شوق آرد ترا
 باز چون جبریل بگذارد ترا
 عشق کس را کے بخلوت می برد؟
 او ز چشمِ خویش غیرت می برد!
 اولِ او ہم رفیق و ہم طریق
 آخرِ او راہ رفتن بے رفیق!

عاشقم من بر فنِ دیوانگی
سیرم از فرهنگ و از فرزانی^۲

عقلِ جزوی عشق را منکر بود
گرچه بنماید که صاحب سر بود
زیرک و داناست اما نیست نیست
تا فرشته لا نشد اهریمنی است^۳

زین خرد جاهل همی باید شدن
دست در دیوانگی باید زدن
آزمودم عقلِ دور اندیش را
بعد ازین دیوانه سازم خویش را^۴

داند آن کو نیک بخت و محرم است
زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم^۴ است
زیرکی بفروش و حیرانی بخر
زیرکی ظن است و حیرانی نظر

۲- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۱ ، س ۸ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۳۱ ، س ۶ ، ۷ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۳ ، س ۲۲ ، ۳۳ -

عقل را قربان کن اندر عشق دوست

عقلها بارے ازان سویست کوست^۵

هر کجا مشکل جواب آنجا رود

هر کجا پستیست آب آنجا رود

زرع جان را کش جواهر مضمهر است

ابر رحمت پُر ز آب کوثر است^۶

چون ز حس بیرون نیامد آدسی

باشد از تصویر غیبی اعجمی^۷

کشف این نزهت عقل کارافزا شود

بندگی کن تا ترا پیدا شود^۸

گر حجابستت برون رو زاحتجاب

تا بینی پادشاهی عجاب^۹

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۸ ، س ۱۹ ، ۲۱ ، ۳۰ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۵ ، ۸ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۱۵۳ ، س ۲۴ -

۸- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۲۳ -

۹- مثنوی : ۵ ، ص ۳۴۹ ، س ۳۳ -

ور دو چشمِ حق شناس آمد ترا

دوست پر ہیں عرصہ ہر دوسرا^{۱۰}

آدمی دید است ، باقی پوست است

دید آن باشد کہ دیدِ دوست است

چونکہ دیدِ دوست نبود کور بہ

دوست کو باقی نباشد دور بہ^{۱۱}

توضیحات :

اقبال کے الفاظ ”ز چشمِ خویش غیرت می برد“ (۱) ترکِ رفاقتِ حواس کی طرف اشارہ کرتے ہیں اور یہ الفاظ ”راہ رفتن بے رفیق“ (۱) عقل سے رہنمائی حاصل کرنے کا سلسلہ چھوڑنے کی طرف - رومی کے بیان میں یہ مفہوم ان الفاظ میں مضمحل ہے :

چوں ز حس بیروں نیامد آدمی

باشد از تصویرِ غیبی اعجمی (۲)

اور ان الفاظ میں :

زین خرد جاہل ہمی باید شدن (۳)

اس کے علاوہ یہ لطیف نکتہ قابلِ بیان ہے کہ رومی کی مثنوی کے جس مقام سے اشعار (۳) لیے گئے ہیں وہاں اسی سیاق میں

۱۰۔ مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۹ ، س ۴۱ -

۱۱۔ مثنوی : ۱ ، ص ۳۰ ، س ۲۶ -

یہ دو شعر آتے ہیں :

عاشق از حق چوں غذا یابد رَحِیق
عقل آنجا گم شود گم اے رفیق

اور

برکشا از نور پاک شہ نظر
تا نپنداری تو چوں کوتہ نظر

ان میں سے پہلے شعر کا ایک فکری اور فنی سایہ اقبال کے شعر :

”اولِ او ہم رفیق و ہم طریق

آخرِ او راہ رفتن بے رفیق“ (۱)

کے پس منظر میں صاف نظر آتا ہے۔ اسی طرح روسی کا مصرع

”برکشا از نورِ پاکِ شہ نظر“ (مذکورہ بالا) اقبال کے اس مصرعے :

”علم را مقصود اگر باشد نظر“ (۱)

میں اپنی جھلک دکھا رہا ہے۔

عشق - علم - با عشق و علم - بے عشق

اقبال

علم را بر اوجِ افلاک است ره
 تا ز چشمِ مہر بر کندد نگہ
 چشمِ او بر وارداتِ کائنات
 تا ببیند محکاتِ کائنات
 دل اگر بندد بہ حق پیغمبری ست
 ور ز حق بیگانہ گردد ، کافری ست
 علم را بے سوزِ دل خوانی ، شراست
 نورِ او تاریکیِ بحر و بر است
 قوتش ابلیس را یارے شود
 نور ، نار از صحبتِ نارے شود
 کشتنِ ابلیس کارے مشکل است
 زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است

خوشتر آن باشد مسلمانش کنی
 کشته شمشیر قرآنش کنی
 علم بے عشق است از طاغوتیان
 علم با عشق است از لاهوتیان
 بے محبت علم و حکمت مرده
 عقل تیرے بر هدف ناخورده
 کور را بیننده از دیدار کون
 بو لہب را حیدر کترار کون^۱

رومی

هم سوال از علم خیزد ، هم جواب
 همچنانکه خار و گل از خاک و آب
 هم هلاک از علم خیزد ، هم هدی
 هم چنانکه تلخ و شیرین از ندی
 ز آشنائی خیزد این بغض و ولا
 وز غذای خوش بود سقم و شفا^۲

صد هزاران فضل دارد از علوم
 جان خود را می نداند این ظلوم

۱- جاوید ، ص ۸۲ ، ۸۳ -

۲- مشنوی : ۴ ، ص ۲۶۴ ، س ۱۰ ، ۱۱ -

داند او خاصیتِ ہر جوہرے
 در بیانِ جوہرِ خود چوں خُرے
 کہ ہمی دامنِ یجوز و لایجوز
 این ندانی تو کہ حوری یا عجوز
 این روا و ناروا دانی ، ولیک
 خود روا یا ناروائی ہیں تو نیک
 قیمتِ ہر کالہ میدانی کہ چیست
 قیمت خود را ندانی ز احمقیست
 جانِ جملہ علمہا اینست این
 کہ بدانی من کیم در یومِ دین^۳

اے بسا عالم ز دانش بے نصیب
 حافظِ علم است آن کس ، نے حسیب^۴

علمہاے اہلِ دل حمالِ شار
 علمہاے اہلِ تن احمالِ شار
 علم چوں بر دل زند یارے شود
 علم چوں بر تن زند بارے شود

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۹ ، س ۹ تا ۱۲ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۸۶ ، س ۹ -

علم کتب نبود زہو بے واسطہ
 آب نیاید ہمچو رنگ ماشطہ
 ہیں مکش بہر خدا این بارِ علم
 تا بینی در دروں انبارِ علم
 خویش را صافی کن از اوصاف خود
 تا بینی ذاتِ پاکِ صافِ خود
 بینی اندر دل علومِ انبیاء^۴
 بے کتاب و بے معید و اوستا^۵

اے شہار کشتیم ما خصمِ بروں
 مانند خصمے زان بتر در اندروں
 کشتنِ این کارِ عقل و ہوش نیست
 شیرِ باطنِ سخرہ خرگوش نیست
 سہل شیرے دان کہ صفا ہا بشکنند
 شیر آں باشد کہ خود را بشکنند^۶

گر نخواہی ہر دسے این خفت و خیز
 کن ز خاک پائے مردے چشم تیز

۵- مثنوی : ۱، ص ۶۸، س ۱۳ تا ۱۵، ۲۰ -

۶- مثنوی : ۱، ص ۳۰، س ۷، ۱۵ -

کہ ازیب شاگردی و زین فقار

سوزنے باشی ، شوی تو ذوالفقار

چشم روشن کن ز خاکِ اولیاء

تا بینی ز ابتدا تا انتہاء

از علی^۴ میراث داری ذوالفقار

بازوئے شیر خدا هستت ، بیار^۸

ہر کہ مرد اندر تن او نفسِ گبر

مر ورا فرمان برد خورشید و ابر^۹

نفسِ خود را کش جہانے زندہ کن

خواجه گشتہ ست او را بندہ کن^{۱۰}

توضیحات :

روسی کے اشعار میں علم کی متضاد کیفیات بیان ہوئی ہیں اور یہ بتایا گیا ہے کہ علم کو کس طرح تسخیر کیا جا سکتا ہے۔ نیز

۷- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۰ ، س ۷ تا ۹ -

۸- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱ ، س ۳۷ -

۹- مثنوی : ۱ ، ص ۶۰ ، س ۲۶ -

۱۰- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۱۱ -

اس کی تطہیر کس طرح کی جا سکتی ہے اور کون سا علم انسان کی زندگی کے لیے واقعی قدر و قیمت رکھتا ہے۔ اقبال نے بھی یہی سبب باتیں کہی ہیں۔ یہاں یہ بالکل واضح ہے کہ اقبال نے جو کچھ کہا ہے وہ رومی کے کلام سے مستفاد ہے، لیکن اقبال نے ان حقائق کو جِدّتِ تعبیر اور حسنِ ایجاز کے ساتھ بیان کیا ہے۔

اقبال کے ان مشہور اشعار میں، جو پیرِ رومی اور مریدِ ہندی کے عنوان کے تحت ہیں، رومی کے انہی اشعار میں سے یہ شعر ”علم چون بر دل زند“ الخ (۵) جزوی تصرف کے ساتھ آیا ہے۔ رومی نے علم کی قوت و طاقت اور قوتِ تسخیر کے بیان میں، جو تسخیرِ نفس سے حاصل ہوتی ہے، کہا ہے :

”از علی میراث داری ذوالفقار
 بازوے شیر خدا هستت بیار“ (۸)
 ”ھر کہ مرد اندر تن او نفس گبر
 مرورا فرماں برد خورشید و ابر“ (۹)

اقبال نے بھی یہی تلمیح استعمال کی ہے :

کور را بیننده از دیدار کف
 بو لہب را حیدرِ کَرار کف (۱)

رومی کے شعر (۸) کا ایک نکتہ اقبال نے اپنے ان اشعار میں بھی بیان کیا ہے :

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است
 بو تراب از فتحِ اقلیمِ تن است

ہر کہ در آفاق گردد بو تراب
باز گرداند ز مغرب آفتاب

(اسرار ، ص ۵۳)

مولانا روسی تزکیہٴ نفس اور تسخیرِ نفس کو 'کشتن' سے تعبیر کرتے ہیں : (شعر ۶ ، نیز شعر ۹) - اقبال نے بھی یہی انداز بیان اختیار کیا ہے :

کشتنِ ابلیس کارِ مشکل است
زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است (۱)

عشق - عشق اور تہذیب و تمدن

اقبال

زندگی را شرع و آئین است عشق

اصل تہذیب است دین ، دین است عشق^۱

رومی

شاد باش اے عشقِ خوش سوداے ما

اے طیبِ جملہ علتِ ہاے ما

اے دواے نخوت و ناموس ما

اے تو افلاطون و جالینوس ما^۲

از دو پارہ پیہ آبِ نورِ رواں

سوجِ نورش میروود تا آسمان

۱- جاوید ، ص ۱۲۹ -

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۲ ، س ۱۶ -

گوشت پاره که زبان آمد ازو
 می رود سیلابِ حکمت همچو جو
 سوے سوراخے که نامش گوش ها ست
 تاباغِ جاں که میوه اش هوش ها ست
 شاهراهِ باغِ جاں ها شرع اوست
 باغِ و بستان های عالم فرعِ اوست^۳

گر تو خواهی کت شقاوت کم شود
 جهد کن تا از تو حکمت کم شود
 حکمتے کز طبع آید ، وز خیال
 حکمتے بے فیضِ نورِ ذوالجلال
 حکمتِ دنیا فزاید ظن و شک
 حکمتِ دینی برد فوقِ فلک^۴

چونکه تقوی بست دو دستِ هوا
 حق کشاید هر دو دستِ عقل راه^۵

انبیاء در قطعِ اسباب آمدند
 معجزاتِ خویش بر کیوان زدند

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۱۱۶ ، س ۳۵ ، ۳۶ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۸ ، س ۷ ، ۸ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۶ ، س ۳۰ -

بے سبب مر بحر را بشگافتند
 بے زراعت چاش گندم یافتند
 ریگها هم آرد شد از سعیِ شار
 پشمِ بز ابریشم آمد کشکشان
 جمله قرآن است در قطعِ سبب
 عَزِ درویش و هلاکِ بولمب^۶

معدنِ گرمی است اندر لامکان
 هفت دوزخ از شرارش یک دخان^۷

ز آتشِ مومن از یبِ رو اے صفی
 میشود دوزخِ ضعیف و منطقی
 گویدش بگذر سبک ، اے محتشم
 ورنه ز آتش هائے تو در آتشم^۸

روحِ رهزن مُرد و تن که تیغِ اوست
 هست باقی در کفِ آبِ غزوه دوست

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۱۷ تا ۱۹ -

۷- مثنوی : ۳ ، ص ۲۲۰ ، س ۲۵ -

۸- مثنوی : ۶ ، ص ۳۲۰ ، ص ۲۷ -

نفس چون مبدل شود این تیغِ تن
 باشد اندر دستِ صنعِ ذوالمنن^۹

آنکه بر افلاک رفتارش بود
 بر زمین رفتن چه دشوارش بود^{۱۰}

این جهادِ اکبر است ، آن اصغر است
 هر دو کارِ رستم است و حیدر^{۱۱} است

نارِ بیرونی به آبه بفسرد
 نارِ شهبوت تا بدوزخ می برد
 چه کشد این نار را ، نورِ خدا
 نورِ ابراهیم را ساز اوست^{۱۲}

نفس فرعون است ، هین سیرش مکن
 تا نیارد یاد زان کفرِ کهن

۹- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۳ ، س ۳۰ ، ۳۱ -

۱- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۱ ، س ۳۸ -

۱- مثنوی : ۵ ، ص ۳۳۳ ، س ۱۰ -

۱- مثنوی : ۱ ، ص ۷۲ ، س ۱۲ ، ۱۳ -

گر بگرید ورنه بنالد زار زار
او نخواهد شد مسلماً ، هوش دار^{۱۳}

نفس خود را کش ، جهان زنده کن
خواجه گشته ست او را بنده کن^{۱۴}

نفس و شیطان هر دو یک تن بوده اند
در دو صورت خویش را بنموده اند
چون فرشته و عقل کایشان یک بدند
بهر حکمت هاش دو صورت شدند
دشمنی داری چنین در سر خویش
مانع عقل است و خصم جان و کیش^{۱۵}

عقل جزوی عشق را منکر بود
گرچه بنماید که صاحب سر بود
زیرک و داناست اما نیست نیست
تا فرشته لا نشد ، اهریمنی است^{۱۶}

۱۳- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۴ ، س ۱ ، ۳ -

۱۴- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۱۱ -

۱۵- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۲ ، س ۲۲ ، ۲۳ -

۱۶- مثنوی : ۱ ، ص ۴۱ ، س ۶ ، ۷ -

هر که در خلوت به بینش یافت راه
 او ز دانش ها نجوید دست گاه
 با جمال جان چو شد هم کاسه^{۱۷}
 باشدش ز اخبار و دانش تاسه^{۱۷}

خاتمِ ملکِ سلیمان است علم
 جمله عالم صورت و جان است علم
 آدمی را زیب هنر بے چاره گشت
 خلقِ دریاها و خلقِ کوه و دشت
 زو پلنگ و شیر ترساں همچو موش
 زو شده پنہاں بدشت و کُہ و حوش
 زو پری و دیو ساحل ها گرفت
 هر یکے در جاے پنہاں جا گرفت^{۱۸}

آدمی را دشمنِ پنہاں بسے است
 آدمیِ بسا حذر ، عاقل کسے است^{۱۹}

توضیحات :

اقبال نے اپنے شعر (۱) میں ان تمام نکات کو ایک جگہ جمع

- ۱۷ - مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۹ ، س ۹ -
 ۱۸ - مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۶ تا ۲۸ -
 ۱۹ - مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۸ -

کر دیا ہے جو رومی کے اشعار (۲) تا (۱۹) میں مختلف پیرایوں میں بیان ہوئے ہیں۔ اقبال نے عشق کو زندگی کے لیے ”شرع“ و ”آئین“ و ”دین“ (۱) کہا ہے۔ رومی کے بیان میں لفظ ”شرع“ شعر (۳) میں اور لفظ ”دین“ شعر (۴) میں آیا ہے۔ دوسرے متفرق اشعار میں آئین اخلاق کی ضرورت اور اہمیت واضح کی گئی ہے۔

عشق - فقرِ کافر اور فقرِ مومن

اقبال

فقرِ کافر خلوتِ دشت و در است
 فقرِ مومن لرزہٴ بحر و بر است
 زندگی آن را سکونِ غار و کوه
 زندگی ایب را ز مرگِ با شکوه
 آن خدا را جستن از ترکِ بدن
 این خودی را بر فسانِ حق زدن
 آن خودی را کشتن و واسوختن
 این خودی را چون چراغِ افروختن
 فقرِ چون عریاں شود زیرِ سپهر
 از نہیبِ او بلرزد سہا و سہر
 فقرِ عریاں گرمیِ بدر و حنین
 فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسین^۴

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آب جلال اندر مسلمانی نماند^۱

روسی

فقر فخری نه از گزاف است و مجاز
صد هزاران عَز پنهان است و ناز^۲

هین مکن خود را خصمی، رهبان مشو
زانکه عفت هست شهوت را گرو
بے هوا نهی از هوا ممکن نبود
هم غذا با مردگان نتوان نمود^۳

مرغ گفتش خواجه در خلوت مایست
دین احمد^۴ را ترهتب نیک نیست
از ترهتب نهی فرمود آن رسول^۵
بدعتی چون برگرفتی اے فضول؟
جمعه شرط است و جماعت در نماز
امرِ معروف و ز منکر احتراز^۶

۱- پس، ص ۲۶، ۲۷ -

۲- مثنوی: ۱، ص ۳۸، س ۲۳ -

۳- مثنوی: ۵، ص ۲۸۸، س ۱۷، ۱۸ -

۴- مثنوی: ۶، ص ۳۵۹، س ۲۲، ۲۳ -

توضیحات :

روسی نے حدیثِ نبوی ”الفقر فخری“ سے استفادہ کر کے اسلامی فقر کو ”سرمایہٴ عَزَّ و ناز“ (۲) بتایا ہے۔ اقبال نے حدیث ”الفقر فخری“ کے ساتھ حدیثِ نبوی ”لی خرقتان الفقر و الجهاد“ کو بھی ساتھ ساتھ نظر میں رکھ کر فقرِ مومن کو ”لرزة بحر و بر“ (۱) اور شہادتِ مومن کو ”مرگِ با شکوہ“ (۱) کہا ہے۔

عشق - حسّی ادراک اور وجدان

اقبال

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست
 حواسِ ما میانِ ما و او نیست
 نگہ را در حریمش نیست راہے
 کئی خود را تماشا بے نگاہے^۱

روسی

زیں قدم وین عقل رو ، بیزار شو
 چشمِ غیبی جوی و برخوردار شو^۲

عقل آن باشد کہ او با مشعلہ است
 او دلیل و پیشوائے قافلہ است

۱- زبور ، ص ۲۳۶ ، ۲۳۷ -

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۹ ، س ۹ -

پیروِ نورِ خود است آن پیش رو
 تابعِ خویش است آن با خویش رو
 مومنِ خویش است و ایمان آورید
 ہم باں نورے کہ جانش زان چرید^۳

عقل در شرحش ، چو خر در گل بخت
 شرحِ عشق و عاشقی ہم عشقِ گفت^۴

توضیحات :

”حواس ما میان ما و او نیست“

اقبال کا یہ مصرع اس حقیقت کا آئینہ دار ہے جسے رومی نے
 اپنے شعر (۴) میں بڑے معنی خیز انداز میں بیان کیا ہے -

۳- مثنوی : ۴ ص ۲۵۰ ، س ۳۱ ، ۳۰ -

۴- مثنوی : ۱ ص ۴ ، س ۳۲ -

عشق - مراتبِ وجدان - مراتبِ معرفت

اقبال

می شود از بهرِ اغراضِ عمل
 عامل و معمول و اسباب و علل
 خیزد ، انگیزد ، پرد ، تابد ، دمد
 سوزد ، افروزد ، خرامد ، پرزند
 وسعتِ ایامِ جولانِ گاهِ او
 اسبابِ سوچه ز گردِ راهِ او
 شعلهء خود در شرر تقسیم کرد
 جز پرستی عقل را تعلیم کرد
 خود شکن گردید و اجزا آفرید
 اندکِ آشت و صحرا آفرید
 باز از آشتی بیزار شد
 وز بهم پیوستگی کمسار شد

قوتِ خاموش و بے تابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل^۱

رومی

ہست دل مانندہ خانہ کلاب
خانہ دل را نہایت همسایگان
از شگاف و روزنِ دیوارِ ہا
مطلع گردند بر اسرارہا^۲

توضیحات :

رومی کے ”شگاف و روزنِ دیوارہا“ کے مفہوم کو اقبال نے
”اجزا“ کہہ کر ادا کیا ہے۔

۱- اسرار، ص ۱۳، ۱۴ -

۲- مثنوی : ۴، ص ۲۴۴، س ۱۳ -

عشق - سفر در حضر - سیر باطن

اقبال

سفر در خویش ؟ زادن بے اب و مام
 ثریا را گرفتن از لبِ بام
 ابد بردن بہ یک دم اضطرابے
 تماشا بے شعاعِ آفتابے
 ستردن نقشِ ہر امید و بیمے
 زدن چاکے بہ دریا چون کلیمے
 شکستن این طلسمِ بحر و بر را
 ز انگشتے شگافیدن قمر را
 چناب باز آمدن از لامکانش
 درونِ سینہ او ، در کف جہانش

می نداند عشق سال و ماه را

دیر و زود و نزد و دورِ راه را^۲

روسی

میرِ احوال است ، نے موقوفِ حال

بندهٔ این ماه باشد ماه و سال

چون بگوید حال را ، فرماں کند

چون بخواند جسمِ ها را ، جان کند

منتہی نبود کہ موقوف است او

منتظر بنشسته باشد حالِ جو

کیمیایِ حال باشد ، دستِ او

دست جنباند شود مے مستِ او

گر بخواند مرگ هم شیرین شود

خار و نشترِ نرگس و نسریں شود

او بود سلطانِ حال اندر روش

نے چو تو محروم از حال و کشش

آنکہ او موقوفِ حال است آدمیست

کہ گہے افزون و گاہے در کمیست^۳

۲- جاوید ، ص ۱۷ :

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۵۹ ، ص ۳۳ تا ۳۶ -

آنکه او بے نقش و سادہ سینہ شد

نقش ہائے غیب را آئینہ شد^۴

از رہ و منزل ، ز کوتاہ و دراز

دل چہ داند کوست مست و دلنواز

آب دراز و کوتہ اوصافِ تن است

رفتنِ ارواح دیگر رفتن است

سیرِ جاں بیرون بود از دورِ دیر

جسم ہا از جاں بیاموزند سیر^۵

سیرِ زاہد ہر مہرے یکروزہ راہ

سیرِ عارف ہر دمے تا تختِ شاہ^۶

عشق جوشد بحر را مانندِ دیگ

عشق ساید کوه را مانندِ ریگ

عشق بشگافد فلک را صد شگاف

عشق لرزاند زمین را از گزاف^۷

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۶۳ ، س ۲ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۸ ، س ۴۰ - ص ۱۶۹ ، س ۱ -

۶- مثنوی : ۲ ، ص ۸۱ ، س ۳۰ -

۷- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۵ ، س ۲۶ ، ۲۷ -

توضیحات :

سفر در حضر یا سیرِ باطن احوالِ عشق میں سے ایک حال ہے جس کی بدولت صاحبِ حال کے لیے کائنات میں جو تصرفات اور فتوحات ممکن ہیں ان کا مندرجہ بالا اشعار میں ذکر کیا گیا ہے۔ اس ضمن میں روسی نے زمان و مکان اور بحر و بر کی تسخیر، حکمت و معرفت اور علم و قدرت کے کمالات بیان کیے ہیں۔ اقبال کے اشعار میں اوصاف اس طرح بیان ہوئے ہیں کہ انسان کامل یعنی پیغمبر ﷺ اکرم کی عظمتِ شان، معراج اور کمالات کا جلوہ نظر آتا ہے۔ روسی نے عشق کی سیرِ باطن اور سفر در حضر کی کیفیت بیان کرتے ہوئے 'ماہ و سال' (۳) کی نفی کی ہے۔ اقبال نے اس ضمن میں الفاظ 'سال و ماہ' اور 'نزد و دور' لا کر اپنے ایک ہی شعر میں زمان اور مکان دونوں کی نفی کر دی ہے۔

عشق - عشق اور وجدان و عرفان

اقبال

فروغِ دانشِ ما از قیاس است

قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد، این عالم دگر شد

سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

رومی

خاک زنت بر دیدۀ حس بینِ خویش

دیدۀ حس دشمنِ عقل است و کیش

دیدۀ حس را خدا اعماش خواند

بت پرستش خواند و ضدِ ماش خواند

زانکہ او کف دید و دریا را ندید

زانکہ حالے دید و فردا را ندید^۲

گر نبودے حسِ دیگر مر ترا

جز حسِ حیواں ز بیرونِ ہوا

پس بنی آدم مکرم کے بدے

کے بحسِ مشترک محرم شدے^۳

پنبہء آں گوشِ سر ، گوشِ سر است

تا نگردد این کر ، آں باطن کر است

بے حس و بے گوش و بے فکرت شود

تا خطابِ ارجعی را بشنود^۴

پنج حسّے هست جز این پنج حس

آں چو زرِ سرخ و این حسہا چو مس

اندران بازار کاہلِ محشر اند

حسِ مس را چوں حسِ زر کے خرنند

۲- مثنوی : ۲ ، ص ۱۰۳ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۳- مثنوی : ۲ ، ص ۸۰ ، س ۷ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۱۴ ، س ۶ -

حسِ ابدان ، قوتِ ظلمتِ میخورد
حسِ جان از آفتابِ می چرده^۵

چشمِ حس را هست مذهبِ اعتزال
دیدۀ عقل است سنّی در وصال
هر که بیرون شد ز حس سعی و پیست
اهلِ بینش اهلِ عقلِ خوش پیست^۶

چون درِ معنی زنی ، بازت کنند
پترِ فکرت زن که شهبازت کنند
پترِ فکرت شد گل آلود و گران
زانکه گل خواری ، ترا گل شد چو نان^۷

آب کم جو تشنگی آور بدست
تا بجوشد آبت از بالا و پست
تا سقاهم ربهم آید خطاب
تشنه باش ، الله اعلم بالصواب^۸

۵- مثنوی : ۲ ، ص ۷۹ ، س ۲۵ ، ۲۶ -

۶- مثنوی : ۲ ، ص ۸۰ ، س ۴ ، ۵ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۵۸ ، س ۱۱ -

۸- مثنوی : ۳ ، ص ۱۸۹ ، س ۵ ، ۹ -

این جهانِ منتظم محشر بود
گر دو دیده مبدل و انور شود^۹

آئینهٔ هستی چه باشد نیستی
نیستی بگزین ، گر ابله نیستی
هستی اندر نیستی بتوان نمود
مالداران بر فقیر آرند جود^{۱۰}

حال و قالے از ورایِ حال و قال
غرق گشته در جالِ ذوالجلال
فرقهٔ نے کہ خلاصے باشدش
یا بجز دریا کسے بشناسدش
عقلِ جزو از کل پذیرا نیستے
گر تقاضا بر تقاضا نیستے
چوں تقاضا بر تقاضا می رسد
موجِ آب دریا بدینجا می رسد^{۱۱}

۹- مثنوی : ۶ ، ص ۳۶۵ ، س ۹ -

۱۰- مثنوی : ۱ ، ص ۶۴ ، س ۴ ، ۵ -

۱۱- مثنوی : ۱ ، ص ۴۵ ، س ۲۵ ، ۲۶ -

دانش انوار است در جانبِ رجال

نے ز راہِ دفتر و نے قیل و قال

دانشِ آرا ستاند جان ز جان

نے ز راہِ دفتر و نے از بیان

تا دلش را شرح آن سازد ضیا

پس الم نشرح بفرماید خدا

کاندرون سینہ شرح دادہ ایم

شرح اندر سینہ ات بنہادہ ایم

در نگر در شرح دل در اندرون

تا نیاید طعنہ "لا یبصرون" ۱۲

نصّ وحیِ روحِ قدسی داں یقین

واں قیاسِ عقلِ جزوی تحت این

عقل از جان گشت با ادراک و فر

روح اورا کے شود زیرِ نظر

لیک جان در عقل تاثیرے کند

زاں اثر آن عقل تدبیرے کند

نوح وار از صدقے زد در تو روح

کویم و کشتی و کو طوفانِ نوح ۱۳

۱۲- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۶ ، س ۱۷ تا ۱۹ ، ۲۲ -

۱۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۴ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

صد دلیل آرد مقلد در بیان

از قیاسے گوید او را نز عیار

مشک آلودہ ست ، اما مشک نے

بوے مشکستش ، ولے جز پشک نے ۱۳

پاے استدلالیاں چوہیں بود

پاے چوہیں سخت بے تمکین بود ۱۵

اندریں بحث ار خرد رہ ہیں بدے

فخرِ رازی رازدارِ دین بدے

لیک چوں سن لم یذق لم یدر بود

عقل و تخیلاتِ او حیرت فزود ۱۶

کلّ عالم صورتِ عقلِ کل است

کوست بابای ہر آنک اہل قل است

چوں کسے با عقلِ کل کفراں فزود

صورتِ کل پیش او ہم سگ نمود

۱۳- مثنوی : ۵ ، ۳۲۱ ، س ۱۰ -

۱۵- مثنوی : ۱ ، ص ۴۴ ، س ۶ -

۱۶- مثنوی : ۵ ، ص ۳۴۹ ، س ۲ ، ۳ -

صلح کن با این پدر عاقی بهل
 تا که فرش زر نماید آب و گل
 پس قیامت نقدِ حالِ تو بود
 پیشِ تو چرخ و زمین مبدل شود
 من که صلحم دائما با این پدر
 این جهان چون جنتستم در نظر
 هر زمان نو صورتی و نو جمال
 تا ز نودیدن فرو میرد سال
 من همی بینم جهان را پُر نعیم
 آب ها از چشمه ها جوشان مقیم
 بانگ آتش میرسد در گوش من
 مست می گردد ضمیر و هوش من
 شاخها رقصان شده چون ماهیان
 برگ ها کف زن مثالِ مطربان
 برق آینه است لامع از نمد
 گر نماید آینه تا چون بود
 از هزاران من نمیگویم یکم
 زانکه آگنده است هر گوش از شکم
 پیشِ وهم این گفت مزده دادنست
 عقل گوید مزده چه نقدِ منست^{۱۷}

جان شناسان از عدوہا فارغ اند

غرقہ دریاے بیچون اند و چند

جان شو و از راہِ جانِ جان را شناس

یارِ یمنش شو، نہ فرزندِ قیاس^{۱۸}

آنچه او بیند نتان کردن مساس

نز قیاسِ عقل و نز راہِ حواس^{۱۹}

توضیحات :

مدرکاتِ حسّی کے مقابل وجدانِ عشق کی فعالیت اور عظمت و اہمیت روسی نے مندرجہ اشعار (۲ تا ۱۹) میں تفصیل سے بیان کی ہے۔ اقبال کے اشعار (۱) میں کلیدی الفاظ ”قیاس و حواس“ ہیں جو اسی موضوع کی بحث میں روسی کے اشعار ۱۳، ۱۴، ۱۸، ۱۹ میں آئے ہیں۔ دوسرے اشعار میں ”حواس“ کا واحد ”حس“ اور حواس و قیاس کے مترادفات یا ان کے لوازم اور متناسب الفاظ استعمال ہوئے ہیں۔

۱۸- مثنوی : ۳، ص ۱۸۸، س ۳۰، ۳۱ -

۱۹- مثنوی : ۵، ص ۳۰۱، س ۱۵ -

عشق - عشق اور تسخیرِ ارض

اقبال

خاک گشتنِ مذہبِ پروانگی است
خاک را اب شو کہ این مردانگی است^۱

رومی

مردنِ تن در ریاضتِ زندگی ست
رنجِ ایب تن روح را پایندگی ست^۲

تا بقائے خود نپیند سالکے
چوں کند تن را سقیم و ہالکے

۱- اسرار، ص ۸۰ -

۲- مثنوی: ۳، ص ۱۹۱، س ۱۹ -

ایں ریاضتہائے درویشانِ چراست

کان بلا بر تن بقائے جانِ ماست^۳

سہل شیرے داں کہ صفہا بشکند

شیر آن باشد کہ خود را بشکند^۴

ہر کہ مرد اندر تنِ او نفس گبر

مر ورا فرماں برد خورشید و ابرہ

زیں ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت

شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست^۶

چوں بمردی تو ز اوصافِ بشر

بجری اسرار ت نہد بر فرق برہ

توضیحات :

روسی نے اپنے نفس کی تسخیر کرنے والے کو "شیر" (۴) کہا

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۹۱ ، ص ۱۱ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۳۰ ، ص ۱۵ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۶۰ ، ص ۲۶ -

۶- دیوان : بیت شماره ۴۶۳۵ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۵۷ ، ص ۲۵ -

ہے۔ اقبال نے ”مردانگی“ کی صفت کا ذکر کیا ہے جو روسی کے بیان میں ”شیر“ کے استعارے کی بنیاد ہے اور وجہ جامع یعنی شجاعت کا ایک مترادف۔ اس کے علاوہ ”خاک را اب شو“ (۱) میں حضرت علیؑ کے لقب ابو تراب کی تلمیح ہے۔ روسی کے شعر (۶) میں حضرت علیؑ کا لقب ”شیر خدا“ آیا ہے۔

عشق - حصولِ کمالِ انسانی

اقبال

زیرکی از عشق گردد حق شناس
 کارِ عشق از زیرکی محکم اساس
 عشق چون با زیرکی همبر شود
 نقش بندِ عالمِ دیگر شود

رومی

خاتمِ سلکِ سلیمان است علم
 جمله عالم صورت و جان است علم
 آدمی را زین هنر بے چاره گشت
 خلقِ دریا ها و خلقِ کوه و دشت

زو پلنگ و شیر ترساں همچو موش

زو شدہ پنہاں بدشت و کُہ و حوش

زو پری و دیو ساحل ہا گرفت

ہر یکے در جاے پنہاں جا گرفت

آدمی را دشمنِ پنہاں بسے است

آدمئے با حذر ، عاقل کسے است^۲

اے شہاں کشتیم ما خصمِ بروں

ماند خصمے زان بتر در اندروں

کشتنِ این کارِ عقل و ہوش نیست

شیرِ باطنِ سخرہ خرگوش نیست

سہل شیرے داں کہ صفہا بشکند

شیرِ آن باشد کہ خود را بشکند^۳

چونکہ تقویٰ بست دو دستِ ہوا

حق کشاید ہر دو دستِ عقل را^۴

عقل را قرباں کن اندر عشقِ دوست

عقلہا بارے ازاں سویست کوست^۵

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۶ تا ۲۸ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۳۰ ، س ۷ ، ۱۵ -

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۶ ، ص ۳۰ -

۵- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۸ ، س ۳۰ -

توضیحات :

یہاں علم کو اقبال نے ”زیرکی“ (۱) کہا ہے - یہ لفظ رومی

کا ہے :

”زیرکی بفروش و حیرانی بخر“

(مشنوی ، ۴ : ص ۲۳۸ ، س ۲۱)

اقبال نے کہا ہے :

”عشق چوں با زیرکی ہمہر شود

نقشبندِ عالمِ دیگر شود“ (۱)

رومی نے عشق کی عظمت ’عالم‘ کے حوالے سے یوں بتائی ہے :

”جملہ عالم صورت و جان است علم“ (۲)

اقبال نے عشق اور علم کے باہم متحد ہو جانے کی اہمیت واضح کی

ہے - رومی نے اس نکتے کو یوں بیان کیا ہے :

”عقل را قرباں کن اندر عشقِ دوست“ (۵)

عشق - مظاہر - عشق

اقبال

بہ برگِ لالہ رنگ آمیزیِ عشق
 بجانِ ما بلا انگیزیِ عشق
 اگر این خاکدانِ را واشگافی
 درونش بنگری خون ریزیِ عشق^۱

رومی

دورِ گردوں ہا ز موجِ عشقِ داں
 چوں نبودے عشق بفسردے جہاں
 کے جہادے محو گشتے در نبات
 کے فداے روح گشتے نامیات^۲

۱- پیام، ص ۱۳ -

۲- مشنوی: ۵، ص ۳۳۳، س ۱۴، ۱۵ -

زانکہ بے حاجت خداوند عزیز

مے نہ بخشد ہیچ کس را ہیچ چیز

پس کمند هست ہا حاجت بود

قدرِ حاجت مرد را آلت بود

پس چو حاجت شد کمندِ هست ہا

قدرِ حاجت مے رسد از حق عطا^۳

توضیحات :

روسی نے کہا ہے کہ ”دورِ گردوں“ (۲) ”جہانِ مادی“ (۲) ”جمادات و نباتات“ اور ”ذی روح موجودات“ کا وجود ”موجِ عشق“ کی بدولت ہے۔ اقبال نے اپنے فنکارانہ انداز میں نباتات کے لیے ”برگِ لالہ“ (۱)، انسان کے لیے ”بجانِ ما“ (۱) اور پورے کرۂ ارض کے لیے ”خاکدان“ (۱) اور ”درونِ خاکدان“ (۱) الفاظ استعمال کیے ہیں اور عشق کی مختلف فعلیتوں کو ”رنگ آمیزی“، ”بلا انگیزی“ اور ”خونریزی“ سے تعبیر کیا ہے۔

۸۲

عشق اور زمان و مکان

اقبال

عشق سلطان است و برهانِ سپین
هر دو عالم عشق را زیرِ نگین
لا زمان و دوش و فرداے ازو
لا مکان و زیر و بالاے ازو'

رومی

هر دسے او را یکے معراجِ خاص
بر سرِ فرقتش نہد حق تاجِ خاص
صورتش درِ خاک و جاں درِ لاسکان
لا مکانے فوقِ وہمِ سالکان

۱۔ جاوید ، ص ۱۸ -

لامکانے نے کہہ در وہم آیدت

ہر دسے در وے خیالے زایدت

بل مکان و لامکان در حکمِ او

ہمچو در حکمِ بہشتے چارجو^۲

توضیحات :

رومی نے عشق کی شانِ تاج داری کی طرف اشارہ کیا ہے :

”بر سرِ فرقتش نہد حق تاج خاص“ (۲)

اقبال نے عشق کو ”سلطان“ کہا ہے جو ذومعنیین ہے۔ رومی نے عشق کی ”معراج خاص“ کا ذکر کیا ہے۔ اقبال نے اسی مفہوم کو یوں ادا کیا ہے :

”ہر دو عالم عشق را زیر نگیں“ (۱)

اس ضمن میں رومی نے ”مکان و لامکان“ (۲) کو عشق کے زیرِ فرمان بتایا ہے۔ اقبال نے بھی ”لامکان“ کہا ہے اور مکان کے لیے ”زیر و بالا“ الفاظ استعمال کیے ہیں۔ رومی نے ”مکان و لامکان“ کہا تو اس میں ”زمان و لازمان“ کا مفہوم بھی آ گیا۔ اقبال نے اس مفہوم کو ان الفاظ میں واضح کر دیا ہے :

”لا زمان و دوش و فرداے ازو“ (۱)

عقل - شہود و شاہد و مشہود - عارف و معروف کا اتحاد اور فراق

اقبال

خودی را زندگی ایجادِ غیر است

فراقِ عارف و معروف خیر است

جدائی خاک را بخشد نگاہے

دہد سرمایہء کوہے بہ گاہے

جدائی عشق را آئینہ دار است

جدائی عاشقان را سازگار است^۱

رومی

صورت از بے صورتی آمد برون

باز شد کائنا الیہ راجعون

۱- زبور، ص ۲۱۹، ۲۲۰ -

پس ترا هر لحظه مرگ و رجعت است

مصطفیٰؐ فرمود دنیا ساعت است

هر نفس نو می شود دنیا و ما

بے خبر از نو شدن اندر بقا

عمر ہم چوں جوئے نو نو می رسد

سستری می نماید در جسد

شاخِ آتش چوں بجنبانی بہ ساز

در نظر آتش درآید بس دراز

این درازی مدت از تیزی صنع

می نماید سرعت انگیزی صنع^۲

توضیحات :

جو حکیمانہ بات رومی نے ”بے صورتی“ اور ”صورت“ (۲) کے

حوالے سے کہی ہے ، وہ اقبال کے اشعار میں ”نگاہ“ اور ”خاک“ (۱)

کے الفاظ سے ادا ہوئی ہے ۔

عقل - عاقل و معقول

اقبال

ابد را عقلِ ما ناسازگار است
 'یکے' از گیر و دارِ او 'ہزار' است'

رومی

خود خرد آنست کو از حق چرید
 نے خرد کانرا عطارد آورید
 پیش بینیِ خرد تا گور بود
 وانِ صاحبِ دل بنفخِ صور بود
 این خرد از خاکِ گورے نگذرد
 وین قدم عرصہء عجائب نسپرد

زین قدم وین عقل رو بیزار شو

چشمِ غیبی جوی و برخوردار شو

زین نظر وین عقل ناید جز دوار

پس نظر بگذار و بگزین انتظار^۲

بندِ معقولات آمد فلسفی

شہسوارِ عقلِ عقل آمد صفی

عقل عقلت مغز و عقل تست پوست

معدہ حیوان ہمیشہ پوست جوست

مغز چوں از پوست دارد صد ملال

مغزِ نغز آنرا حلال آمد حلال

چونکہ قشرِ عقل صد برہاں دہد

عقلِ کل کے کام بے ایقان نہد

عقل دفترہا کند یکسر سیاہ

عقلِ عقل آفاق دارد پر زماہ

از سیاہی وز سفیدی فارغ است

نورِ ماہش بر دل و جاں بازغ است^۳

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۶۹ ، س ۸ تا ۱۰ -

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۷۷ ، س ۲۴ تا ۲۶ -

عقل دو عقل است ، اول مکسبی
 کہ در آموزی چو در مکتب صبی
 از کتاب و اوستاد و ذکر و فکر
 ارمغانے وز علومِ خوب و بکر
 عقل تو افزوں شود بر دیگران
 لیک تو باشی ز حفظ او گران
 عقل دیگر بخشش یزدان بود
 چشمہٴ او در میانِ جان بود
 چون زسینہ آب و آتش جوش کرد
 نے شود گندہ ، نہ دیرینہ ، نہ زرد^۳

گر هزارانند ، یک کس بیش نیست
 جز خیالاتِ عددانديش نیست^۵

توضیحات :

اقبال کا مصرع ”یکے از گيرو دارِ او هزار است“ (۱) رومی کے
 مصرعے ”گر هزارانند یک کس بیش نیست“ (۵) کی لفظی تجدید ہے ۔

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۷ ، ص ۱۳ تا ۱۵ -

۵- مثنوی : ۳ ، ص ۱۳۸ ، ص ۱۸ -

عقل اور عالمِ ظاہر

اقبال

پیکرِ هستی ز آثارِ خودی است

هرچہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چون خودی بیدار کرد

آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او

غیرِ او پیدا است از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است

خویشتن را غیرِ خود پنداشت است^۱

۱- اسرار ، ص ۱۲ -

رومی

عقل دیگر بخشش یزدان بود
چشمه^۲ او در میان جات بود^۲

تاچه عالم هاست در سودای عقل
تاچه با پهناست این دریای عقل
عقل پنهان است و ظاهر عالم
صورتِ ما موج یا از وے نمے^۳

خلق بے پایاں زیک اندیشه ہیں
گشته چوں سیلے روانہ بر زمین
ہست آن اندیشہ پیش خلق خورد
لیک چوں سیلے جہاں را خورد و برد
پس چو سی بینی کہ از اندیشہ^۲
قائم است اندر جہاں ہر پیشہ^۲
خانہ ہا و قصر ہا و شہر ہا
کوه ہا و دشت ہا و نہر ہا
ہم زمین و بحر و ہم مہر و فلک
زندہ ازوے ہمچو از دریا سمک

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۴۷ ، س ۱۵ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۱۰ ، ۱۲ -

پس چرا از اہلمہی پیش تو کور
تن سلیمانست و اندیشہ چو سور

باغ ہا و سبزہ ہا در عین جان
بر برون عکسش چو در آب روان
آب خیال باغ باشد اندر آب
کہ کند از لطف آب آن اضطراب
باغ ہا و میوہ ہا اندر دل است
عکس لطف آن برین آب و گل است
گر نبودے عکس آن ستر و سرور
پس نخواندے ایزدش دارالغرور
این غرور آنست یعنی این خیال
ہست از عکس دل و جان رجال

توضیحات :

یہاں ایک لطیف نکتہ یہ ہے کہ اقبال نے عالمِ خارج کو
”عالمِ پندار“ (۱) کہا ہے جو روسی کے الفاظ میں ”دارالغرور“ (۵)
ہے۔ اسی طرح اقبال کے کلام میں ”صد جہاں“ (۱) روسی کے
”عالمِ ہا“ (۳) کے مقابل ہے۔

۴۔ مثنوی : ۲ ، ص ۹۵ ، س ۱۰ تا ۱۳ -

۵۔ مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۷ ، س ۳۳ تا ۳۵ -

عقل - عقل و علم

اقبال

عقل بدم آورد فطرتِ چالاک را
 اهرمنِ شعله زاد سجده کند خاک را

می تپد از سوزِ من خونِ رگِ کائنات
 من به دوِ صرصرم من به غوِ تندرم
 رابطہٴ سالہات ، ضابطہٴ آتہات
 سوزم و سازے دہم آتشِ مینا گرم
 ساختہٴ خویش را در شکم ریز ریز
 تا ز غبارِ کھن پیکرِ نو آورم
 پیکرِ انجم ز تو ، گردشِ انجم ز من
 جان بچہارِ اندرم ، زندگیِ مضمرم

تو بہ بدن جاں دہی ، شور بجاں من دہم

تو بہ سکوں رہ زنی ، من بہ تپش رہبرم^۲

رومی

خاتمِ ملکِ سلیمان است علم

جملہ عالم صورت و جان است علم

آدمی را زین ہنر بے چارہ گشت

خلق دریا ہا و خلق کوہ و دشت

زو پلنگ و شیر ترساں ہمچو موش

زو شدہ پنہاں بہ دشت و کُہ و حوش

زو پری و دیو ساحلہا گرفت

ہر یکے در جاے پنہاں جا گرفت

آدمی را دشمنِ پنہاں بسے است

آدمی با حذر ، عاقل کسے است^۳

توضیحات :

اقبال نے پہلے شعر (۱) میں کہا ہے کہ انسان کی عقل ، علم کے ذریعے ”فطرتِ چالاک“ اور ”اہرمنِ شعاعہ زاد“ کو تسخیر کر لیتی ہے ۔ اس سے ذہن حضرت سلیمان علیہ السلام کی طرف منتقل

۲- پیام ، ص ۹۸ -

۳- مثنوی : ۱ ، ص ۲۳ ، س ۲۶ - ۲۸ -

ہوتا ہے جن کے لیے ”ہوا“ جو ”فطرتِ چالاک“ کی مالک ہے ، اور
 ”جَن“ جو ”شعلہ زاد“ ہیں ، اس طرح مسخر تھے کہ گویا ابلیس ، جو
 ”اھرمنِ شعلہ زاد“ ہے ، آدم کو ، جو پیکرِ خاکی ہے ، سجدہ کر رہا
 ہو۔ وہی ابلیس جس نے کہا تھا کہ میں آدم کو سجدہ کیوں کروں؟
 مجھے تو نے آگ سے پیدا کیا ہے اور آدم کو مٹی سے بنایا ہے۔

ساری مخلوق پر حضرت سلیمانؑ کی حکومت تھی۔ اسی طرح ذہن
 حضرت سلیمانؑ کے وزیر حضرت آصف برخیا کے واقعے کی طرف بھی
 منتقل ہوتا ہے جنہوں نے حضرت سلیمانؑ کے فرمانے پر تختِ بلقیس
 چشمِ زدن میں دربار میں منگوا دیا تھا۔ قرآن پاک میں اس واقعے
 کے سلسلے میں حضرت آصف برخیا کا تعارف ان الفاظ میں ہے :
 ”من عنده علم من الكتاب“ (وہ جسے کتابِ الہی کا کچھ علم
 حاصل تھا)۔

روسی نے کہا ہے ”خاتم ملک سلیمان است علم“ (۳) اور باقی
 اشعار میں انسان کی تسخیرِ کائنات کی تفصیل اس طرح بیان کی ہے
 کہ ساتھ ہی حضرت سلیمانؑ کی سلطنت و حکومت کی تصویر بھی
 نظروں کے سامنے آ جاتی ہے۔

علم - تخیلیق - علم

اقبال

ماسوا از بهر تسخیر است و بس
 سینہ او عرضه تیر است و بس
 از کُن حق ماسوا شد آشکار
 تا شود پیکان تو سندان گذار

خیز و واکن دیدۀ مخمور را
 دون مخواب این عالم مجبور را
 غایتش توسیع ذات مسلم است
 امتحان ممکنات مسلم است

جستجو را محکم از تدبیر کن
 انفس و آفاق را تسخیر کن

علمِ ”اسماء“ اعتبارِ آدم است

حکمتِ اشیاءِ حصارِ آدم است^۱

روسی

خاتمِ ملکِ سلیمان است علم

جملہ عالم صورت و جان ست علم

آدمی را زین ہنر بے چارہ گشت

خالق دریا ہا و خلق کوہ و دشت

زو پلنگ و شیر ترساں ہمچو موش

زو شدہ پنہاں بدشت و کُہ و حوش

زو پری و دیو ساحلہا گرفت

ہر یکے در جاے پنہاں جا گرفت^۲

توضیحات :

روسی نے علم کے وجود میں آنے کی اہمیت واضح کرتے ہوئے علم کو ”خاتمِ ملکِ سلیمان“ (۲) کہا ہے۔ اس صفت میں علم کا باعثِ عزت و وقار ہونا بھی مضمیر ہے اور وسیلہٴ حفظ و امان ہونا بھی۔ اقبال نے ان مضمیرات کو ”اعتبارِ آدم“ (۱) اور ”حصارِ آدم“ (۱)

۱- رموز، ص ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۸ -

۲- مثنوی : ۱، ص ۲۳، ص ۲۶، ۲۷ -

کہہ کر نمایاں کر دیا ہے۔ رومی نے علم کی توصیف میں کہا ہے :

”آدمی را زیب هنر بیچارہ گشت

خلق دریا ہا و خلق کوہ و دشت“ (۲)

اقبال نے علم کی اسی خصوصیت کی بنیاد پر انسان کو پیغام دیا ہے کہ علم کے ذریعے کائنات کو تسخیر کرے :

”انفس و آفاق را تسخیر کن“ (۱)

رومی نے کہا تھا ”بیچارہ گشت“ (۲) یعنی مسخر شد۔

علم و عشق - عقل و دل

اقبال

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیرِ گردوبِ رسمِ لا دینی نهاد

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت
چشمِ او بے نمِ دلِ او سنگ و خشت
علم ازو رسواست اندرِ شهر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانشِ افرنگیان تیغِ بدوش
در هلاکِ نوعِ انساں سخت کوش
عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چون ز دل آزاد شد ، شیطانی است^۱

۱- پس ، ص ۵۶ تا ۵۸ -

رومی

فلسفی گوید ز معقولات دور
 عقل از دهلیز می ناید برو
 فلسفی منکر شود در فکر و ظن
 گو برو سر را بدان دیوار زن
 نطق آب و نطق خاک و نطق گل
 هست محسوس حواس اهل دل
 فلسفی کو منکر حنانه است
 از حواس انبیا بیگانه است
 گوید او که پرتو سودای خلق
 بس خیالات آورد در رای خلق
 بلکه عکس آن فساد و کفر او
 این خیال منکرے را زد برو
 فلسفی مر دیو را منکر بود
 در هان دم سخره دیوے شود
 گر ندیدی دیو را خود را ببین
 بے جنون نبود کبودے بر جبین
 هر کرا در دل شک و هیجانی است
 در جهان او فلسفی پنهانی است

می نماید اعتقاد او گاه گاه

آن رگِ فلسف کند رویش سیاه^۲

فلسفی خود را ز اندیشه بکشت

گو بدو کو را سوئے گنج است پشت

گو بدو چندانکه افزون میدود

از مرادِ دل جدا تر می شود^۳

داند آن کو نیک بخت و محرم است

زیرکی زابلیس و عشق از آدم است

زیرکی سبّاحی آمد در بحار

کم رهد ، غرق است او پایانِ کار

عشق چون کشتی بود بهرِ خواص

کم بود آفت ، بود اغلب خلاص

زیرکی بفروش و حیرانی بخر

زیرکی ظنّست و حیرانی نظر

عقل را قربان کن اندر عشق دوست

عقلها بارے ازاں سویست کوست

۲- مثنوی : ۱ ، ص ۶۵ ، س ۱۶ تا ۲۰ -

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۸۷ ، س ۱۶ -

عقل ہا آب سو فرستادہ عقول

مانندہ این سو آنکہ گول است و فضول^۳

توضیحات :

اقبال کا یہ کہنا :

”یورپ از شمشیر خود بسمل فتاد“ (۱)

رومی کے اس قول کے ساتھ کس قدر متوازی ہے :

”فلسفی خود را ز اندیشہ بکشت“ (۳)

اسی طرح اقبال کا یہ تبصرہ :

”دانشِ افرنگیاب تیغے بدوش

در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش (۱)

رومی کے اس ارشاد کے ساتھ کتنا ہم آہنگ ہے :

”زیرکی سبّاحی آمد در بچار

کم رهد ، غرق است او پایانِ کار“ (۴)

اقبال نے ”جبرئیل“ کے ”ابلیس“ اور ”عقلِ یزدانی“ کے ”عقلِ

شیطانی“ (۱) بن جانے کی طرف اشارہ کیا ہے۔ رومی نے کہا ہے کہ

”فلسفی“ ”سخرۂ دیو (شیطان)“ (۲) بن جاتا ہے۔ اقبال نے کہا ہے

کہ ”عقل“ ”دل“ کی تابع ہے تو ”یزدانی“ (۱) ہے ، رومی نے

”اہل دل“ (۲) کے بالاتر شعور کی فعالیت بیان کی ہے اور حواسِ انبیاء

کا ذکر کیا ہے۔ اقبال نے بتایا ہے کہ ”عقل“ کے ”دل“ سے ”آزاد“

ہو جانے کا کیا نتیجہ ہوتا ہے (۱)۔ رومی نے ”فلسفی“ کے ”مرادِ دل“ سے برابر دور ہوتے رہنے کا سبب واضح کیا ہے (۳)۔
اقبال کے یہ الفاظ :

”چشمِ او بے نم دلِ او سنگ و خشت“

مغرب کی عشق سے محرومی کی تصویر پیش کرتے ہیں۔ رومی کا پیغام ہے :

”عقل را قربان کن اندر عشقِ دوست“ (۴)

عمل - دوام - جدت - عمل

اقبال

زندگانی را سرِ تکرار نیست
فطرتِ او خوگرِ تکرار نیست

زندگانی نیست تکرارِ نفس
اصل او از حسی و قیوم است و بس^۱

رومی

خلق را چون آب داں صاف و زلال
وندرو تابانِ صفاتِ ذوالجلال^۲

چونکه هر جزوے بجوید ارتفاق
چون بود جانِ عزیز اندر فراق

۱- جاوید ، ص ۲۲۶ -

۲- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۹ ، س ۶ -

گوید ، اے اجزائے پستِ فرشیم
 غربتِ من تلخ تر ، من عرشیم
 میلِ جاں اندر حیات و در حی است
 زانکہ جاں لامکان اصل وے است^۳

اتصالے بے تکیّف ، بے قیاس
 هست جاںِ ناس را با ربِ ناس^۴

بحثِ جاں اندر مقامِ دیگر است
 بادۂ جاں را قوامِ دیگر است^۵

تا تو تن را چرب و شیریں میدھی
 جوهرِ جاں را نہ بینی فرہی^۶

قوتِ اصلیِ بشرِ نورِ خداست
 قوتِ حیوانی مر او را ناسزاست^۷

توضیحات :

ملاحظہ ہو توضیح زیرِ عنوان شماره ۹۸ : ”عمل ، نو آفرینی“ -

ص ۳۴۵ -

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۲۰۸ ، س ۳۴ ، ۳۵ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۸ ، س ۲۵ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۳۲ ، ۲۱ -

۶- مثنوی : ۲ ، ص ۸۳ ، س ۲۵ -

۷- مثنوی : ۲ ، ص ۹۵ ، س ۴۱ -

۹۰

عمل - دوامِ ذوقِ طلب

اقبال

دوامِ حقِ جزائے کارِ او نیست

کہ او را این دوام از جستجو نیست

دوام آن بہ کہ جانِ مستعارے

شود از عشق و مستی پایدارے^۱

رومی

ذوق دارد ہر کسے در طاعتے

لاجرم نشکبید از وے ساعتے^۲

۱- زبور، ص ۲۳۷ -

۲- مثنوی : ۲، ص ۱۲۱، س ۳۳ -

ذوق باید تا دہد طاعات بر

مغز باید تا دہد دانہ شجر^۳

آب کم جو، تشنگی آور بدست

تا بجوشد آبت از بالا و پست

تا مقاہم رہم آید خطاب

تشنہ باش، اللہ اعلم بالصواب^۴

این طلب مفتاحِ مطلوباتِ تست

این سپاہِ نصرت و رایاتِ تست^۵

توضیحات :

- اقبال نے یہاں جس حالت و کیفیت کو ”عشق و مستی“ (۱) سے تعبیر کیا ہے، روسی نے اسے ”ذوق“ (۲)، ”تشنگی“ (۳) اور ”طلب“ (۴) کہا ہے۔

۳- مثنوی : ۲، ص ۱۳۱، س ۱ -

۴- مثنوی : ۳، ص ۱۸۹، س ۵، ۹ -

۵- مثنوی : ۳، ص ۱۶۰، س ۱ -

عمل - دوامِ سعی و طلب

اقبال

خورشیدِ جہاں تاب کی ضو تیرے شرر میں
 آباد ہے اک تازہ جہاں تیرے ہنر میں
 جپتے نہیں بخشے ہوئے فردوس نظر میں
 جنت تری پنہاں ہے ترے خونِ جگر میں
 ای پیکرِ گل ، کوششِ پیہم کی جزا دیکھا

روسی

منگر این را کہ حقیری یا ضعیف
 بنگر اندر ہمتِ خود ، اے شریف
 تو بہر حالے کہ باشی ، سی طلب
 آب میجو دایما ، اے خشک لب

کار لب خشکت گواهی میدهد

که به آخر بر سر منبع رود

خشکی لب هست پیغامی ز آب

که بمات آرد یقین این اضطراب

کاین طلبگاری مبارک جنبش است

این طلب در راه حق، مانع کشر است^۲

چون نهادی در طلب پا، اے پسر

یافتی و شد میسر بے خطر

هین مباش اے خواجه یکدم بے طلب

تا بیابی هرچه خواهی، اے عجب

عاقبت جوینده یا بنده بود

چونکه در خدمت شتابنده بود^۳

جهد کن تا نور تو رخشاں شود

تا سلوک این رهت آساں شود^۴

۲- مثنوی : ۳ ، ص ۱۵۹ ، س ۴۳ ، ۴۴ - ص ۱۶۰ ، س ۱ -

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۰ ، س ۶ ، ۷ -

۴- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۱ ، س ۱۶ -

توضیحات :

اقبال کا مصرع :

”خورشید جہاں تاب کی ضو تیرے شرر میں“ (۱)

رومی کے اس مصرعے کے ساتھ :

”جہد کن تا نورِ تو رخشاں شود“ (۲)

کس قدر بہم آہنگ ہے ! یہ دونوں مصرعے انسان کی ارتقا پذیر
صلاحیتوں کی طرف اشارہ کرتے ہیں اور دونوں مصرعوں میں اس
حقیقت کو نور کی علامتوں سے واضح کیا گیا ہے ۔

عمل - سعی - دوام

اقبال

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش
 درونِ سینہ بینی منزلِ خویش
 سفر اندر حضر کردن چنین است
 سفر از خود بخود کردن همین است
 مچو پایاں کہ پایاں ندری
 بہ پایاں تا رسی ، جانے ندری
 بہ پایاں نارسیدن زندگانی است
 سفر ما را حیاتِ جاودانی است

روسی

اینچنین معدوم کو از خویش رفت
 بہترینِ هست ہا افتاد زفت

او بہ نسبت با حیاتِ حق فناست

در حقیقت در فنا او را بقاست^۲

کاین تحرک شد تبرک را کلید

وز تحرک گردی ، اے دل مستفید^۳

پیشِ بیحد ہرچہ محدوداست لاست

کل شیءِ غیر وجہ اللہ فناست

این فنا ہا پردہ آن وجہ گفت

چوں چراغ خفته اندر زیر طشت^۴

تو از آن روزی کہ در ہست آمدی

آتشے یا باد یا خاکی بدی

گر بر آن حالت ترا بودے بنا

کے رسیدے مر ترا ایوب ارتقا

از مبدل ہستیِ اول نماند

ہستی بہتر بجائے آن نشاند

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۲۲ ، س ۱۷ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۲۹۷ ، س ۹ -

۴- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۹ ، س ۴۰ ، ۴۱ -

همچنیی تا صد ہزاراں ہستہا
 بعد یک دیگر دوم بہ ز ابتدا
 از مبدل پیں ، وسایط را ہماں
 کز وسایط دور گردی ز اصلِ آن
 واسطہ ہر جا فزون شد وصل جست
 واسطہ کم ذوق و وصل افزوں ترست
 از سبب دانی شود کم حیرتت
 حیرتِ تو رہ دہد در حضرتت
 ایں بقاها از فناها یافتی
 از فنا پس رو چرا برتافتی
 زان فناها چہ زیان بودت کہ تا
 بر بقا چفسیدہ ای اے بینوا
 چون دوم از اولینت بہتر ست
 پس فنا جو و مبدل را پرست
 صد ہزاراں حشر دیدی اے عنود
 تا کنوں ہر لحظہ از بدو وجود
 از جہادی بے خبر سوئے نما
 ور نما سوئے حیات و ابتلا
 باز سوئے عقل و تمییزات خوش
 باز سوئے خارجِ ایں پنج و شش

تا لبِ بحرِ این نشانِ پایہاست
 پس نشانِ پا درونِ بحرِ لاست
 باز منزلِ ہاے خشکی ز احتیاط
 ہست دیہا و وطنِ ہا و رباط
 باز منزلِ ہاے دریا در وقوف
 وقت موج و حبس بے عرصہ و سقوف
 نیست پیدا آن مراحل را سنام
 نے نشانست آن منازل را ، نہ نام
 ہست صد چنداں میان منزلیں
 آن طرف کہ از نما تا روحِ عین
 در فناہا این بقاہا دیدہ ای
 بر بقاے جسم چوں چفسیدہ ای^۵

نردبانہائست پنہاں در جہاں
 پایہ پایہ تا عنانِ آسماں
 ہر کرہ را نردبانے دیگر است
 ہر روش را آسماںے دیگر است^۶

۵- مثنوی : ۵، ص ۲۹۲، س ۲ تا ۱۱ -

۶- مثنوی : ۵، ص ۳۲۲، س ۳۴، ۳۵ -

آمده اول به اقلیم جہاد
 از جہادی در نباتی اوفتاد
 سالہا اندر نباتی عمر کرد
 وز جہادی یاد ناورد از نبرد
 وز نباتی چوب بحیوان اوفتاد
 نامدش حالِ نباتی ، هیچ یاد
 جز ہماں میلے کہ دارد سوئے آن
 خاصہ در وقتِ بہار و ضیمران
 باز از حیوان سوئے انسانیش
 میکشد آبِ خالقے کہ دانیش
 همچین ز اقلیم تا اقلیم رفت
 تا شد اکنوں عاقل و دانا و زفت
 عقل ہاے اولینش یاد نیست
 ہم ازین عقلش تحویل کردنیست
 تا رھد زین عقلُ پر حرص و طلب
 صد ہزاران عقل بیند بوالعجب

توضیحات :

ارتقا کی سعی دوام کو اقبال نے "سفر" (۱) سے تعبیر کیا ہے ،
 روسی نے "تحرک" (۳) کہا ہے اور اس کے مراحل کی تصویر کشی
 کی ہے -

عمل - مضرتِ وہم و خیال اور اہمیتِ عمل

اقبال

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود

جانِ او وارفتہٴ معدوم بود

قومِ ها از سکرِ او مسموم گشت

خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت^۱

روسی

علم را دو پر گان را یک پر است

ناقص آمد ظن ، بہ پرواز ابتر است^۲

۱- اسرار ، ص ۳۵ ، ۳۶ -

۲- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۱ ، س ۱۱ -

عقلِ جزوی آفتش وهم است و ظن
زانکه در ظلمات شد او را وطن^۳

عالمِ وهم و خیال و طبع و بیم
هست رهرو را یکے سدِ عظیم^۴

صد هزاران کشتی با هول و سهم
تخته تخته گشته در دریای وهم
چون ترا وهم تو دارد خیره سر
از چه گردی گردِ وهم ، اے بیخبر^۵

هر درونی کو خیال اندیش شد
چون دلیل آری ، خیالش پیش شد
چون سخن در وے رود ، عانت شود
تیسغِ غازی دزد را آلت شود
پس جوابِ او سکوت است و سکون
هست با ابله سخن گفتن جنوب^۶

۳- مثنوی : ۳ ، ص ۱۶۲ ، س ۵ -

۴- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۴ ، س ۱۶ -

۵- مثنوی : ۵ ، ص ۳۲۴ ، س ۲۲ ، ۲۳ -

۶- مثنوی : ۲ ، ص ۱۲۰ ، س ۳۹ - ۴۰ -

قالِ بد رنجور گرداند ہمے
 آدمی را کہ نبودستش غمے
 قولِ پیغمبر قبولہ یفرض
 ان تمارضتم لدینا تمرضواۛ

توضیحات :

افلاطون کے بارے میں اقبال نے اپنے ان اشعار (۱) میں وہم و خیال کی مذمت کی ہے ، اور بتایا ہے کہ تخیلات اور توہمات ذوقِ عمل سے محروم کر دیتے ہیں ۔ روسی نے عالمِ وہم و خیال کو ”رہرو“ کے لیے ”سَدِ عظیم“ (۲) قرار دیا ہے اور یہ عمل اور ذوقِ عمل سے محرومی کی انتہائی مؤثر تصویر ہے ۔

عمل - سرگرمی - عمل

اقبال

اے خداوندِ صواب و ناصواب
 من شدم از صحبتِ آدمِ خراب!
 ابنِ آدمِ چیست؟ یک مِشتِ خسِ ست
 مِشتِ خسِ را یک شرارِ ازمن بس ست^۱

اندریں عالم اگر جز خس نبود
 این قدر آتش مرا دادن چہ سود
 منکرِ خود از تو می خواهم بده
 سوے آن مردِ خدا را ہم بده
 اے خدا یک زندہ مردِ حق پرست!
 لذتے شاید کہ یاجم در شکست^۲

۱- جاوید ، ص ۱۶۰ -

۲- جاوید ، ص ۱۶۱ -

رومی

گفت ، یارب بیش ازین خواهم مدد
تا بیندم شان بجبلِ دین مسد
تا کہ مستمانت کہ تر و پردل اند
مرد وار این بندها را بگسلند
تا بدین دام و رسن ہامے ہوا
مردِ تو گردد ز نامردان جدا
دامِ دیگر خواہم ، اے سلطانِ تخت
دامِ مردِ اندازِ حیلت ساز سخت
خمر و چنگ آورد و در پیشش نہاد
نیم خندہ زد ، ہداں شد نیم شاد
سوے اضلالِ ازل پیغام کرد
کہ برآر از قعر بحر فتنہ گرد
نے یکے از بندگانت موسی است
پردہ ہا در بحر او از گرد بست
دامِ محکم دہ کہ تا گردد تمام
وافگم در کام ایشان چون لجام^۳

توضیحات :

اس سیاق میں اقبال نے جسے ”مردِ خدا“ (۲) کہا ہے ،

رومی نے ابلیس کے خدا سے خطاب میں اسے ”مردِ تو“ (۳) کہا ہے۔ اقبال کے اشعار میں ہے ”زندہ مردِ حق پرست“ (۲)، رومی کے اشعار میں ہے ”مستانِ نرو پُردل“ (۳)۔ بات ایک مشترک مفہوم تک پہنچتی ہے۔ رومی کے ہاں ابلیس کے لیے لفظ ”نیم شاد“ (۳) آیا ہے۔ اس میں جو ایمائیت ہے وہ اقبال کے الفاظ ”لذتے در شکست“ (۲) میں واضح ہو گئی ہے۔ ابلیس خوش بھی ہے اور خوش نہیں بھی ہے۔ خوش نہیں ہے کیونکہ شکست ہوئی اور خوش بھی ہے اس لیے کہ اس شکست میں ایک لذت محسوس کر رہا ہے۔

عمل - لذتِ کردار

اقبال

زشت و نکو زاده و هم خداوند تست
لذتِ کردار گیر ، گام بنه ، جوئے کام^۱

رومی

چوں قضا آورد حکم خود پدید
چشم و گشت و پشیمانی رسید
آب پشیمانی قضاے دیگر است
پس پشیمانی بهل ، حق را پرست
ور کنی عادت ، پشیمان خور شوی
زاں پشیمانی ، پشیمان تر شوی
نیم عمرت در پریشانی رود
نیم دیگر در پشیمانی شود

۱- پیام ، ص ۸۹ -

ترکِ این فکر و پشیمانی بگو

حالِ کاروبارِ نیکو تر بجو^۲

بیخِ عمرت را بده آبِ حیات

تا درختِ عمر گردد با ثبات

جمله ماضیها ازین نیکو شوند

زهرِ پارینه ازین گردد چو قند^۳

همچو آدم^۴ زلّتش عاریتاً بد

لاجرم اندر زمان در توبه شد

چونکه اصلی بود جرمِ آبِ بلیس

ره نبودش جانبِ توبه نفیس^۳

گفت احمد هر که دو روزش یکیست

همچو مغبون ، او گرفتارِ شکیست^۵

۲- مثنوی : ۴ ، ص ۲۳۷ ، ص ۱۹ تا ۲۱ -

۳- مثنوی : ۵ ، ص ۳۱۶ ، ص ۲۱ ، ۲۲ -

۴- مثنوی : ۴ ، ص ۲۷۰ ، ص ۳۶ -

۵- مثنوی : ۶ ، ص ۴۲۵ ، ص ۳۹ -

توضیحات :

اقبال نے سرگرمی عمل پر زور دیتے ہوئے کہا ہے :

”لذتِ کردار گیر، گامِ بنہ، جوی کام“ (۱)

رومی نے یہی پیغام یوں دیا ہے :

”حالِ کاروبار نیکو تر بچو“ (۲)

اقبال نے ”زشت و نکو“ (۱) کے احساس کی رکود و جمود پیدا کرنے والی کیفیت سے بچنے کی ہدایت کی ہے۔ رومی نے اسی مقصد سے ”پریشانی“ اور ”پشیمانی“ (۲) سے بچانا چاہا ہے۔

عمل - ندرتِ عمل

اقبال

گر از دستِ تو کارِ نادر آید
گناهِ هم اگر باشد، ثواب است^۱

روسی

عالمِ اندر هنرها خود نمانست
همچو عالم بے وفا وقتِ وفا است
وقت خود بینی نگنجد در جہاں
در گلو و معدہ گم گشته چو نان
این همه اوصاف شان نیکو شود
بد نماند چونکہ نیکو جو شود^۲

۱- پیام، ص ۶۲ -

۲- مثنوی: ۶، ص ۳۵۳، س ۳۲، ۳۳ -

گر منی گندہ بود ہمچوں منی

چوں بجاں پیوست گردد روشنی

هر جادے کو کند رو در نبات

از درختِ بختِ او روید حیات

هر نباتے کو بجاں رو آورد

خضروار از چشمہٴ حیوان خورد

باز چوں جان رو سوے جانان نہد

رخت را در عمر بے پایاں نہد^۳

هر نفس نو می شود دنیا و ما

بے خبر از نو شدن اندر بقا

عمر ہمچوں جوے نو نو میرسد

مستمرے می نماید در جسد^۴

در وجودِ آدمی جان و روان

می رسد از غیب چوں آبِ روان

هر زماں از غیب نو نو می رسد

وز جہانِ تن بروں شو می رسد^۵

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۵۳ ، س ۳۴ - ۳۵ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، س ۲۹ - ۳۰ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۴۵ ، س ۲۰ -

توضیحات :

اقبال کے مصرعے :

”گناہے ہم اگر باشد ثواب است“ (۱)

کو روسی کے مصرعے :

”بد نماند چونکہ نیکو جو شود“ (۲)

کے پس منظر میں دیکھنا چاہیے -

عمل - قدرتِ فکر و عمل

اقبال

کہن گشتند این خاکی نہادان
دگر آدم بنا کن از گلِ ما^۱

رومی

ہر بنائے کہنہ کابادان کنند
نے کہ اول کہنہ را ویراں کنند^۲

۱ - پیام ، ص ۵۶ -

۲ - مثنوی : ۴ ، ص ۲۵۳ ، س ۱۷ -

(دوسرا مصرع بعض نسخوں میں یوں ہے :

اول آن بنیاد را ویراں کنند

اقبال نے اپنے ایک شعر میں اس بیت کی تضمین دوسرے مصرعے کے
انہی الفاظ کے ساتھ کی ہے :

گفت رومی ہر بنائے کہنہ کابادان کنند

می ندانی اول آن بنیاد را ویراں کنند

(— بانگ ، ص ۳۰۰)

توضیحات :

رومی نے تجدیدِ کردار اور "وجود در عدم" کی حقیقت ، عمارت کے انہدام اور تعمیر کی مثال سے واضح کی تھی ۔ اقبال نے بھی یہی پیرایہ بیان اختیار کیا ہے ۔

عمل - نوآفرینی

اقبال

دم بدم نوآفرینی کارِ مُحر
 نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ مُحر
 فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست
 جادۂ او حلقہٴ پرکار نیست^۱

چہ کنم کہ فطرت من بہ مقام در نسازد
 دلِ ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زارے
 چو نظر قرار گیرد بہ نگارِ خوبروئے
 تپد آن زماں دلِ من پے خوبتر نگارے
 ز شرر ستارہ جویم ، ز ستارہ آفتابے
 سرِ منزلی ندارم کہ بمیرم از قرارے
 طلبِ نہایتِ آن کہ نہایتے ندارد
 بہ نگاہِ ناشکیبے ، بہ دلِ امیدوارے^۲

۱- اسرار ، ص ۸۲ -

۲- پیام ، ص ۱۳۸ ، ۱۳۹ -

رومی

خلق را چون آب داں صاف و زلال
واندرو تابان صفات ذوالجلال^۳

هر نفس نو می شود دنیا و ما
بے خبر از نو شدن اندر بقا^۴

«کل» یومِ هوّ فی شانِ بخوان
مر ورا بے کار و بے فعلی مدان^۵

کارگاه صنعِ حق در نیستی است
غره هستی چه داند نیست چیست^۶

آینه هستی چه باشد نیستی
نیستی بگزین ، گر ابله نیستی
هستی اندر نیستی بتوان نمود
مال داران بر فقیر آرند جود^۷

۳- مثنوی : ۶ ، ص ۳۹۹ ، ص ۶ -

۴- مثنوی : ۱ ، ص ۲۵ ، ص ۲۹ -

۵- مثنوی : ۱ ، ص ۶۱ ، ص ۲۹ -

۶- مثنوی : ۳ ، ص ۲۱۰ ، ص ۱۳ -

۷- مثنوی : ۱ ، ص ۶۳ ، ص ۵ -

جملہ اجزائے جہاں زان حکمِ پیش

جفت جفت و عاشقانِ جفتِ خویش^۸

ذره ذرہ کاندریں ارض و سیاست

جنسِ خود را همچو گاہ و کہرباست^۹

نسبتِ ایب فرع ہا با اصل ہا

ہست بیچوں ارچہ دادش وصلہا^{۱۰}

توضیحات :

ذات الہی کی تجلیات میں محدودیت نہیں، تعطل نہیں، تکرار نہیں۔
 محی الدین ابن العربی کی ”فصوص الحکم“ نے تصوف و عرفان کے پورے
 ادب میں اس نکتے کو عام کر دیا۔ اس کا ماخذ قرآن پاک کی وہ
 آیت مبارکہ ہے جو رومی کے شعر (۵) کی اساس ہے۔ اسی کی بنیاد پر
 رومی نے انسان کو ارتقائے حیات و کائنات کی طرف متوجہ کیا اور
 یہ کہہ کر ”ہر نفس نو می شود دنیا . . .“ (۴) نو آفرینی کا پیغام دیا
 تاکہ سعی انسانی اس ناموسِ فطرت اور قانونِ قدرت سے ہم آہنگ
 رہے۔ یہی لفظ ”نو“ لے کر اقبال نے فرمایا : ”دم بدم نو آفرینی کارِ
 حر“ (۱) تجددِ امثال اور حرکتِ جوہری کے تصورات بھی ارتقا
 کے اس عقیدے کے ساتھ رہے اور ہر زیاں میں سود اور ہر عدم میں
 وجود کے تصور کا سرچشمہ بنے۔

۸- مثنوی : ۳، ص ۲۰۸، س ۱۴ -

۹- مثنوی : ۶، ص ۳۹۵، س ۶ -

۱۰- مثنوی : ۴، ص ۲۵۴، س ۱۹ -

مثنوی رومی کے حوالوں کا اشاریہ

(ہم نے اس کتاب میں مثنوی رومی کے حوالے جس نسخے سے دیے ہیں اس کے علاوہ دوسرے مطبوعہ یا قلمی نسخوں میں متعلقہ اشعار تلاش کرنے کے لیے ذیل کا اشاریہ مدد دے گا۔ اس اشاریے میں مثنوی کا دفتر، صفحہ اور سطر بتا کر، جس کا حوالہ ہم نے کتاب کے حواشی میں دیا ہے، ان عنوانات کی نشان دہی کی گئی ہے جن کے تحت متعلقہ اشعار مثنوی میں آتے ہیں۔ حوالوں کے اندراجات کی ترتیب مثنوی کے چھ دفتروں کی ترتیب اور ہر دفتر کے صفحات کی ترتیب کے مطابق ہے)۔

دفتر اول

صفحہ	سطر	عنوان
۲	۱۳، ۴، ۲	× (آغازِ دفتر)
	۱۷، ۱۶	
۴	۳۲، ۲۹	بردنِ پادشاہ طبیب را برسریہ بیمار . . .
۷	۵	فرستادنِ پادشاہ رسولان بہ سمرقند . . .

عنوان	صفحه	سطر
در بیان آنکه کشتن مرد زرگر . . .	۷	۱۷ ، ۱۸
حکایتِ مریدِ بقال و طوطی . . .	۸	۲۲ ، ۲۶
		۲۷ ، ۲۸
حکایتِ مریدِ بقال و طوطی . . .	۹	۵
دفع کردنِ وزیرِ مریدان را . . .	۱۳	۶
اعتراض کردنِ مریدان . . .	۱۵	۱۷ ، ۱۸
کژماندنِ دهانِ آن شخصِ گستاخ . . .	۱۹	۲۳ ، ۲۴
عتاب کردنِ جهودِ آتش را . . .	۱۹	۳۶ تا ۳۸
عتاب کردنِ جهودِ آتش را . . .	۲۰	۱
طنز و انکار کردنِ پادشاه . . .	۲۰	۲۰
باز ترجیح نهادنِ نخچیران . . .	۲۲	۷ ، ۸
بیانِ ترجیح دادنِ شیر . . .	۲۲	۲۷ ، ۳۰
ذکرِ دانشِ خرگوش . . .	۲۳	۲۶ ، ۲۷
		۲۸
هم در بیانِ مکرِ خرگوش . . .	۲۵	۱۰ ، ۱۳
		۲۳ ، ۲۸
		۲۹ ، ۳۰
		۳۱

صفحہ	سطر	عنوان
۲۷	۳۰، ۲۹	قصہٴ آدمؑ . . .
۳۰	۱۵، ۷	تفسیرِ رجعتنا من الجہاد الاصغر . . .
۳۰	۲۶	آمدنِ رسولِ قیصرِ روم . . .
۳۱	۱	یافتنِ رسولِ قیصرِ عمرؓ را . . .
۳۱	۶، ۲۳، ۱۵	سؤالِ کردنِ رسولِ قیصرِ روم . . .
۳۲	۲۵، ۲۴	
۳۲	۲۱	تمثیل -
۳۴	۶، ۵، ۴	صفتِ اجنحہٴ طیور . . .
۳۶	۳۳، ۲۹	شنیدنِ آن طوطی . . .
۳۷	۳۴، ۱۷	در بیانِ تفسیرِ قولِ حکیم سنائی . . .
۴۰	۱	داستانِ پیرِ چنگی . . .
۴۱	۷، ۶	در معنیِ حدیثِ ان لربکم . . .
۴۴	۶	نالیدنِ ستونِ حنّانہ . . .
۴۵	۲۶، ۲۵	گردانیدنِ عمرؓ نظرِ اورا . . .
۴۸	۳۰	
۴۸	۲۳	نصیحتِ مردِ زنِ را . . .
۵۱	۱۰، ۹، ۸	سببِ حرمانِ اشقیاء . . .

صفحه	سطر	عنوان
۵۲	۳۰ تا ۳۶	تفسیر آیه ^۱ کریمه ^۲ مرج البحرین . . .
۵۶	۱۰	فرق میان آنکه درویش است . . .
۵۶	۲۸	پیش آمدنِ نقیبان . . .
۵۶	۳۲	در بیانِ آنکه آتشِ دنیا . . .
۵۷	۲۵	ماجرای مردِ نحوی . . .
۵۸	۱۱	قبول کردنِ خلیفه ^۳ هدیه ^۴ را . . .
۵۹	۱۴	قبول کردنِ خلیفه ^۳ هدیه ^۴ را . . .
۵۹	۳۷ تا ۳۹	وصیت کردنِ رسول ^۵ خدا مر علی ^۶ را . . .
۶۰	۲۶	کبودی زدنِ مردِ قزوینی . . .
۶۱	۲۹ تا ۳۱	قصه ^۷ آنکس که درِ یارے بکوفت . . .
۶۲	۱۱	روی در کشیدن سخن . . .
۶۳	۱۶ تا ۱۸	آمدن آشنائے از سفر . . .
۶۴	۵ ، ۴	گفتنِ مہمانِ یوسف ^۸ را . . .
۶۵	۱۶ تا ۲۰	مرقد شدنِ کاتبِ وحی . . .
۶۵	۳۵ تا ۳۷	دعا کردنِ بلعم ^۹ باعور . . .
۶۸	۱۲ تا ۱۵ ،	در بیانِ آنکه حالِ خود و مستیِ خود . . .
	۲۰	

صفحه	مطر	عنوان
۷۲	۱۲ ، ۱۳	گفتن پیغمبر صلی الله علیه و آله مر زید را . . .
دفتر دوم		
۷۹	۲۵ ، ۲۶	× (آغاز دفتر)
۸۰	۴ ، ۵ ، ۷	× (آغاز دفتر)
۸۱	۳۰	اندرز کردن صوفی خادم را . . .
۸۳	۲۵	گان بردن کاروانیان . . .
۸۵	۱۵	یافتن پادشاه باز خویش را . . .
۸۶	۱۳ تا ۱۵	حلوا خریدن شیخ احمد خضرویه . . .
۸۶	۳۶ ، ۳۷	تمامی قصه زنده شدن استخوان ها . . .
۹۰	۲۱ ، ۲۲	فی المناجات -
۹۳	۳۱	قسم خوردن غلام بر صدق خود . . .
۹۵	۱۰ تا ۱۳	باز پرسیدن شاه حال از غلام دیگر -
۹۵	۴۱	حسد بردن چشم بر آل بنده خاص -
۹۸	۱۳ تا ۱۶	فرمودن والی آن مرد را -
۹۸	۳۳ تا ۳۵	در بیان معنی فی التاخیر آفات -
۹۹	۲۱ ، ۳۷	در بیان معنی فی التاخیر آفات -

صفحه	مطر	عنوان
۱۰۰	۳ ، ۲	در بیانِ معنیِ فی التاخیرِ آفات -
۱۰۰	۱۵ ، ۱۴	تمثیل در بیانِ خواندنِ آب . . .
۱۰۱	۳۸ ، ۳۷	امتحان کردنِ خواجهِ زیرکیِ لقمان را -
۱۰۲	۳۲ تا ۲۶	ظاهر شدنِ فضل و زیرکیِ لقمان . . .
۱۰۳	۳۵ ، ۳۴	عکسِ تعظیمِ پیغامِ سلیمان ^۴ . . .
۱۰۶	۲۱ ، ۱۴	عتاب کردنِ حق تعالی با موسی ^۴ . . .
۱۰۷	۴۱	حکایتِ آن مردِ ابله که مغرور بود . . .
۱۰۹	۳	حکایتِ آن مردِ ابله . . .
۱۱۳	۱۵ تا ۱۷	رفتنِ بایزید بسطامی بکعبه . . .
۱۱۳	۴۲ ، ۴۰	دانستنِ پیغمبر ^۳ که سببِ رنجوریِ آن شخص . . .
۱۱۴	۳۴ ، ۳۲	دانستنِ پیغمبر ^۳ که سببِ رنجوریِ آن شخص . . .
۱۱۵	۲۷	حمله بردنِ سگ بر کورِ گدا -
۱۱۶	۲۹ ، ۲۸	دوم بار بسخن آوردنِ سائلِ آن بزرگ را . . .
۱۱۹	۱۶	بیدار کردنِ ابلیس معاویه را . . .

صفحه	سطر	عنوان
۱۱۹	۱۸ تا ۲۰	جواب گفتن ابلیس معاویه را . . .
۱۱۹	۲۷ ، ۲۹ تا	جواب گفتن ابلیس معاویه را . . .
	۳۱	
۱۲۰	۳۰ ، ۳۹	باز تقریر کردن ابلیس تلپیس خود را . . .
۱۲۳	۳۲	اندیشیدن یکی از اصحاب . . .
۱۲۴	۱۷	متردد شدن در میان مذاهب مختلفه . . .
۱۲۴	۲۹	امتحان هر چیزے تا ظاهر شود . . .
۱۲۷	۷ ، ۷	قصه کودکی که در پیش تابوت پدر . . .
۱۲۸	۸ ، ۱۰	حکایت آن اعرابی و ریگ در جوال کردن . . .
۱۲۹	۱۳ تا ۱۶	آغاز منور شدن حواس عارف بنور غیب . . .
۱۲۹	۴۱ ، ۴۲	طعنه زدن بیگانه در شأن شیخی . . .
۱۳۲	۳۳	تشنیع کردن صوفیان پیش شیخ . . .
۱۳۲	۳۷	عذر گفتن فقیر با شیخ خانقاه -
دفتر سوم		
۱۳۸	۹ ، ۱۲	× (آغاز دفتر)
	۱۳ ، ۱۸	
۱۴۰	۳۰ ، ۳۱	بازگشتن بحکایت پیل -

صفحہ	سطر	عنوان
۱۳۱	۱۵	در بیان آنکہ اللہ گفتن . . .
۱۳۳	۸۶۷	جمع آمدن اہل آفت . . .
۱۵۳	۲۴	حکایت مار گیرے . . .
۱۵۵	۱۷	مہلت دادن موسیٰ ^۴ فرعون را . . .
۱۵۹	۳۴ تا ۳۶	داستان مشغول شدن عاشق . . .
	۳۳ ، ۳۴	
۱۶۰	۲ ، ۱	داستان مشغول شدن عاشق . . .
۱۶۲	۵	بیمار شدن فرعون . . .
۱۶۲	۱۹	در جامہ خواب افتادن استاد . . .
۱۶۶	۳۰	عذر گفتن شیخ بر ناگریستن . . .
۱۶۸	۴۰	بازگشتن بقصہ دقوقی علیہ الرحمہ -
۱۷۰	۲۳ تا ۲۵	ہفت مرد شدن آن ہفت درخت -
۱۷۳	۱۳ ، ۱۴	دعا و شفاعت دقوقی . . .
	۱۶	
۱۷۴	۲۶ ، ۲۵	رفتن ہر دو خصم نزد داؤد ^۴ -
۱۷۷	۱۷ ، ۱۱	بیان آنکہ نفس آدمی . . .
	تا ۱۹	

صفحه	مظر	عنوان	ناهنه	یاد	مغفیه
۱۷۷	۲۳ تا ۲۶	مثال -			
۱۷۹	۱ ، ۲ ، ۹ تا	شرح آن کور دوربین . . .			
	۱۲				
۱۸۰	۲ ، ۱	آمدن سیزده پیغمبر . . .			
۱۸۳	۵ ، ۳	باز جواب انبیا ^۴ . . .			
۱۸۵	۶ ، ۵	حکمت در آفریدن دوزخ . . .			
۱۸۵	۲۷ تا ۲۹	قصه ^۵ عشق صوفی . . .			
۱۸۶	۹	مخصوص بودن یعقوب ^۴ . . .			
۱۸۸	۳۱ ، ۳۰	دیدن خواجه غلام خود را . . .			
۱۸۹	۳ تا ۵ ، ۸	بیان آنکه حق تعالی هرچه داد و آفرید . . .			
۱۸۹	۳۹ ، ۳۸	وجه عبرت گرفتن ازین حکایت . . .			
۱۹۱	۱ ، ۱۲ ، ۱۱	خبر کردن خروس از مرگ خواجه -			
	۱۵ ، ۱۶ ، ۱۵				
	۱۹				
۱۹۳	۸ ، ۷	حکمت ویران شدن تن بمرگ -			
۱۹۳	۱۲ تا ۱۵	تشبیه دنیا که بظاهر فراخ است . . .			
۱۹۳	۳۵ ، ۳۴	تشبیه نص باقیاس -			

صفحه	سطر	عنوان
۱۹۷	۲۲	پیدا شدن روح القدس بصورت آدمی . . .
۱۹۸	۲۰	پرسیدن معشوقی از عاشق غریب خود . . .
۱۹۸	، ۳۵ ، ۳۴	لاابالی گفتن عاشق ناصح و عاذل را . . .
	۳۸ ، ۳۷	
۱۹۹	۹	لاابالی گفتن عاشق ناصح و عاذل را . . .
۱۹۹	، ۳۷ ، ۲۹	جواب گفتن عاشق عاذلان و تهدید کنندگان
	۳۸	را -
۲۰۰	۲ ، ۱	جواب گفتن عاشق عاذلان و تهدید کنندگان
		را -
۲۰۰	۲۲ ، ۲۱	آمدن مهپان در آن مسجد -
۲۰۱	۳۶	ملامت کردن اهل مسجد مهپان را . . .
۲۰۲	۲۳ ، ۲۲	گفتن شیطان قریش را . . .
۲۰۸	، ۱۳ ، ۱۳	ملاقات آن عاشق با صدرجهان -
	۲۳ ، ۲۲	
۲۰۸	۳۵ ، ۳۴	منجذب شدن جان . . .
۲۱۰	۱۳	تفسیر این خبر که مصطفی علیه السلام
		فرمود -

صفحه	مطر	عنوان
۲۱۱	۱۸ ، ۱۶	بیان آنکه طاغی در عین قاهری مقهور است - - -
۲۱۲	۲۶ ، ۲۵	امر کردن سلیمان ^ع پشه ^ع متظلم را . . .
۲۱۳	۲۳ ، ۲۲	باخویش آمدن عاشق بهوش . . .
۲۱۳	۳۹	حکایت آن عاشق دراز هجران . . .
۲۱۳	۱۸ ، ۱۷	یافتن عاشق معشوق را . . .

دفتر چهارم

۲۱۷	۸ تا ۱۰	تماسی حکایت آن عاشق که از عسس گریخت -
۲۱۷	۲۲ تا ۲۴ ،	حکایت آن واعظ که هر آغاز . . .
	۲۶	
۲۱۹	۳۵	مثال دنیا چون گلخن . . .
۲۲۲	۱۷	قصه ^ع مسجد اقصی ^ع . . .
۲۲۳	۳۱ ، ۳۲ ،	در بیان آنکه حکما گویند آدمی عالم صغری ^ع
	۳۳ ، ۳۵	است -
۲۲۸	۲۵	حکایت آن مرد تشنه . . .
۲۲۹	۷ تا ۱۰	تهدید فرستادن سلیمان ^ع پیش بلقیس . . .
۲۳۲	۱۵ تا ۱۸ ،	خبر یافتن جَد مصطفی ^ص عبدالمطلب . . .
	۲۳	

صفحه	سطر	عنوان
۲۳۴	۵ تا ۷	بقیه قصه عمارت کردن سلیمان ^۴ مسجد اقصی را . . .
۲۳۴	۳۷	باز آمدن شاعر بعد از چند سال . . .
۲۳۵	۱ ، ۱۱	باز آمدن شاعر بعد از چند سال . . .
۲۳۶	۹	مانستن بدرائی این وزیر دون . . .
۲۳۷	۱۹ تا ۲۱	آموختن پیشه ^۵ گورکنی قابیل از زاغ . . .
۲۳۷	۳۳ تا ۳۵	قصه ^۶ صوفی که در میان گلستان . . .
۲۳۸	۱۹ ، ۲۱ ، ۲۲	قصه ^۷ رستن خروب در گوشه ^۸ مسجد اقصی . . .
	۳۱	
۲۴۰	۲۹	چالیش عقل با نفس . . .
۲۴۲	۲۷	خطاب بامغرووران دنیا . . .
۲۴۴	۱۳	حکایت آن مداح که از جهت ناموس . . .
۲۴۶	۱	بازگشتن بحکایت غلام -
۲۴۷	۱۳ تا ۱۵	ستودن پیغمبر علیه السلام عاقل را . . .
۲۵۰	۳۰ ، ۳۱	علامت عاقل تمام و نیم عاقل . . .
۲۵۳	۱۷	بیان آنکه عمارت در ویرانی است . . .

صفحه	سطر	عنوان
۲۵۴	۱۹	بیان آنکه هر حس مدرک را . . .
۲۵۶	۲۰	شرح کردن موسی ^۴ آن چار فضیلت را . . .
۲۶۲	۱۳	تفسیر آیه ^۴ کریمه و ما خلقنا السموات والارض . . .
۲۶۴	۱۰ ، ۱۱	مطالبه کردن موسی ^۴ از حضرت عزت . . .
۲۶۶	۲ تا ۴	حکایت آن پادشاه زاده که پادشاهی حقیقی . . .
۲۶۸	۱۶ تا ۲۱	در بیان آنکه مجموع عالم صورت عقل کل است . . .
۲۶۸	۲۸ ، ۲۹	قصه ^۴ فرزندان عزیز علیه السلام -
۲۶۹	۸ تا ۱۰	بیان آنکه عقل جزوی . . .
۲۷۰	۷ تا ۹	بیان آیه ^۴ کریمه یا ایها الذین آمنوا لا تقدموا بین یدی الله و رسوله . . .
۲۷۰	۳۶	تصدیق کردن استر جواب آشتر را . . .
۲۷۴	۱ ، ۳	دعا کردن موسی ^۴ و سبز شدن کشت -
۲۷۵	۱۱ تا ۱۳ ،	اطوار و منازل خلقت آدمی از ابتدا -
	۱۶ ، ۱۷ ،	
	۲۴ تا ۲۶	

صفحه	سطر	عنوان
۲۷۶	۳ تا ۵	در بیان آنکه خلق دوزخ گرسنگانند . . .
۲۷۷	۱۵	نمودن جبرئیل ^ع خود را به مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم . . .

دفتر پنجم

۲۸۵	۱۶ ، ۱۷	فی المناجات -
۲۸۶	۱۳	در بیان آنکه لطف حق را همه کس داند . . .
۲۸۷	۱ ، ۲	حکایت آن اعرابی که سگ او . . .
۲۸۸	۱۶ تا ۱۸	در معنی حدیث لارهبانیه فی الاسلام -
۲۸۸	۲۳ ، ۲۵	در بیان آنکه ثواب عمل . . .
۲۸۹	۹ ، ۱۰	پشیمان شدن آن حکیم . . .
۲۸۹	۳۰	بیان آنکه هنرها و زیرکی ها . . .
۲۹۰	۲۴	در صفت آن بیخودان . . .
۲۹۱	۲۹	سبب کشتن خلیل علیه السلام زاغ را . . .
۲۹۲	۱ تا ۱۲	مناجات -
۲۹۲	۲۳ تا ۲۷	بیان آنکه کشتن ابراهیم علیه السلام خروس را . . .

صفحه	سطر	عنوان
۲۹۳	۲۳	در مثال عالم نیست هست نما -
۲۹۶	۱۷ تا ۱۹	در بیان معنی حدیث شریف لابد من
	۲۲	قرین . . .
۲۹۷	۲	در معنی حدیث شریف من جعل الهموم
		هماً واحداً . . .
۳۰۱	۱۵	بقیه حال مرید مقاد در گریه -
۳۰۵	۱۳ ، ۱۵	در بیان آنکه عطای حق و قدرت او . . .
۳۰۸	۴	در بیان آنکه مخلوقی که ترا از او ظلمی رسد . . .
۳۰۹	۲ ، ۳	جواب آن مغفل که گفت . . .
۳۱۱	۶ ، ۷ ، ۱۲	در بیان آنکه آنچه بیان کرده میشود قصه است . . .
۳۱۳	۳۱	فرمودن شاه ایاز را . . .
۳۱۵	۳۹ ، ۴۰	در بیان کسی که سخنی گوید . . .
۳۱۶	۲۱ ، ۲۲	رسیدن زن بخانه . . .
۳۱۸	۲۷	تشبیه کردن قطب که عارف واصل است . . .
۳۲۱	۱۰	مثل آوردن اشتر در بیان آنکه . . .
۳۲۱	۳۷	حکایت آن مختث و پرسیدن لوطی . . .

صفحه	سطر	عنوان
۳۲۲	۲۹ تا ۳۱	حکایت آن شخص که از ترس . . .
۳۲۲	۳۳ ، ۳۵	حکایت آن شخص که از ترس . . .
۳۲۳	۶	بردن روباه خر را پیش شیر . . .
۳۲۴	۲۲ ، ۴۳	پاسخ دادن روباه مر آن خر را دیگر بار -
۳۲۵	۲۶ تا ۲۹	در معنی لولاک لما خلقت الافلاک . . .
۳۲۹	۲۸	جواب گفتن مومن سنّی کافر جبری را -
۳۳۰	۱۰ ، ۱۷	جواب گفتن مومن سنّی کافر جبری را -
۳۳۰	۲۶ ، ۲۸	در بیان آنکه درک وجدانی چون اختیار و اضطرار . . .
۳۳۱	۲۳	حکایت هم در جواب جبری و اثبات اختیار . . .
۳۳۳	۵ ، ۶	حکایت آن درویش که در هری . . .
۳۳۴	۳۲	حکایت تسلی کردن خویشان مجنون را . . .
۳۳۵	۲۰	حکایت جوّحی که چادر پوشیده . . .
۳۳۶	۳۸ تا ۴۰	حکایت آن زن که گفت شوهر را . . .
۳۳۹	۱۴ تا ۱۷	دست و پای امیر بوسیدن . . .
۳۴۲	۱۰	حکایت عیاضی رحمه الله تعالی -
۳۴۳	۲۷ تا ۳۱	رجوع بحکایت آن مجاهد در قتال -

صفحه	مطر	عنوان
۳۴۴	۱۴ تا ۱۷	ایشار کردن صاحب موصل . . .
۳۴۵	۳۷ ، ۳۷	خنده کردن آن کنیزک . . .
۳۴۸	۲۸ تا ۳۰	تفسیر گفتن ساحران فرعون را . . .
	۳۳ تا ۳۶	
۳۴۹	۱ تا ۳	تفسیر گفتن ساحران فرعون را . . .
۳۴۹	۳۳	مجرم دانستن ایاز خود را . . .
دفتر ششم		
۳۵۲	۲۴ تا ۳۱	X (آغاز دفتر)
۳۵۳	۳۲ تا ۳۵	X (آغاز دفتر)
۳۵۸	۲۱ تا ۲۳	مدافعهٔ امرا آن حجت را . . .
۳۵۹	۲۲ ، ۲۳	مناظرهٔ مرغ با صیاد . . .
	۳۳ ، ۳۵	
۳۶۱	۸	حواله کردن مرغ گرفتاری خود را . . .
۳۶۱	۳۰ ، ۳۱	حکایت آن عاشق که شب برآسید وعدهٔ معشوق بیاید . . .
۳۶۲	۱۲ ، ۱۳	استدعای امیر ترک مخمور مطرب را . . .
	۱۴	
۳۶۳	۳۰ ، ۳۱	در معنی حدیث موتوا قبل ان تموتوا . . .

صفحه	سطر	عنوان
۳۶۵	۹	تمثیل حریص بر دنیا بموری نایبندده . . .
۳۶۶	۱۳ ، ۱۴	قصه بلال حبشی و شوق او . . .
۳۷۶	۸ ، ۱۰ ، ۱۱	جواب باصواب قاضی صوفی را . . .
۳۸۰	۳۰	باقی قصه فقیر روزی طلب . . .
۳۸۱	۱۵ ، ۱۶	خواب دیدن فقیر . . .
۳۸۵	۹ تا ۱۳	بیان معجزه هود علیه السلام . . .
۳۸۷	۱۶	الهام آمدن فقیر را -
۳۹۵	۶	حکایت سلطان محمود غزنوی و رفاقت او شب با دزدان . . .
۳۹۵	۵	رجوع به قصه موش و چغز . . .
۳۹۶	۶ ، ۷	رجوع به قصه موش و چغز . . .
۳۹۸	۲۶	استغفار کردن آن غریب . . .
۳۹۹	۶ ، ۷	استغفار کردن آن غریب . . .
۳۹۹	۳۱	مثل دو بین همچون آن غریب شهر کاشانست . . .
۴۰۵	۳۹ ، ۴۰	روان شدن شهزادگان در ممالک پدر . . .
۴۰۶	۲۵ تا ۲۷	روان شدن شهزادگان در ممالک پدر . . .
۴۰۷	۱ تا ۱۴	رفتن شهزادگان بجانب قلعه ممنوعه عنها . . .

عنوان	مطر	صفحه
حکایت امرد و کوسه . . .	۲۰ ، ۱۹	۳۰۹
مکرر کردن برادران پند برادر بزرگ . . .	۱۹ تا ۲۱ ،	۳۱۷
	۳۹ ، ۳۸	
رفتن قاضی بخانه زن جوحي . . .	۳۹ ، ۳۸	۳۱۸
رفتن قاضی بخانه زن جوحي . . .	۳	۳۱۹
در بیان حدیث جریا مومن . . .	۲۷	۳۲۰
وفات یافتن برادر بزرگ آن شهزادگان . . .	۳۵	۳۲۰
ذکر کرامات شیبان راعی -	۳۹	۳۲۳
خاتمه لولده الكامل المحقق بهاء الدین -	۳۹	۳۲۵

(و - ح - ع)